

ਪਰਿ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ-ਨੀ ਤੁਘ-ਰਾਇਲ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કાર્પોરાટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૩૫૬૦ કિંમત ૨૦૦

ગ્રંથનામ મહાશયોના સુદેશિકા

વર્ગિક નં ૬-૪ : ૪. ૨૧૩

મહારાજ્યોની યુદ્ધશક્તિ

વિમલચંદ્ર પ્રકાશનમાળા

ચિંતન ગ્રંથાવલિ

વિશ્વદર્શન

લઘુ-એક સમસ્યા

સાહિત્યસમીક્ષા

સત્તાવન

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

ગુલામીની શંખલા

વિશ્વસાહિત્યમાળા

પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત

અહંકાર

પશ્ચિમના સમરાંબલે

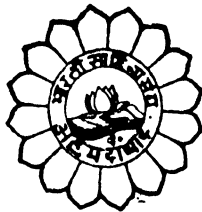
વિશ્વયુદ્ધ-પ્રકાશન : ૧

ભારતી-પ્રકાશન : ૧૦૨

મહારાજ્યોની યુદ્ધશક્તિ

લેખક

શ્રી. હુંગરસી ધરમસી સંપટ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

મુંબઈ • અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ-૩૮, મહેંડા સ્ટ્રીટ, કોટ
પો. બો. નં. ૬૭૮ : ફોન ૨૨૦૫૭-૬૧૦૬૮
૮૫૨-૨૪૮.૪૭૪

૨૩૫૬૦
• કાર્યાલય •

અંબઈ

અમદાવાદ

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી

પો. બો. નં. ૭૩

પહેલી આવૃત્તિ • ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨

મૂલ્ય

બે રૂપિયા

[ટપાલખર્ચ • ચાર આના]

• પ્રકાશક •

લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી : અમદાવાદ

• સુદ્રેક •

મણિલાલ જગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
બોલાંટા રસ્તા : અમદાવાદ

પ્રયોજન

ધ્યાયા કરતાં સહેજ મોડું પણ આ પુસ્તક ગુજરાત પાસે રજૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. જે દિવસે યુદ્ધ શરૂ થયું તે દિવસે જ આવી ગ્રંથાવલિ કાઢવાની યોજના મનમાં જાગેલી, પરંતુ પ્રતિકૂલ સંયોગોને લઈ આજ સુધી એ બની શક્યું જ નહિ. જાપાન જે દિવસે પ્રશાંત મહાસાગરમાં ધોર વડવાનલ જગાવતું યુદ્ધમાં ઊતર્યું ત્યારે છેલ્લે નિશ્ચય થઈ ગયો અને કશીયે ગોઠવણ કર્યા વિના આ પુસ્તકની જાહેરાત જનતા સમક્ષ મૂકી દીધી. આ પુસ્તક કેણુ લખશે તે ત્યારે નક્કી જ નહોતું. આવા વિષયના અભ્યાસીઓ સાથે ઠીક પરિચય હોતો એટલે માનેલું કે એક મહિનામાં તો લખીને છપાવી શકાશે.

પરંતુ એમાં વિધ્નિ આવતાં જ ગયાં. જાહેરાત થતાં જ લોકોએ તો બારે સહકાર આપ્યો, પરંતુ લખવાનું કામ સહેલું ન લાગ્યું. નિર્બાજ બાવે મુ. ડુંગરસીભાઈએ આ પુસ્તક લખવાનું સ્વીકાર્યું તેથી મનનો બાર હળવો થયો, પરંતુ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં વિલંબ થશે એવી આતરી થઈ જ ગઈ.

શ્રી. કુંગરસી સંપટનો પરિચય ગુજરાતને કરાવવાનો ન હોય. અનેક વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવતા કરાંચીમાં વસતા ગૂર્જરગિરાના એ ઉપાસકનો પરિચય ગુજરાતના હજારો માણસો ધરાવે છે. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી એમની જ્ઞાનસમૃદ્ધિની મદદ અમારી તમામ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓને મળી રહી છે અને લાંબા સમય સુધી મળતી જ રહેશે એવી સ્નેહયુક્ત શ્રદ્ધા છે. અમને જણાયું છે કે અર્થશાસ્ત્ર, વ્યાપાર અને રાજકારણ વિષેનું એમનું વાચન અને અભ્યાસ અતિ વિશાળ છે. આ પુસ્તકનાં લગભગ સવા બસો પાનાં ટાઈ પણ વાચકને એ માન્યતાની ખાતરી આપશે.

આ પ્રકારનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં નથી જ, અને તેનો આરંભ કરવાનું સદ્ભાગ્ય અમને જ પ્રાપ્ત થાય છે એ અમારા માટે આનંદનો વિષય છે. આટલાં વર્ષના પુસ્તક-પ્રકાશનના અનુભવને અંતે અમને એવી ખાતરી થઈ છે કે લોકો માત્ર વાર્તા-નવલકથામાં જ રસ લે છે એવો આરોપ સદંતર ખોટો છે. લોકો આજે જાગ્યા છે, એમનામાં નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા પેદા થઈ છે, જગતમાં જે કંઈ અવનવું અને છે તેનો મર્મ સમજવાની લાગણી તીવ્ર થતી જ જાય છે; એ ઉપરાંત જીવનના, કુટુંબના, સમાજના, દેશના અને જગતના પ્રશ્નો વિચારવાની અને ઉકેલવાની શુદ્ધિ પણ સતેજ થઈ છે. આ બધા માટે માર્ગદર્શન આપી શકે, જિજ્ઞાસાને સંતોષે અને પ્રેરે, એવું સાહિત્ય ગુજરાતમાં છે જ ક્યાં? આપણા પ્રકાશકોને નવાં ક્ષેત્રો ખેડવાની હેાંશ જ થતી નથી, એટલે આવું સાહિત્ય અભ્યાસી લેખકો હોવા છતાં જનતા પાસે આવતું જ નથી. એ માટે તો એણે અંગ્રેજ કે અન્ય ભાષા ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. અમે એવી આશા રાખીએ છીએ કે અમારો આ પ્રયાસ અન્ય લેખકો અને પ્રકાશકો માટે પ્રેરણારૂપ નીવડશે.

આ માળા શરૂ કરતાં તો મુશ્કેલી આવી, પરંતુ એક પુસ્તકની

જાહેરાત થતાં જ અમને અભ્યાસી લેખકોનો સહકાર મળવા લાગ્યો. આ પછી ‘હિંદ-વિશ્વયુદ્ધના વમળમાં’, ‘યુદ્ધભોરયા અને સરંજમ’, ‘જગતના જળમાર્ગો’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો આપવાનું વિચાર્યું છે તે માટે તો અભ્યાસી લેખકો પણ મળી ગયા છે. અમને આશા છે કે આવાં પ્રકાશનો માટે અમે જે પ્રયત્ન આદર્યો છે તે તરફ ગુજરાત સહાનુભૂતિથી જોશે જ.

આ પુસ્તકના લેખક મુ. કુંગરસીભાઈ સાથે એવો સંબંધ છે કે આભાર માનતાંયે સંકેત થાય, છતાં આવું અહુમ્મલ્ય પુસ્તક પુષ્કળ પરિશ્રમપૂર્વક-જેના અમે સાક્ષી છીએ-લખી આપવા માટે અમે એમના ઝડપી છીએ. પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો તે દિવસે આમાં નકશાઓ-ફોટાઓ મૂકવા હતા, પુસ્તક ખસો પાનાંનું અને કાચા પૂકાનું આપવું હતું, પરંતુ પુસ્તક છાપવા માંડતાં જ સમજાયું કે નકશાઓ તો નિર્ચયક થશે કારણ કે પુસ્તક બહાર પડશે ત્યારે નકશાઓ બદલી ગયા હશે. માત્ર પર વૃત્તપત્રોની કૃપાથી નકશાઓ તો વિના ખર્ચે મળી શકત પરંતુ આ કારણે જ એ ન આપ્યા અને બદલામાં પુસ્તક ‘પાકા પૂકાનું આપવાનું નક્કી કર્યું’; પાનાં પણ વધારે થયાં છતાં કિંમત એ જ રહેવા દીધી.

પુસ્તક વિષે

આ પુસ્તક જેમ લખાતું ગયું તેમ જ છપાતું ગયું છે. છેલ્લામાં છેલ્લી હકીકતો આપવા માટે આજના સંયોગોમાં શક્ય તેટલી કાળજી લીધી છે, છતાં આખા પુસ્તક ઉપર નજર ફેરવતાં આજે, આ લખાય છે ત્યારે, લડાઈનો જોટલો વિકાસ થયો છે તે ઉપર એક નજર ફેંકી જઈએ છીએ. ખાતરી છે કે આ છપાશે ત્યારે એમાંયે ફેરફાર થઈ ગયો હશે. પુસ્તકની વચ્ચે પરિશિષ્ટમાં જે હકીકતો આપવાનો ઉદ્દેશ્ય છે તે આ જ હકીકતો છે એમ સમજવું, પરિશિષ્ટ બુદ્ધિ નથી.

પ્રથમ તો એ જોવું જોઈએ કે આ પુસ્તકમાં છે શું? મહારાજ્યોની યુદ્ધશક્તિ એટલે શું? થોડાક અપવાદો સિવાય જન્મતન્મ તમામ દેશો આ યુદ્ધની જવાબદારી વચ્ચે અત્યારે આવી ગયા છે. આવા ત્રીસ જેટલા દેશોમાં આજે સૌથી મહત્ત્વનાં જે પાંચ મહારાજ્યો છે તેના વિષે જ આ પુસ્તકમાં હકીકતો મૂકવામાં આવી છે. આ મહારાજ્યોની યુદ્ધશક્તિની સંપૂર્ણ માહિતી તો કોણ આપી શકે? એવાં સાધનો પણ આપણી પાસે શાં હોય? એટલે પુસ્તકમાં જે હકીકતો મૂકેલી છે તે લબ્ધ એટલાં સાધનો દ્વારા મેળવેલી છે એટલું જ કહી શકાય. આનો અર્થ એમ નથી કે હકીકતો વિષે લેખકને કશી શંકા છે. મુકાયેલી તમામ હકીકતો માટે જોઈએ તેટલાં પ્રમાણો લેખક આપી શકે એમ છે. લગભગ પચીસ-ત્રીસ વર્ષથી આ વિષયનું તેઓ વાચન ધરાવે છે. સામ્રાજ્યોની શેતરંજ તેઓ આજે જ નથી જોતા—વર્ષોથી જોતા રહ્યા છે, અને જે કાંઈ સાધનો શક્ય હોય તે ખંધાં જ મેળવી લીધાં પછી આ પુસ્તક એમણે લખ્યું છે. અમે આપેલી બસો પાનાંની મર્યાદામાં આટલી વિપુલ સામગ્રી મૂકી શકવા બદલ લેખક ખરેખર આપણાં અંતરના અભિનંદનને પાત્ર છે.

‘યુદ્ધશક્તિ’ના ખરો અર્થ તો લઘાયક તાકાત, ઉત્પાદનની શક્તિ, મોરચાઓ, વ્યૂહરચનાઓ વગેરે થાય. આ પુસ્તકમાં જો એવું અને એટલું જ મૂકવામાં આવ્યું હોત તો સામાન્ય વાચક ભાગ્યે જ એમાંથી કશું સમજી શકત. આ પુસ્તકનું લેખન પૃથગ્જનને લક્ષમાં રાખીને જ થયું છે એટલે પ્રથમ તો દેશનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. આ ઇતિહાસ દ્વારા પ્રજાનું માનસ, પ્રજાનું ખમીર, પ્રજાની યુદ્ધશક્તિ વાચક આગળ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઇતિહાસ છેક આજ સુધીનો છે એટલે એમાંથી યુદ્ધનાં કારણો જણી શકાય છે. એ જ રીતે ભૌગોલિક સ્થિતિ બતાવી છે, જે સરહદો અને ઉત્પાદનની શક્તિ રજૂ કરશે. ઉત્પાદનના આંકડાઓનું મહત્ત્વ બાજું છે. લઘાઈ માત્ર મશીનમનો,

ટૅન્કો ને વિમાનોથી જ નથી લડાતી. એમાં અમ અને જળની પણ જરૂર પડે છે અને મનુષ્ય-સંખ્યા પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દરેક દેશની હકીકતોમાં યુદ્ધનાં કારખાનાંઓ, સાધનોનું ઉત્પાદન અને વિશેષ ઉત્પાદનની યોજનાઓ અને સંભવિતતાઓનું પણ ઠીક વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ રીતે આટલું નાનું પુસ્તક એક દેશની તમામ સ્થિતિ રજૂ કરે છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજ્યધારણ, જનસંખ્યા, ઉત્પાદન, લડાઈનો વિકાસ વગેરે વિષેની અદ્યતન માહિતી રજૂ થઈ છે.

હવે આપણે જોઈએ કે આજે શી સ્થિતિ છે? યુદ્ધના મુખ્ય મોરચા ત્રણ : રશિયા, લીબિયા અને દૂરપૂર્વ. એ ઉપરાંત આટલાંટિક અને ભૂમધ્યનાં ઊક્ષત્તાં પાણી. રશિયાના મોરચા ઉપર જર્મનીની પીછેહઠ ચાલુ છે, પરંતુ છેલ્લા એક માસથી જર્મન-શક્તિ વધતી જતી હોય એમ લાગે છે. શિયાળાને હજી દોઢેક માસ છે, એટલા સમયમાં રશિયા જો કીમિયા અને યુક્રેન ઉપર કાબૂ મેળવી શકે તો, અને તો જ, જર્મનીનું વસંત-આક્રમણ નિષ્ફળ નીવડી શકે. એમ નહિ થાય તો રશિયાએ આટલા મહિનામાં મેળવેલા વિજયો માટે આપણે ચિંતાતુર રહેવું પડશે. લીબિયાના મોરચા ઉપર આ પુસ્તકમાં જણાવેલી હકીકતો ઊલટી થઈ ગઈ છે. જર્મનીના જનરલ રોમેલને પતિત ફ્રાંસ દ્વારા મદદ મળી અને એ જોરમાં આવી ગયો છે. એની આગેકૂચે જાહી લશ્કરોને દૂર ખસેડી મહત્વનાં સ્થાનો કબજે કર્યાં છે. એમ ધારવામાં આવે છે કે શિયાળો ઊતર્યો જર્મની જો રશિયા ઉપર પ્રચંડ આક્રમણ કરવાની સ્થિતિમાં નહિ હોય તો એનું જોર આ પ્રદેશમાં ઠલવાશે અને ત્યારે ઈજિપ્ત ભયમાં મુકાશે. ત્યાંથી મધ્યપૂર્વના તેલ-બંકારો ઉપર એ ત્રાટકશે. જનરલ રોમેલની આગેકૂચ એ દષ્ટિએ ખણું મહત્વ ધરાવે છે.

ત્રીજો અને હિંદુસ્તાન માટે સૌથી મહત્વનો મોરચો દૂરપૂર્વનો. ત્યાંના સમાચાર નિરાશાજનક અને અધિકારમય છે. સિંગાપોર લડ્યું

પણુ છેવટે જાપાની દંડ પાસે નમી પડ્યું છે. ક્વિલિપાર્શ્વ-સમાં મેંક આર્થરનો તારો ઝખકે છે, પરંતુ એની અસર જાપાનના નાનકડા સૈન્યને રોકાયેલું રાખવાથી વિશેષ નથી. મલાયા તો આખું જ જાપાનના પગ તળે કચરાય છે. સિંગાપોર ઉપર સૌએ મોટી આશાઓ બાંધી હતી પરંતુ એ બ્રામક નીવડી છે અને અખજો રૂપિયાના ખરચે બંધાયેલો એ રણદુર્ગ સાત દિવસ પણ કામ આપી શક્યો નથી. બર્મામાં જાપાને મોલમીન તો લઈ લીધું, એ પછી એ આગળ વધી રહ્યું છે. રંગૂનની પહેલી રક્ષણ-હરોળ સાલ્વિન નદી ઓળંગાઈ કે નહિ તેનું મહત્ત્વ સિંગાપોર પડ્યા પછી બહુ રહેતું નથી. સિંગાપોર પહેલાં, સાથે અને પછી જાવા-સુમાત્રા ઉપરનું જાપાની આક્રમણ બચકર રહ્યું છે. મહત્ત્વનાં હવાઈ અને દરિયાઈ મથકો જાપાને કબજે લઈ લીધાં છે. ઘેર અંધકારમાં આશ્વાની રેખા એક જ છે અને તે ગઈકાલના સમાચારો પ્રમાણે અમેરિકાની મદદ હવે ગ્યારી પહોંચી છે તે. સિંગાપોરમાં વખતસર મદદ પહોંચી શકી હોત તો દૂરપૂર્વનો અંધકાર આટલો ગાઢો ન બનત. આજે વડાપ્રધાન ચર્ચિલે સિંગાપોરના પરાજયને દૂર-પરિણામી કહ્યો છે. કોઈ પણ સમજદાર માણસ એમ કહી શકે કે ભલે ભ્રમ હાલતમાં પણ જાપાનના હાથમાં તેલ, રબર અને ટીનના જે વિરાટ ભંડારો આવી પડ્યા છે અને મહત્ત્વનાં એવાં લગભગ બધાંજ દરિયાઈ અને હવાઈ મથકો ઉપર એને કાબૂ મળ્યો છે તે આ યુદ્ધના આખરી પરિણામ ઉપર મહાન અસર ઉપજાવશે જ.

સિંગાપોર પડતાં હિંદ ઉપર આક્રમણ ઓળા ફરવા લાગ્યા છે. એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે જાવા-સુમાત્રાનો ફેંસલો નથી થયો અને રંગૂન ઊભું છે ત્યાં સુધી હિંદ વિષે બહુ મોટો ભય નથી, છતાં સિંગાપોરના વિજેતા સામે આ બધા મોરચાઓ ઉપર મિત્ર-રાજ્યો ફેટલું ટકી શકશે એ સવાલ તો મૂંઝવે જ છે.

આમ આજની સ્થિતિ અત્યંત ચિંતાજનક છે. આ સ્થિતિ

વહાપ્રધાન ચર્ચિલે છુપાવી નથી-આપણે પણ છુપાવવી ન જોઈએ. આમાંથી જાગરવાની આશાઓ આજે આટલી છે: જાવા-સુમાત્રામાં હજીયે વિપુલ પ્રમાણમાં મદદ પહોંચે, હિંદનાં પ્રજાકીય બળો અને સરકાર વચ્ચે ખરા અંતરનો સહકાર થાય અને હિંદને આ યુદ્ધ પોતાનું જ લાગે, રશિયા શિયાળા દરમિયાન હિટલર-સેનાને રૂસની ભૂમિ ઉપરથી હટાવી દે, અને છેલ્લી છતાં સૌથી મોટી આશા અમેરિકાના બળ-ઉત્પાદનની. જો આટલું થાય, અને ન થાય એવું આમાં કશું નથી, તો મિત્રરાજ્યોનો વિજય નિશ્ચિત છે. આજની નિરાશામાં પણ મિત્રરાજ્યો માટે વિજયની અશ્વા રહે છે તેનું કારણ અમેરિકાની અનર્ગળ સામગ્રી અને રશિયાની પ્રચંડ તાકાતનું છે. ફ્રાંસ પડ્યા પછી લગભગ એક વર્ષ સુધી હિટલર સામે એકલે હાથે બ્રિટન ઝઝૂમ્યું એ ખમીર પણ મહત્વનું કારણ છે. આ રીતે મિત્રરાજ્યો માટે વિજયની સંભાવના વિશેષ છે.

આપણે ધૃષ્ટીએ કે આ લડાઈને અંતે જગતમાંથી અન્યાય, લૂંટ, ગુલામી અને બુલમોનો નાશ થાય.

હિંદુસ્તાન વિષે તો એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખાઈ રહ્યું છે એટલે. એ વિષે અહીં કશું જ લખ્યું નથી.

મુંબઈ

૧૬ : ૨ : '૪૨

મોહનલાલ મહેતા

મુખ્ય સંચાલક

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભૂમિ

• તંત્રી •

મોહનલાલ મહેતા
(સોપાન)

ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ માસિક તરીકે 'ભૂમિ'એ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે. એમાં ઉચ્ચ ક્લાસનાં વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, નિબંધો, ઇત્યાદિ આપવામાં આવે છે. દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે. વર્ષમાં કોઈ પણ માસથી એક વર્ષ માટે આહક થઈ શકાય છે.

• વાર્ષિક ભવાજમ •

દેશમાં બ્રહ્મદેશમાં પરદેશમાં
૫-૦-૦ ૫-૮-૦ ૧-૮-૦
છૂટક નકલ ૦-૮-૦

સામાન્ય જનતાનું માસિક

નવચરના

• તંત્રી •

મોહનલાલ મહેતા
(સોપાન)

સમાજના નિત્યજીવનના પ્રશ્નો વાર્તા, લેખો, નાટકો તેમ જ પત્રોરૂપે ચર્ચાનું આ માસિક દર મહિને ૪૦ પાનાંનું શિષ્ટ અને સમૃદ્ધ વાચન આપવા ઉપરાંત ૨૦૦ પાનાંનું એક સુંદર બેટપુસ્તક પણ આપે છે. વર્ષમાં કોઈ પણ માસથી એક વર્ષ માટે આહક થઈ શકાય છે.

• વાર્ષિક ભવાજમ •

દેશમાં બ્રહ્મદેશમાં પરદેશમાં
૩-૦-૦ ૩-૮-૦ ૪-૮-૦
છૂટક નકલ ૦-૪-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ

૧૩૮, મેડોઝ સ્ટ્રીટ : પો. બો. નં. ૬૭૮ : ફોન ૨૨૦૫૭ : કોટ, મુંબઈ

૧૧, શ્રીમાળી સોસાયટી : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

યોજના

વિશ્વયુદ્ધ પ્રકાશનમાળાનો ઉદ્દેશ એના નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. અમે અમારી તમામ માળાઓમાંથી વાર્ષિક લવાજમની પદ્ધતિ રદ કરી છે એટલે આ માળાનાં પુસ્તકો પણ છૂટક કિંમતે જ મળશે.

વિશ્વયુદ્ધની જ્વાળાઓ હિંદને હવે સ્પર્શી રહી છે. આ સ્થિતિમાં પ્રત્યેક શિક્ષિત હિંદી યુદ્ધના પ્રવાહોથી પરિચિત રહે એ આવશ્યક છે. આ માળાનાં પ્રકાશનો સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવતા માણસને લક્ષમાં રાખીને જ પસંદ કરવામાં આવે છે. જે સમયે જે પ્રશ્ન વિશેષ મહત્વનો હશે તે વિષે જ પુસ્તક પ્રગટ થશે. આ માટે અમારાં પ્રકાશનો, માસિક અને ત્રુજ્ઞાત-કાઠિયાવાડ અને મુંબઈથી પ્રગટ થતાં સુપ્રતિષ્ઠ વર્તમાન-પત્રોમાં અમારી જાહેરાતો જોતાં રહેવું.

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ

મુંબઈ - અમદાવાદ

નીચેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓથી તમે પરિચિત
છા ખરા? ન હો તો જરા જાણી લેજો :

અંગ્રજિ અંથમાળા
વાર્તાઓ અને નવલકથાઓનાં પુસ્તકો

આરોગ્ય અંથાવલિ
આ વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન
સરળ રીતે રજૂ કરતાં પુસ્તકો

વિશ્વસાહિત્યમાળા
જાતની ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યકૃતિઓના અનુવાદો

વિશ્વયુદ્ધ પ્રકાશનમાળા
વર્તમાન મહાયુદ્ધને લગતાં અલગત પુસ્તકો

અરુણ પુસ્તકમાળા
બાળકો અને ઝિરોરો માટે
જ્ઞાન અને આનંદ આપતું સાહિત્ય

જીવન-પ્રવાસ અંથાવલિ
પ્રેરક જીવનચરિત્રો ને જ્ઞાન આપતાં પ્રવાસવર્ણનો

• અમારા મુખ્ય એજન્ટો •

મુંબઈ-પ્રદેશ
સી. શાન્તિલાલની કં., રોય કંપની સામે, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

ગુજરાત-પ્રદેશ
રમણલાલ શાહ, વડોદરા

ઠાઠિયાવાડ-પ્રદેશ
આગ્રાદ ભંડાર, ગોધાનો દરવાજો, ભાવનગર

મહારાજ્યોની યુદ્ધશક્તિ

અનુક્રમ

૧. બ્રિટન	૧૭
૨. જર્મની	૬૮
૩. જાપાન	૧૧૨
૪. રશિયા	૧૫૦
૫. અમેરિકા	૧૬૧-૨૨૬

ખિટન

મહારાજ્યોની યુદ્ધશક્તિનું અવલોકન કરતાં આપણે હિંદીઓએ તો સૈથી પ્રથમ ખિટનને જ યાદ કરવું જોઈએ ને ? એનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોએ જેમ આપણને ગુલામ રાખ્યા છે તેમ જ આપણું - ખરું જોતાં તો એના સામ્રાજ્યનું - રક્ષણ પણ એ કરી રહ્યાં છે.

બીજી રીતે પણ ખિટનને જ પહેલું લેવું જોઈએ, કારણ કે જગતમાં સૈથી મોટું સામ્રાજ્ય ધરાવતી પ્રજા એ છે અને આ લડાઈમાં મિત્રરાજ્યોના મધ્યખિંદુનું સ્થાન ખિટનનું છે. એ ખિટિશ સામ્રાજ્યની વર્તમાન શક્તિનું આપણે અવલોકન કરીએ તે પહેલાં એનો પૂર્વઐતિહાસ અને ભૌગોલિક સ્થિતિનું અવલોકન કરી લઈએ.

વાચકે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કોઈ પણ મહારાજ્યના બળાગળની ગણતરી કરવા માટે એનાં સર્વ અંગોનું અવલોકન જરૂરી છે. પ્રાચીન ઐતિહાસ, પ્રજાનો સ્વભાવ, ભૂતકાળના જય-પરાજયો, આર્થિક ઉન્નતિ-અવનતિની કથા, ભૌગોલિક સ્થિતિ, યુદ્ધનાં સાધનો અને ઉત્પાદનની તાકાત, કાચા માલનો સંગ્રહ, સૈન્ય-સંખ્યા, વૈજ્ઞાનિક સાધનો પ્રત્યાદિ અનેક બાબતો એક સાથે જ જાણવી અને સમજવી જોઈએ. અહીં જે હકીકતો રજૂ થાય છે તે એ દૃષ્ટિએ મૂકેલી છે.

યુરોપના વાયવ્ય ખૂણામાં ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડના બે મોટા ટાપુઓ આવેલા છે. આ સિવાય કેટલાક નાના ટાપુઓ પણ છે. ગ્રેટબ્રિટનના અગ્નિ ખૂણામાં આવેલી ડોવરની સામુદ્રધુની આ ટાપુઓને યુરોપ ખંડની ભૂમિથી છૂટા પાડે છે. સૌથી મોટા ગ્રેટબ્રિટનના ટાપુમાં ત્રણ દેશો છે. ઉત્તરમાં સ્કોટલેન્ડ, પશ્ચિમના એક ભાગમાં વેલ્સ અને બાકીના ભાગમાં ઇંગ્લેન્ડ છે. ઈ. સ. ૧૬૦૩માં આ ત્રણેય વિભાગો એક રાજ્યની સત્તા નીચે આવ્યા હતા. આયર્લેન્ડ પણ અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તા નીચે આવેલો પાડોશનો જુદો બેટ છે. ઈ. સ. ૧૬૨૦માં એના બે વિભાગ પડ્યા : ૧. ઉત્તર આયર્લેન્ડ, ૨. આયર ફ્રી સ્ટેટ. ઉત્તર આયર્લેન્ડનો વિભાગ સંસ્થાની દરજ્જાએ ધરાવે છે, આયર ફ્રી સ્ટેટ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવતું સંસ્થાન ગણાય છે.

આ ટાપુઓ ૦° થી ૧૦° પશ્ચિમ રેખાંશ અને ૫૦° થી ૬૦° ઉત્તર અક્ષાંશ વચ્ચે આવેલા છે. તેમનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૧,૦૦૦ ચોરસ માઈલનું છે. તેમનો વિસ્તાર લગભગ મુંબઈ ઈલાકા જેટલો છે. આમાં ઇંગ્લેન્ડ દેશ સૌથી મોટો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૫૧,૦૦૦ ચોરસ માઈલનું છે. ગ્રેટબ્રિટન કદમાં બ્રિટાન ઈલાકા કરતાં મોટો છે. સ્થળ સાગરકિનારાથી ૧૦૦ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી. ગ્રેટબ્રિટનનું કદ હિંદુસ્તાનના વીસમા ભાગ જેટલું છે. બ્રિટિશ ટાપુઓમાં સૌથી ઊંચો પર્વત બેનનેવિસ (૪,૪૦૦ ફૂટ) છે. આ પર્વત સ્કોટલેન્ડમાં આવેલો છે. સિવાય બીજા નાના પર્વતો પણ છે. નદી ટૂંકી છે પરંતુ વેપાર-ઉદ્યોગ માટે એનો વપરાશ ધણો છે. આ નદીઓ ઉપર આવેલાં બંદરો સારાં અને વિકાસ પામેલાં છે. બ્રિટિશ બેટોની આબોહવા નરમ અને સમધારણ છે. બહુ ગરમી પણ પડતી નથી, વરસાદ પણ સાધારણ રીતે ઠીક પડે છે. પશ્ચિમમાં વરસાદનું જોર ઠીક રહે છે.

બસો વરસ પહેલાં ગ્રેટબ્રિટનની વરતી ૫૦ લાખની હતી. આજે એ પોણા પાંચ કરોડની છે. નીચેના કોઠા ઉપરથી આ સમજાશે :

દેશ	વિસ્તાર (ચો. મા.)	૧૮૬૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧
ઈંગ્લૅન્ડ	૫૦૮૭૪	૨૭૪૮૬૨૨૮	૩૦૮૧૩૦૪૩	૩૪૦૪૫૨૬૦
વેલ્સ	૭૪૬૦	૧૫૧૩૨૯૭	૧૭૧૪૮૦૦	૨૦૨૫૨૦૨
સ્કોટલેન્ડ	૩૦૪૦૫	૪૦૨૫૬૪૭	૪૪૭૨૧૦૩	૪૭૬૦૬૦૪
મેન ટાપુ	૨૨૧	૫૫૬૦૮	૫૪૭૫૨	૫૨૦૧૬
ગ્રેનસ ટાપુઓ	૭૫	૯૨૨૩૪	૯૫૬૧૮	૯૬૮૬૬
પરદેશીમાં સૈન્ય, ખજાસી		૨૨૪૨૧૧	૩૬૭૭૩૬	૧૪૫૭૨૬
	૮૬૦૩૫	૩૩૪૦૦૨૨૫	૩૭૫૧૮૦૫૨	૪૧૧૨૬૦૪૦

૧૮૨૧	૧૮૩૦	૧૮૩૨	૧૮૩૩	૧૮૩૪
૩૫૬૮૧૦૧૬	} ૩૬૮૦૬૦૦૦	૪૦૨૦૧૦૦૦	૪૦૩૫૦૦૦૦	૪૦૪૬૭૦૦૦
૨૨૦૫૬૮૦				
૪૪૮૨૪૬૭	૪૮૪૩૦૦૦	૪૮૮૩૦૦૦	૪૯૧૬૦૦૦	૪૯૩૬૦૦૦
૬૦૨૮૪				
૯૦૨૩૦				
૨૫૬૮૧૧				
૪૨૭૭૬૫૨૧	૪૪૬૪૬૦૦૦	૪૫૦૮૪૦૦૦	૪૫૨૬૬૦૦૦	૪૫૪૦૩૦૦૦

પાટનગર લાંડનનું ક્ષેત્રફળ ૬૭૫ એકર છે. એની વસ્તી સને ૧૯૩૧માં ૮૨ લાખની હતી, અત્યારે ૯૦ લાખની છે. સને ૧૯૩૧માં ઐટલિટનમાં પુરુષોની સંખ્યા ૨૧૫ લાખની હતી અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૨૩૪ લાખની હતી. ઐટલિટનમાં મોટાં શહેરો વિશેષ છે. ગામડાંઓ કરતાં શહેરોમાં ઔદ્યોગિક વસ્તી વિશેષ છે.

ઐટલિટનની વસ્તી મુખ્યત્વે પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. રાજ આ ધર્મનો મુખ્ય વ્યવસ્થાપક છે. રોમન કેથલિકની સંખ્યા ૩૦ લાખની છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની મુખ્ય સંસ્થાઓ ઇંગ્લંડમાં બે છે: ૧. એક્સ-ફર્ડ યુનિવર્સિટી (૨૨ કોલેજો, ૩ ખાનગી હોલો), ૨ કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી (૧૭ કોલેજો, ૧ હોલ). આ સિવાય લાંડન, ખ્રિસ્તલ, વિક્ટોરિયા, શેફિલ્ડ, ડરહામ વગેરેમાં થઈને કુલ ૧૧ યુનિવર્સિટીઓ છે. આ બધામાં કુલ ૪૨૦૬ પ્રાધ્યાપકો અને ૪૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. સ્કોટલેન્ડમાં ચાર યુનિવર્સિટીઓ છે અને તેમાં ૧૦૦૦ પ્રાધ્યાપકો અને ૧૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. વેલ્સની યુનિવર્સિટીમાં ૪૦૭ પ્રાધ્યાપકો અને ૩૫૮૮ વિદ્યાર્થીઓ છે. આ બધી યુનિવર્સિટીમાં સહશિક્ષણની પદ્ધતિ અમલમાં હોઈ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સાથે જ શિક્ષણ લે છે. માધ્યમિક શિક્ષણસંસ્થાઓ ૩૪૦૦ છે. આમાં ૨૪૦૦૦ શિક્ષકો અને ૫૫ લાખ વિદ્યાર્થીઓ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેની શાળાઓ ૨૦૮૪૨ છે. આમાં વિદ્યાર્થીઓ ૫૧ લાખ અને શિક્ષકો લગભગ ૧૫૫ લાખ છે. આંધળા, બહેરા, મૂંગા વગેરે માટેની ખાસ શાળાઓ ૬૧૯ છે, આમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીને ખાવાનું મફત મળે છે. વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ ફરજિયાત કરાવાય છે.

આખા ઐટલિટનની પ્રજા માટે ફરજિયાત પ્રજાકીય બેકાર વીમા-યોજના ઈ. સ. ૧૯૨૪ થી ચાલુ કરવામાં આવી છે. દસથી પંદર

લાખ બેકારોને નિભાવવાનું આ યોજનામાં છે. આ યોજના પ્રમાણે બેકારોને અમુક રકમ સમય સમય પર મળે છે ને એ રીતે કુલ ૫૫ કરોડ પાઉંડ દર વરસે ખરચાય છે. તે સિવાય પ્રત્યક્ષ સ્વાસ્થ્ય વીમાની યોજનાનો લાભ ૨ કરોડ માણસો લે છે. એની પાછળ ૩૫ કરોડ પાઉંડ દર વરસે ખરચાય છે. વિધવાઓ, વૃદ્ધો અને અસહાયને નિભાવવા માટેનો પણ સારો એવો ખર્ચ પ્રિટન દર વરસે કરે છે. વિધવાઓ અને અસહાયો પાછળ ૨૫ કરોડ પાઉંડનો ખર્ચ કરાય છે. વૃદ્ધોને પેન્શન આપવા પાછળ ૨ કરોડ પાઉંડ ખર્ચ છે. યુદ્ધમાં ધવાયેલા અને અપંગ થયેલાને પેન્શન તરીકે ૪ કરોડ પાઉંડ તેમ જ ગરીબોને મદદ માટે ૪૫ કરોડ પાઉંડ ખરચાય છે.

પ્રિટનનો લેખિત ઇતિહાસ બહુ મોટો શરૂ થાય છે. પ્રિટનના શિક્ષણયુગ (૩૦૦૦-૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાં)નાં પથ્થરોનાં જાળવરત ખડેરો નજરે પડે છે, જે ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે જૂના સમયમાં ત્યાં વસ્તી હશે. એના મૂળ વતનીઓ શરીરે કાળા, કઠાવર અને ઠીંગણા હતા. આખો દેશ જંગલોથી ઘરાયેલો હતો. પશુઓ અને માછલીઓનો શિકાર કરી એનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરતા. આ પછી સ્પેનમાંથી એક નવી પ્રજાએ પ્રવેશ કર્યો. આ માણસો ઊંચા અને કઠાવર શરીરના હતા ને એ આઈર્લેન્ડના નામે ઓળખાતા. આ પછી મધ્ય યુરોપમાંથી કેલ્ટ પ્રજા આવી ને આ જૂની પ્રજા સાથે મળી ગઈ. એમનાં હથિયારો કાંસાનાં હતાં. તેઓ પણ શરીરે કઠાવર અને માંજરી આંખોવાળા હતા. એમના ધર્મગુરુઓ ડ્રુઈડ કહેવાતા. તેઓ સૂર્ય ચંદ્ર અને તારાઓની પૂજા કરતા. આ બધી હકીકત જૂની કબરોના અવશેષોએ સાબિત કરી છે. તેઓ તદ્દન અભણ અને અજ્ઞાન હતા.

ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૫ની સાલમાં રોમના મહાન વિજેતા બુલ્ગિયસ સીઝરે પ્રિટન ઉપર ચડાઈ કરી ને એણે જીત મેળવી, પરંતુ જંગલી

ખ્રિસ્તમાંથી એને કાંઈ ન મળ્યું એથી એ પાછો ફર્યો. ઈ. સ. ૪૮માં રોમન શહેનશાહ ક્લૉડિયસે ફરી ખ્રિસ્તન પર ચડાઈ કરી ને તેને જીતી લીધું. ઈ. સ. ૧૧૯માં રોમન સમ્રાટ હેડ્રિયને પીકટ લોકોનાં જંગલી આક્રમણોથી બચવા માટે ૭૦ માઈલ લાંબી દીવાલ બાંધી. આ દીવાલ ૧૬ ફૂટ ઊંચી અને ૮ ફૂટ જાડી હતી. આ દીવાલના અવશેષો હજી પણ મોજૂદ છે. સરસ રસ્તાઓ પણ એણે બાંધ્યા. ખ્રિસ્તનની પ્રજાને કાયર અને નિર્બળ બનાવવા માટે પ્રજાને એણે નિઃશસ્ત્ર બનાવી મૂકી. કેલ્ટ લોકોને સુધારવાને બહાને એમને હથિયાર બનાવી ખ્રિસ્તન ઉપર એણે રાજ્ય કર્યું.

ત્રીજા સૈકામાં રોમન સમ્રાટ કોન્સ્ટન્ટાઈને ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરી ખ્રિસ્તનમાં તેનો પ્રચાર કર્યો. ખ્રિસ્તન ખ્રિસ્તી થયું પણ એ પછી, એટલે કે ઈ. સ. ૪૧૦માં, સ્વદેશના રક્ષણ માટે રોમનોને ખ્રિસ્તન છોડવું પડ્યું. ૩૫૦ વર્ષ સુધી એમની સત્તા ખ્રિસ્તન પર રહી.

રોમનોના પ્રતાપે નિઃશસ્ત્ર અને કાયર બનેલી ખ્રિસ્તનની પ્રજાએ રોમનોના ગયા પછી પોતાના બચાવ માટે જર્મનીની ઉત્તરે વસતી જ્યુટ (Jutes) પ્રજાના સૈનિકોને બોલાવી મંગાવ્યા, પણ એનું પરિણામ સારું ન આવ્યું. જંગલી પીકટ લોકોને હરાવી આ જ્યુટો પોતે જ ખ્રિસ્તનો કબજો લઈ બેઠા. આ પછી સેક્સનો, જ્યુટો અને કેલ્ટ લોકો-એમ ત્રણ જાતિઓ એકત્ર થઈ, એની એક નવીન જાતિ બની. આ જાતિ તે એંગલસ જાતિ ને એ જ અત્યારની અંગ્રેજ પ્રજાના પૂર્વજો. એ લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીવાડી અને શિકારનો હતો, ને મૂળે તેઓ માછીમારો તો હતા જ.

ઈ. સ. ૫૯૭માં રાજા એથલબર્ટના આમંત્રણથી પોપ ગ્રેગરીએ ઓગસ્ટીનના નેતૃત્વ નીચે ૪૦ સાધુઓને ખ્રિસ્તનમાં ધર્મપ્રચાર અર્થે મૂક્યા. ખ્રિસ્તન હવે પાકું ખ્રિસ્તી જાની ગયું.

આ પછી ખિટન જુદાં જુદાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું. પરંતુ છેવટે નવમા સૈકામાં વેસેક્સના રાજા એથર્ટના છત્ર નીચે બધાં એકત્ર થયાં.

ડેન્માર્ક, નોર્વે અને સ્વીડનના ઝનૂની નૌકાધ્યક્ષોએ ખિટન ઉપર હુલ્લો કર્યો પણ તે વખતના રાજા આલ્ફ્રેડે તેને મારી હઠાવ્યા. આ રાજા પરાપકારી અને મહાન હતો. ઈ. સ. ૯૦૧માં તે મૃત્યુ પામ્યો. રાજા મૃત્યુ પામ્યો એટલે ડેર્મન ચાંચિયા ફરી ચડી આવ્યા. તેઓએ ઇંગ્લંડમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું ને વિગ્રહ થતાં તેઓ જીત્યા ને ખિટનના માલિક થઈ બેઠા. ડેર્મન રાજા કેન્યુટ ઇંગ્લંડનો રાજા બન્યો. ઈ. સ. ૧૦૧૬માં આ બન્યું. કેન્યુટ પ્રગતિપ્રેમી હતો. ડેર્મન પ્રજા પણ હવે અંગ્રેજ પ્રજામાં મળી ગઈ હતી. કેન્યુટ પછી અનેક નાના નાના રાજાઓ થયા.

ક્રાન્સના નોર્મન્ડી પ્રાંતના ડ્યુક વિલિયમ ઇંગ્લંડ ઉપર આક્રમણ કરી હેરિટ્ગસની લડાઈમાં ખિટનોને હરાવ્યા, ને ઈ. સ. ૧૦૬૬ માં વિલિયમ પહેલા તરીકે તે ગાદીએ આવ્યો. નોર્મન અમીરોએ ઇંગ્લંડ પોતા વચ્ચે વહેંચી લીધું. એના પછી વિલિયમ બીજો (૧૦૮૭-૧૧૦૦) રાજા થયો. એ પછી હેન્રી પહેલો (૧૧૦૦-૧૧૩૫) અને રીવન (૧૧૩૫-૧૧૫૪) રાજા તરીકે આવ્યા.

આ પછી પ્લેન્ટેજનેટ વંશનો નોર્મન રાજા હેન્રી બીજો રાજગાદી ઉપર (ઈ. સ. ૧૧૫૪-૧૧૮૯) આવ્યો. આ રાજાએ જયુરીની પદ્ધતિ શરૂ કરી. જનતાને શુદ્ધ ન્યાય મળે એ માટે એણે ન્યાયાધીશો નીમ્યા ધર્મ અને સમાજ ઉપર સત્તા જમાવવા માટે એણે આર્કબિશપ બેકેટનું ખૂન કરાવ્યું હતું. હેન્રી બીજા પછી એનો પુત્ર રીચર્ડ (ઈ. સ. ૧૧૮૯ થી ૧૧૯૯) ગાદીએ આવ્યો. એ ખૂબ બહાદુર હતો. ખ્રિસ્તીઓનું યાત્રાધામ જેરુસલામ હાથ કરવા માટે એણે બીજા ખ્રિસ્તી રાજાઓ સાથે મળીને તુર્કી ઉપર ચડાઈ

કરી, પરંતુ અંદરઅંદરના કુસંપને કીધે એમાં એને નિષ્ફળતા મળી. એના પછી જહોન (ઈ. સ. ૧૧૯૯-૧૨૧૭) ગાદીએ આવ્યો. આ રાજા સાવ નાલાયક હતો. ફ્રાન્સ સામેના વિગ્રહમાં એનો પરાજય થયો તે નોર્મન્ડી, મેઈન, અંબુ, એકિવર્ટર્ન વગેરે ફ્રાન્સના પ્રદેશો ગુમાવ્યા. પોપ સાથે તકરાર કરીને છેવટે શરણે જવું પડ્યું. અમીરો સાથે તકરાર કરી એમને હકપત્ર (Magna Carta) આપવાની એને ફરજ પડી. આથી પ્રજાજનોને કીમતી હકો મળ્યા. રાજાની સત્તા ઘટી. આ પછી હેન્રી ત્રીજો (૧૨૧૬-૧૨૭૨) ગાદીએ આવ્યો. અમીરો સામેની તકરારને કારણે એના વખતમાં પહેલી પાર્લામેન્ટ સ્થપાઈ. પછી આવ્યો એડવર્ડ પહેલો (૧૨૭૨-૧૩૦૭). આ રાજા બળવાન હતો. એણે વેલ્સ જીત્યું. સ્કોટલેન્ડમાં બંડ નાગ્યું હતું તે તેણે શમાવ્યું. પણ છેવટે રૉબર્ટ બ્રુસે સ્કોટલેન્ડને સ્વાતંત્ર્ય આપવાની તેને ફરજ પાડી. એડવર્ડ બીજો (૧૩૦૭-૧૩૨૭) નબળો રાજા હતો. એડવર્ડ ત્રીજો (૧૩૨૭-૧૩૭૭) બળવાન રાજા હતો. એણે ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધો કરી અગત્યના વિજયો મેળવ્યા. સને ૧૩૬૦માં ફ્રાન્સ સાથે સંધિ થઈ. એડવર્ડને વિશાળ પ્રદેશ મળ્યો. પરંતુ ફરી લડાઈ જાગી. આ લડાઈ ૧૦૦ વરસની લડાઈ તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એના પછી રીચર્ડ બીજો (૧૩૭૭-૧૩૯૯) ગાદીએ આવ્યો. આ રાજા નબળો હતો. લેન્કેસ્ટરનો ડયુક એને હરાવી હેન્રી ચોથા તરીકે (૧૬૩૯માં) ગાદીએ આવ્યો. પછી હેન્રી પાંચમો (૧૪૧૩) ગાદીએ આવ્યો. એણે ફ્રાન્સ ઉપર ચડાઈ કરી જીત મેળવી. ફ્રાન્સ તદ્દન હારી ગયું હતું પરંતુ ફ્રાન્સની જહોન ઓફ આર્ક નામની એક ખેડૂત-કન્યાએ ઇસ્ટિશ સૈન્યોને હરાવી તેને સ્વતંત્ર બનાવ્યું. આ જહોન ઓફ આર્ક ઇસ્ટિશને હાથે પકડાતાં એમણે એને જીવતી બાળી મૂકી હતી.

સો વર્ષ સુધી ચાલેલા ફ્રાન્સ સાથેના વિગ્રહનો અંત આવ્યો હતો. આ વખતે હેન્રી છઠ્ઠો ગાદી ઉપર હતો. લેન્કેસ્ટર વંશનો એ છેલ્લો રાજા.

આ પછી આવે છે યોર્ક વંશ. આ યોર્ક વંશનો યોર્કનો ડ્યુક હેત્રી હાથનો પરાજય કરી એડવર્ડ ચોથા તરીકે ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર બેઠો (ઈ. સ. ૧૪૬૧). એ પછી એનો ભાઈ રીચર્ડ ત્રીજો (૧૪૮૩) ગાદીએ આવ્યો. એણે પોતાના બે ભત્રીજાઓને દગાથી મારી નખાવ્યા હતા. આથી અમીરોએ બળવો ઉઠાવ્યો ને બોઝવર્થના મેદાનમાં હેત્રી ટ્યુડર (૧૪૮૫) એને હરાવ્યો. પંદરમા સૈકામાં જહોન વિક્લિફે બાઈબલનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કર્યો ને પછી જર્મનીના ટ્યુચર પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી મતનો પ્રચાર કર્યો, આ પ્રચાર ઇંગ્લંડમાં પણ થયો.

ઇંગ્લંડમાં પહેલી મુદ્રણકળા કેદટને દાખલ કરી. હોલેન્ડમાંથી મુદ્રણકળા જર્મનીમાં આવી ને ત્યાંથી (ઈ. સ. ૧૪૭૭) કેદટનના પ્રયત્નથી એ ઇંગ્લંડમાં દાખલ થઈ ને ત્યારથી પુસ્તકો દ્વારા ચળવળ શરૂ થઈ.

હેત્રી સાતમો (૧૪૮૫-૧૫૦૯) રાજગાદીએ આવ્યો. એના પછી હેત્રી આઠમો (૧૫૦૯-૧૫૫૭) ગાદીએ આવ્યો. આ રાજ્યએ એક પછી એક એમ અનેક રાણીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૫૧૨માં એણે ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ કર્યું પરંતુ કાંઈ લાભ મળ્યો નહિ. ફ્રી ફ્રાન્સ સામે વિગ્રહ કરી તેનો પરાજય કર્યો. સ્કોટલેન્ડના રાજા સામે પણ એણે યુદ્ધ કર્યું અને એને હરાવ્યો. રાણીઓને છૂટાછેડા આપવાની બાબતમાં પોપ સાથે એને અણબનાવ થયો, આથી એ પ્રોટેસ્ટન્ટ મત તરફ વળ્યો. એના પછી એડવર્ડ છઠ્ઠો (૧૫૪૭-૫૩) ગાદીએ આવ્યો. એ પછી એની બહેન મેરી (૧૫૫૭-૫૮) ગાદીએ આવી. આ મેરીએ કેથલિક ધર્મનો ઇંગ્લંડમાં પુનરુદ્ધાર કર્યો. મેરી પછી ઇંગ્લંડની મહાન રાણી એલિઝાબેથ (૧૫૫૮-૧૬૦૩) ગાદીએ આવી. આ રાણીએ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને ફરી અપનાવ્યો. આ રાણીના સમયમાં ઇંગ્લંડનું નૌકાદળ ખૂબ જ

વિકાસ પામ્યું. આ નૌકાદળે ઈ. સ. ૧૫૮૮માં સ્પેનિશ સાગર-કાફલાનો નાશ કરી ભારે મહત્તા મેળવી. આ મહત્તા આજ સુધી જળવાઈ રહી છે. ઈ. સ. ૧૫૮૪માં બ્રિટનના પહેલા સંસ્થાન વર્જિનિયા(અમેરિકા)ની સ્થાપના થઈ. ઈ. સ. ૧૬૦૦માં પ્રખ્યાત ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ. બ્રિટનનો એ સુવર્ણયુગ હતો. રેલે, ગિલબર્ટ વગેરે સંસ્થાન-સ્થાપકો, હોરિન્ઝ અને ડ્રેક જેવા નાવિકો, સીડની જેવા જનરલો; સેકસપિયર, સ્પેન્સર, બેકન જેવા સાહિત્યકારો વગેરેએ એ સમયે રાષ્ટ્રીના ઉત્તેજનથી ઇંગ્લંડને ખૂબ જ મહત્વ આપાવ્યું હતું. વેપાર-ઉદ્યોગો પણ વધ્યા હતા.

હેન્રી આઠમાનોદોહિત સ્કોટલેન્ડનો જેમ્સ રાજા (૧૬૦૩-૧૬૨૫) ગાદીએ બેઠો. આ નાજો રાજા હતો. એના પછી ચાર્લ્સ પહેલો (૧૬૨૫-૧૬૪૯) ગાદીએ આવ્યો. આ રાજાને પ્રજા સામેના વિગ્રહને કારણે ફ્રાંસીએ ચડતું પડ્યું. એના પછી સર્વાધ્યક્ષ ઓલિવર ક્રોમવેલ (૧૬૪૯-૧૬૬૦) ગાદીએ આવ્યો. એના પછી ફરી સ્ટુઅર્ટ વંશનો ચાર્લ્સ બીજો ગાદીએ આવ્યો. એ પણ નાજો રાજા હતો. એને સ્પેનની રાજકુમારીની સાથે લગ્ન થતાં મુઝમ્મદ મળ્યું હતું. એના પછી જેમ્સ બીજો ગાદીએ આવ્યો. આ રાજાને કેથલિક ધર્મની પુનઃસ્થાપના અંગે પ્રજા સામે મતભેદ થયો, પરિણામે એને ગાદીબ્રષ્ટ કરી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો. આ સમયમાં ફ્રાન્સની સત્તા ખૂબ વિકાસ પામી હતી. આ પછી એની બહેન મેરી અને એનો ૩૨ વર્ષ પતિ વિલિયમ ત્રીજો (૧૬૮૪-૧૭૦૨) ગાદીએ આવ્યાં. એના પછી એની બહેન એન (૧૭૦૨-૧૭૧૪) ગાદી ઉપર આવી. એનના જનરલ માર્શલરોએ બ્લેનહોમના યુદ્ધમાં ફ્રાન્સને મોટી હાર આપી હતી.

પછી ઇંગ્લંડ માટે કપરો સમય આવ્યો. ૧૬૬૫ની સાલમાં લંડનમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો ને લાખો માણસો એનો ભોગ બન્યા. ૧૬૬૬માં લંડનમાં જયંકર આગ લાગી ને પારાવાર નુકસાન થયું.

૧૬૯૩માં પ્રજાકીય કરજની શરૂઆત થઈ. ૧૬૯૪માં બેંક ઓફ ઇંગ્લંડ સ્થપાઈ.

રાણી એન નિઃસંતાન મૃત્યુ પામતાં રાજા જેમ્સ પહેલાની પૌત્રી સોફીનો પુત્ર જ્યોર્જ, જે હેનોવર(જર્મની)નો કાકાર હતો તેનો રાજ્યાભિષેક થયો (૧૭૧૪-૧૭૨૭). ૨૬અર્ટના વંશજોએ આથી બળવો કર્યો પરંતુ તે દાબી દેવામાં આવ્યો. આ રાજાના સમયથી હિટનમાં જાહેર જીવનની શરૂઆત થઈ. સ્પેન સાથેના યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડને પહેલાં તો પરાજય મળ્યો, પરંતુ પછી વિજય પ્રાપ્ત થયો.

જ્યોર્જ બીજો ઈ. સ. ૧૭૨૭માં રાજગાદી ઉપર આવ્યો. ઓસ્ટ્રિયાની રાજકુમારી મેરિયા થેરિસાનો પક્ષ લઈને હિટનનાં સૈન્યો જર્મનીના મહાન ફ્રેડરિક અને ફ્રેંચનાં જર્મન-ફ્રેંચ સૈન્યો સાથે લડ્યાં. આ યુદ્ધ આઠ વરસ ચાલ્યું. ઈ. સ. ૧૭૪૮માં સંધિ થઈ. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે અમેરિકા અને હિંદમાં વિમલો થયો. ઈ. સ. ૧૭૫૬માં અંગ્રેજોએ કેનેડા જીતી લીધું. હિંદમાં ક્લાઈવે મોટી ફતેહ મેળવી. ફ્રેંચો સાથે ઈ. સ. ૧૭૬૩માં સંધિ થઈ. આમ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

આ પછી જ્યોર્જ ત્રીજો (૧૭૬૦-૧૮૨૦) ગાદીએ આવ્યો. આ રાજાના સમયમાં હિટિશ સામ્રાજ્ય ખૂબ ફેલાવો પામ્યું. અમેરિકામાં હિટિશ પ્રજાજનો સંસ્થાન સ્થાપી રહ્યા હતા, પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૭૫માં ઇંગ્લંડને આ સંસ્થાન સાથે વાંધો પડવાથી યુદ્ધ થયું અને એ યુદ્ધમાં હિટન હાર્યું (૧૭૮૩). વર્સેઈસની સંધિ થઈ ને અમેરિકા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર બન્યું. ઈ. સ. ૧૭૮૯માં ફ્રાન્સના રાજા લૂઈ સોળમાને ફ્રાંસી આપી ત્યાંની પ્રજાએ અમારો અને રાજાની શક્તાનો વિનાશ કર્યો ને પ્રજાતંત્ર સ્થાપ્યું.

ઈ. સ. ૧૭૯૫માં ફ્રાન્સમાં નેપોલિયન સત્તા ઉપર આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૬માં એ સરમુખત્યાર બન્યો. આખા યુરોપને એણે

જીતી લીધું, પરંતુ પોતાના સાગરયળથી બિટને એને ફાવવા દીધો નહિ. ઈ. સ. ૧૮૧૫માં નેપોલિયન બિટિશરોના હાથે પકડાયો અને એને સેન્ટ હેલેના મોકલી આપ્યો. અહીં તેનું અવસાન થયું. ઈ. સ. ૧૮૩૩માં બિટિશ પ્રજાએ ગુલામીનો અંત આણ્યો. એ જ સાલમાં કારખાનાંનો કાયદો પસાર થયો તેમ જ ફેળવણીને મદદ આપવાની શરૂઆત થઈ. આ જ વખતે આયર્લેન્ડે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની લડત જગાડી, જે લાંબો સમય ચાલી.

ન્યોર્થ ચોથા પછી વિલિયમ ચોથો ને વિલિયમ ચોથા પછી રાણી વિક્ટોરિયા, તેના પછી એડવર્ડ આઠમો એમ સમ્રાટો આવ્યા; પરંતુ હવે તેમની પાસે ખાસ કોઈ સત્તા રહી નહોતી, ખરી સત્તા તો પાર્લીમેન્ટના હાથમાં હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૦માં કેનેડાને સ્વરાજ આપવામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૮૫માં ઓસ્ટ્રેલિયાને સ્વરાજ આપ્યું. ઈ. સ. ૧૮૬૦માં કીમિયાનો વિગ્રહ થયો. રશિયા સાથે બિટન-ફ્રેંચ લડયાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં બોઅરોને હરાવીને ટ્રાન્સવાલ લીધું. એ જ વરસમાં ઓસ્ટ્રેલિયામાં પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનિક રાજ્ય સ્થપાયું. ૧૮૫૭માં હિંદમાં મોટો બળવો જાગ્યો, પણ તે બેસાડી દેવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં ઇંગ્લિંડને જવાબદાર રાજતંત્ર મળ્યું અને એજ સાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકાને સ્થાનિક તંત્ર મળ્યું.

૨

મહાન સિકંદરે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જમીન-માર્ગે હિંદ સુધી વિજય મેળવ્યા હતા. જમીન-માર્ગે ગ્રીકો પૂર્વના દેશો સાથે સંબંધ રાખતા હતા પરંતુ યુરોપના ખીજા ભાગો કોઈ પણ જાતના સંબંધો ધરાવતા નહોતા. માત્ર આરબ સોદાગરો જમીનમાર્ગે પૂર્વના દેશોની ઉત્તમ કારીગરીવાળી ચીજો લાવીને યુરોપિયનોનાં મનમાં પ્રશંસા ઉપજાવતા હતા. પૂર્વના દેશોમાં હિંદ બમકા, દોલત, કારીગરી

વગેરે માટે યુરોપમાં પ્રખ્યાત હતું, પરંતુ કોઈ ત્યાં જતું નહોતું કારણ કે હિંદ આવવાનો માર્ગ યુરોપિયનો એ વખતે જાણતા નહોતા. ઈ. સ. ૧૨૫૪માં માર્કોપોલો નામનો પ્રવાસી ૨૦ વર્ષ સુધી પ્રવાસ કરી એશિયાનાં ધણાં શહેરો જોઈ વળ્યો, પરંતુ તે હિંદ પહોંચ્યો નહોતો. યુરોપની પ્રજાઓ જગત સંબંધે કાંઈ જાણતી નહોતી. છેક પંદરમી સદીમાં પોર્ટુગલની ગાદીએ હેત્રી આવ્યો. એ શોધખોળનો ભારે શોખીન હતો. એણે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારે-ઠેક ગીની સુધી- પોર્ટુગીઝ વહાણવટીઓ મોકલ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૪૮૭માં પોર્ટુગીઝ બાથોલોમ્યુ ડાયઝ આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડા-કેપ ઓફ ગુડ હોપ-સુધી પહોંચ્યો. ઈ. સ. ૧૪૯૨માં ક્રિસ્ટોફર કોલંબસે સ્પેનના રાજાની વતી અમેરિકાની શોધ કરી. ઈ. સ. ૧૪૯૭માં પોર્ટુગીઝ વાસ્કો-ડી-ગામા ચાર વહાણો અને ૧૬૦ નાવિકોને પોતાની સાથે લઈ હિંદના દરિયાઈ માર્ગની શોધ માટે નીકળી પડ્યો તે એક હિંદી ખલાસીની મદદથી ૧૪૯૮ના મેની ૨૦ મી તારીખે તે પહેલવહેલો હિંદના કલિકટ બંદરે આવ્યો. હિંદમાં આવનાર સૌથી પહેલો યુરોપિયન એ હતો. એણે હિંદમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું. મલબારના કલિકટ-કોચીન વગેરે પ્રદેશોમાં એણે વસાહત સ્થાપી. રાજાના વાઈસરોય તરીકે ત્રણ વાર એ હિંદ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૪માં તે કોચીનમાં મરણ પામ્યો.

પોર્ટુગીઝોએ દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદ શોધી કાઢ્યાં. સ્પેનિયાર્ડોએ અમેરિકા શોધી કાઢ્યું. આ સફળતાથી પ્રેરાઈ બીજા ધણા સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ નાવિકોએ આટલાંટિક મહાસાગરમાં નાનાં નાનાં વહાણો લઈ ધૂમવા માંડ્યું. પરિણામે ઈ. સ. ૧૫૦૦માં તેમને બ્રાઝિલનો દેશ મળ્યો. બીજે વરસે ફોર્ટેસે ઉત્તર અમેરિકાના પૂર્વકિનારાની સફર શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૫૨૦માં મેગેલન અને તેના સાથીઓ લગભગ જગતની પ્રદક્ષિણા કરી પેસિફિક મહાસાગર

ઓળંગી બોર્નિયો અને ફિલિપાઈન શોધી હિંદી મહાસાગરમાં પહોંચ્યા, ને પછી પશ્ચિમ આફ્રિકાને કિનારે કિનારે સફર કરતા કરતા ત્રણ વરસે તે પોર્ટુગલ પહોંચ્યા. પોર્ટુગીઝોએ બ્રાઝિલ, બ્રેવા, મલાકા વગેરેની શોધ કરી. આ નવા દેશો સાથે એમણે વેપારી સંબંધ બાંધી સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. ઈ. સ. ૧૫૦૯માં સ્પેનિયાર્ડોએ ફ્લોરિડા શોધી કાઢ્યું. ઈ. સ. ૧૫૧૩માં પેસિફિક મહાસાગરનું પ્રથમ દર્શન યુરોપિયનોને થયું. થોડાં વરસો પછી મુઝીબર સ્પેનિશોએ મેક્સિકો જીતી લીધું. ઈ. સ. ૧૫૩૩માં પેરૂ પણ તેઓએ જીત્યું. આ રીતે સ્પેન અને પોર્ટુગલે સામ્રાજ્યો સ્થાપી વિપુલ સંપત્તિ મેળવવા માંડી. પોપે આ બન્ને દેશના વાંધાઓ પતાવી સામ્રાજ્યોની હદ નક્કી કરી આપી. યુરોપિયનોએ આ રીતે જ કાંઈ મેળવ્યું તે જળમાર્ગે જ મેળવ્યું, જમીનમાર્ગે તો ઝનૂની તુર્કો એમને આગળ વધવા દેતા જ નહોતા.

હિટનના રાજ હેત્રી સાતમાએ વહાણવટાને ખૂબ જ ઉત્તેજન આપ્યું. આ ઉત્તેજનથી પ્રેરાઈ જહોન કેમેટ ૧૮ માણસોના કાફલા સાથે સ્પિટલ બંદરેથી નીકળ્યો. ઈ. સ. ૧૪૯૨માં એણે ન્યુ ફાઉન્ડલેન્ડ શોધી કાઢ્યો. બીજી સફરમાં તે નિબ્રૂન ગયો. ઈ. સ. ૧૫૫૩માં યેન્સેલર નામે નાવિક નિબ્રૂન પર્વટન કરી પાછો આવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૬માં ફ્રાન્સિસર હિંદ શોધવા નીકળ્યો પણ સફળ થયો નહિ. આ સમયે અંગ્રેજ વહાણવટીઓ સ્પેનિશ લોકોની સાથે સાગરયુદ્ધમાં હાર્યા ને અમેરિકાથી સોનું-રૂપું બરી લાવતાં સ્પેનિશ વહાણોને ઓએ લૂંટવાનું શરૂ કરી દીધું. આથી સ્પેનના રાજ્યએ મોટા મુશ્કેલીઓ બાંધીને હિટનોના દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું પરંતુ હિટિશ ઈંગ્લાંડે એમનો પરાજય કરી આખા કાફલાનો નાશ કર્યો. હિટિશ નાવિકો આંચિયા બની સ્પેનનાં વહાણોને બારે તકલીફ પાપવા માંડ્યા. હાઉકિન્સ ડ્રેક વગેરે વ્યક્તિઓ આ કામ માટે તિલાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમણે સ્પેનનાં અમેરિકન સંસ્થાનો પણ લૂંટવા માંડ્યાં.

સર હામ્ફ્રે ગિલ્બર્ટ ન્યુ ક્રાઉન્ડલેન્ડમાં સંસ્થાન સ્થાપવાની શરૂઆત કરી, પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા સાંપડી. રાણી એલિઝાબેથની પરવાનગીથી અને આશ્રય તળે સર વોલ્ટરની પ્રેરણાથી ઈ. સ. ૧૫૮૪માં વર્જિનિયાનું સંસ્થાન થોડા સમય માટે સ્થપાયું. સર વોલ્ટર વર્જિનિયામાંથી યુરોપમાં પહેલવહેલો બટાટા અને તમાકુના છોડ લાવ્યો. રાણી એલિઝાબેથે હવે ખાનગી વેપારી કંપનીઓને મોટું ઉત્તેજન આપ્યું. કેટલીક નવી કંપનીઓ સ્થપાઈ. આમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એ સૌથી મોટી હતી. આ કંપનીને પૂર્વના કોઈ પણ દેશ સાથે વેપાર કરવાનો રાણીએ ઇજાજરો આપ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૬૦૭માં જહોન સ્મિથે વર્જિનિયામાં ફરી સંસ્થાન સ્થાપી ત્યાં વસાહત કરી. થોડાં વર્ષ પછી એની ઉત્તરે મેરીલેન્ડ નામે સંસ્થાન ખિટનોએ સ્થાપ્યું ઉત્તર કેરોલિના અને દક્ષિણ કેરોલિનામાં પણ ખિટનો જઈને વસ્યા. આફ્રિકામાં હયસી ગુલામો લાવીને આ આ સંસ્થાનોની ખેતી કરી ખિટનો ધન કમાવા લાગ્યા.

જેમ્સ બીજીની ધાર્મિક સહિષ્ણુતાથી ૧૦૦ પ્રોટેસ્ટન્ટો (પ્યુરિટનો) ફ્લાવર નામના વહાણમાં એસી ઈંગ્લંડ છોડી અમેરિકા જઈ વસ્યા. અમેરિકામાં તેઓએ મેસેચ્યુસેટ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. એ પછી, ધર્મવિપ્લવના બચથી, બીજા અનેક યુરોપિયનો અમેરિકા આવી વસ્યા અને નવાં નવાં સંસ્થાનો સ્થાપી રહેવા લાગ્યા. તેઓને ત્યાં મુખ્ય ધંધો ખેતી હતો અને ખેતી દ્વારા એમને પુષ્કળ લાભ થયો ને આમ ૧૩ સંસ્થાનો વસ્યાં. ફ્રેંચ પ્રજાજનોએ પણ અમેરિકાના કેનેડા વિસ્તારમાં પુષ્કળ વસાહતો સ્થાપી. ખ્રિષ્ટશ્વરો દોઢ લાખ હતા, ફ્રેંચો માત્ર ૬૦ હજાર હતા. બન્ને પ્રજાઓ વચ્ચે ખૂબ ધર્ષણ થતું હતું—બુદ્ધો પણ થતાં હતાં. આમાં પ્રથમ તો ફ્રેંચોને વિજય મળ્યો હતો. બંને પ્રજાને માતૃભૂમિ તરફથી મદદ મળતી હતી.

ઈ. સ. ૧૬૦૦માં રાણી એલિઝાબેથે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને

વેપારની મોનોપોલી પૂર્વના દેશો માટે આપી. ડ્યોએ એ વરસ પછી પોતાની કંપની ત્યાં સ્થાપી. બંને વચ્ચે ભારે હરીફાઈ ચાલી. આમ તો હિંદ સાથે વેપાર ચલાવવા માટે યુરોપનાં બધાં રાજ્યો વચ્ચે ખેંચતાણ ચાલતી જ હતી કારણ કે હિંદ સાથેના વેપારમાં તેમને ખૂબ જ લાભ હતો, પરંતુ ડચ અને બ્રિટિશ વચ્ચે એ ખેંચતાણ તીવ્રતમ બની હતી. (ઈ. સ. ૧૬૨૩). ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝના એગ્રોમોયના બંદર ઉપર ડ્યોનો અધિકાર હતો. અહીં ડચ ગવર્નરે બ્રિટિશ વેપારીઓને પકડી ઘાતકી રીતે મારી નાખ્યા. આ સદીના મધ્યમાં ડચ લોકોએ પોર્ટુગીઝોનો પરાજય કરી તેમને મોરિસિયસ, સિલોન અને મલાકામાંથી હાંકી કાઢ્યા. એમણે ન્યૂયૉર્ક વસાવ્યું.

આમ થવાથી ડ્યો અને બ્રિટનો વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. પહેલું યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૬૫૨થી ૧૬૫૪ સુધી ચાલ્યું. બીજું યુદ્ધ ૧૬૬૫થી ૧૬૬૭ સુધી ચાલ્યું અને ત્રીજું યુદ્ધ ૧૬૭૨થી ૧૬૭૪ સુધી ચાલ્યું. આમ ત્રણ સાગરયુદ્ધો થયાં. પહેલાં બ્રિટિશ સાગર-કાફલો હાર્યો પરંતુ પાછળથી બ્રિટિશોએ સાગર પર વિજય મેળવ્યો અને ડ્યોને સંસ્થાનોમાંથી અને હિંદમાંથી હાંકી કાઢ્યા. આ પછી બ્રિટિશોએ મજબૂત વેપારી થાણાં સ્થાપ્યાં. સોળમી સદી પછી બ્રિટિશોને એના સાગરબળે મહાન વિજયો અપાવ્યા છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦માં ઇંગ્લંડની બહાર એમની પાસે એક ઈંચ પણ જમીન નહોતી. ઈ. સ. ૧૭૦૦માં તેઓએ અમેરિકા અને હિંદમાં મજબૂત સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં અને મોટો વેપાર ચલાવવા લાગ્યા.

ઈ. સ. ૧૭૦૦માં પોર્ટુગીઝો તદ્દન પાછળ પડી ગયા. સ્પેનિશોનું હજી મોટું સામ્રાજ્ય હતું પરંતુ બ્રિટનોએ અમેરિકાનો બેટ લઈ પ્રથમ નંબર મેળવ્યો હતો. ફ્રાન્સે અમેરિકામાં મોટું સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું. બ્રિટનોએ અમેરિકા, હિંદ અને દૂર-પૂર્વમાં બધાં સંસ્થાનો મેળવ્યાં હતાં. બ્રિટનોએ સાગરયુદ્ધમાં જેમ હોલાન્ડને

હરાબું તેમ ફ્રેંચોનો પણ પરાજય કર્યો. આગ્રહ, દૃઢ નિશ્ચય અને ખ્યેલક્ષી માનસ એ અંગ્રેજોના મુખ્ય ગુણો છે. આ ગુણોએ જ એને સર્વત્ર વિજયશાળી બનાવ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૭૦૨માં અંગ્રેજ જનરલ માર્લબૉરોએ જમીનયુદ્ધમાં ફ્રાંસને શિકસ્ત આપી. ઈ. સ. ૧૭૦૪માં બ્રિસ્ટોલ જીતી ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર કબજો મેળવ્યો. આ રીતે ફ્રેંચોને પાછળ રાખી મોટું સામ્રાજ્ય એમણે મેળવી લીધું. ઈ. સ. ૧૭૫૬માં ફ્રાન્સ સાથે બ્રિટનું યુદ્ધ થયું ને ફ્રાન્સના કેનેડાના પ્રાંતને જનરલ વુલ્ફે (ઈ. સ. ૧૭૫૯) જીતી લીધો. આમ અમેરિકામાંની ફ્રાન્સની સત્તાનો અંત આવ્યો.

યુરોપ અને અમેરિકામાં વિજય મેળવ્યા પછી હિંદમાંના ફ્રેંચ સૈન્યોના પણ પરાજય કર્યો. ફ્રેંચોએ હિંદી સૈનિકોને લશ્કરી ક્વાયત શીખવી દળો ઊભાં કર્યાં, અંગ્રેજોએ પણ તેમ કર્યું.

માત્ર વેપાર માટે જ યુરોપિયનોએ હિંદમાં પગલ નાખ્યો હતો. આ વેપારની મુખ્ય વસ્તુ કરિયાણું, ખાંડ અને કારીગરીની ચીજો હતી. આ બધી ચીજોને યુરોપ મોકલતા અને તેમાંથી પુરુષ જ નફો ખાતા. આ વેપારમાં મોગલ બાદશાહ ફરૈશિયરની જિંદગી ડો. હેમિલ્ટને બચાવી એથી બારે સરળતા થઈ. એથી એને આખા બંગાળ ઈલાકામાં વગર જકાતે વેપાર કરવાના કોમતી હકો મળ્યા. આ હકો પ્રાપ્ત થતાં બંગાળમાં અનેક ફાઈઓ સ્થપાઈ. તેઓએ કાપડનાં કારખાનાં શરૂ કર્યાં ને એમાં હિંદી કારીગરોને હાથે કાપડ તૈયાર કરાવી વિલાયત મોકલવા માંડ્યું. આ કાપડની વિલાયતમાં બારે કદર થઈ. પોતાની ફાઈઓના રક્ષણ માટે અંગ્રેજોએ સૈન્યો પણ રાખ્યાં ને હિંદી કારીગરો ઉપર ભુલમ ગુજરી ઓછા વેતને ફરજિયાત કામ લીધું. હિંદમાંનું બધું અનાજ ખરીદ કરી દુકાળ જેવી સ્થિતિ તેઓ ઊભી કરતા. બંગાળી પ્રજા માટે એ બારે કપરો સમય હતો. અત્યાચારો પણ થતા.

આ પછી અંગ્રેજોએ મદ્રાસમાં પણ સંસ્થાન જમાવ્યું. ઈ. સ. ૧૭૪૬માં ફ્રેંચ જનરલ દુપ્લે અને ક્લાઈવ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં ક્લાઈવને જય મળ્યો. ફ્રેંચ લાગવગ હિંદમાંથી ધટી ગઈ. મદ્રાસમાં અંગ્રેજોની સત્તા સર્વોપરી બની.

નાના વેપારમાંથી વિકાસ પામતી જતી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની મદ્રાસ-બંગાળમાં ખૂબ જ વિકાસ પામી. મોગલ બાદશાહો ત્યારે નબળા પડતા જતા હતા. એના સૂબાઓ સ્વતંત્ર થઈ પરસ્પર લડતા હતા. નાના નાના હિંદી રાજાઓ પણ એકબીજાની સામે યુદ્ધો જાહેર કરતા. આ સમય બારે અઢાધૂંધીનો હતો. ક્લાઈવે એનો લાભ ધરાવ્યર લીધો. લાંચો, લાલચો, ફાટફૂટ, સમજવટ, ધમકી અને છેવટે લકાઈઓ કરી એમણે હિંદમાં બ્રિટિશ સલ્તનતનો પાયો નાખ્યો. બંગાળના નવાબ સિરાજઉદ્દૌલા ઉપર ૧૭૪૪ અંગ્રેજોને એક નાની ફાટકીમાં પૂરી રિઆવવાનો આરોપ (જે પાછળથી જૂઠાણું પુરવાર થયું) મૂકી બંગાળ ઉપર આક્રમણ કર્યું. સિરાજના સેનાપતિ મીર જફરને ફેાડી (ઈ. સ. ૧૭૫૭) પલાસીના યુદ્ધમાં એણે વિજય મેળવ્યો. હિંદમાં અંગ્રેજોનો પાયો દઢ કરનારું આ યુદ્ધ હતું. ઈ. સ. ૧૮૬૦માં સર આયર કુટે વાન્ડીવાસના યુદ્ધમાં ફ્રેંચોને હરાવી હિંદમાં એમની લાગવગ સદંતર જૂંસી નાખી.

ઈ. સ. ૧૭૦૦માં ડેમ્પિયર નામે અંગ્રેજ ચાંચિયાએ આસ્ટ્રેલિયા શોધ્યું. ફ્રાન્સ પાસેથી ફેનેડા લીધું. વેસ્ટ ઇન્ડિઝ પાસેથી ક્લોરિકા લીધું. ઉત્તર અમેરિકામાં પણ મોટું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. વેસ્ટ ઇન્ડિઝના ચાર મોટા ટાપુઓ લીધા. બ્રિટાન્ટર લઈ જૂમધ્ય સમુદ્રમાં લાગવગ વધારી. આફ્રિકામાં સેનીગાલ લઈ પગપેસારો કર્યો. સૌથી પહેલા આવનાર પોર્ટુગીઝોને ક્યોએ હાંકી કાઢ્યા, ક્યો અને ફ્રેંચોને બ્રિટનોએ હાંકી કાઢ્યા—આમ સાગરમાં મોટું બળ ધરાવનાર બ્રિટનો વિજય પામતા જ ગયા અને પથારો કરતા ગયા.

હિંદમાં વોરન હેસ્ટિંગ્સે પણ હિંદી રાજ્યોમાં અંદર અંદર કુસંપ કરાવી જીતી લેવાની રાજનીતિ અપત્યાર કરી. કદાપિ નાખેલ પાયા ઉપર એણે ઇમારત માટેની મજબૂત દીવાલો ઊભી કરી દીધી. ટીપુ સુલતાનને હરાવીને અંગ્રેજોએ દક્ષિણમાં વિજય મેળવ્યો. મરાઠાઓને પણ એક એક કરી પરાસ્ત કર્યા. આ રીતે અંગ્રેજોએ ધીમે ધીમે પણ દૃઢ નિશ્ચયથી હિંદમાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. ખોટા દબાણને લીધે અંગ્રેજોએ અમેરિકા ગુમાવ્યું એનો એમને સખત આઘાત લાગ્યો પરંતુ હિંદભરના વિજયથી એનો ખદગો મળી ગયો.

ઈ. સ. ૧૬૦૦ સુધી અંગ્રેજ પ્રજા અતિ ગરીબ પ્રજા હતો, પરંતુ છેલ્લાં ૩૫૦ વર્ષમાં જગતની માતખર પ્રજા એ ખતી ગઈ. સાહસ, શક્તિ, ધૈર્ય, દૃઢ નિશ્ચય વગેરે ગુણોથી એમણે જગતના છે બાગ જેવડું મોટું સામ્રાજ્ય મેળવ્યું. નાના વેપારથી એમણે કારકિર્દી શરૂ કરી હતી. વેપાર માટે વહાણો ખાંધ્યાં, વહાણો માટે ખંડેરા મેળવ્યાં, ખંડેરા મેળવવા મુત્સદ્દોગીરીથી પછાત પ્રજામાં કુસંપો ઊઝા કર્યા ને પછી એનો લાભ લીધો. વિરુદ્ધ સંયોગોમાં પણ દૃઢ નિશ્ચયને વળગી રહ્યા. નક્કી કરેલો આદર્શ છોડ્યો નહિ. વેપારીમાંથી તેઓ જમીનદાર થયા, જમીનદારમાંથી રાજા થયા, રાજામાંથી સામ્રાજ્યના સમ્રાટ ખન્યા. કોઈ પણ હિસાબે સંપત્તિ મેળવવી એ જ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો, તે માટે જ તેઓ દુકાનદારોની પ્રજા (Nation of Shopkeepers) કહેવાય છે.

રાષ્ટ્રી એનના સમયથી તે જ્યોર્જ ત્રીજાના સમય સુધી (૧૭૦૦-૧૮૧૫) અંગ્રેજોએ યુરોપમાં અને અમેરિકામાં અનેક વિસ્તાર કર્યા. ૧૧૫ વરસ સુધી સાગર અને જમીનનાં મોટાં યુદ્ધ જુદી જુદી પ્રજા સાથે ખેડ્યાં અને મજબૂત, ખડતલ અને સાહસિક પ્રજા તરીકે તે આગળ આવ્યા. યુદ્ધો કરીને જ આ પ્રજા ખેસો ન રહી. એમણે મોટાં સાહસો ખેડ્યાં. દેશપરદેશના સાગરો ખેડી મોટું સામ્રાજ્ય જમાવી

સમૃદ્ધિશાળી બન્યા. આ ૧૧૫ વરસનો ગાળો અંગ્રેજોના વિકાસ માટે ત્રણ રીતે હિતકારો થઈ પડ્યો: ૧. મોટાં યુદ્ધો લડી જમીન અને સાગરમાં જય પામી મહાન પ્રજા બની, ૨. જગતમાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, ૩. યંત્રો શોધી તેમાંથી મોટા ઉદ્યોગો ઊભા કર્યા. અંગ્રેજોએ મહાન સમૃદ્ધિ મેળવી તેનાં આ ત્રણ મુખ્ય કારણો.

હવે આપણે એમના ઔદ્યોગિક વિકાસ તરફ વળીએ.

આ વિકાસને માત્ર ૧૫૦ વરસ થયાં છે. સૌથી પ્રથમ તો આ માટે યંત્રો શોધાયાં, જેનાથી મોટો લાભ થયો. વિજ્ઞાને પણ એ વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. અંગ્રેજો અતિ ગરીબ પ્રજા હતી પરંતુ હિંદ હાથમાં આવતાં એમને પુષ્કળ સમૃદ્ધિ મળી ગઈ. હિંદમાંની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તેના નોકરોને ખાસ મોટો પગાર આપતી નહિ પરંતુ એમને વેપાર કરવાની છૂટ હતી. પરિણામે આવા નોકરોએ ખૂબ પ્રમાણમાં ધન કમાઈ ઈંગ્લંડ મોકલવા માંડ્યું. ઇટલિમાં પૈસાની રેલમહેલ થઈ ગઈ. આ સમયે તેઓના ઉદ્યોગ ખેતીવાડી અને પશુ-ઉછેરમાં પર્યાપ્ત થતો હતો, પરંતુ હિંદમાંથી અદ્યતન નાણું આવવા લાગ્યું ને તેનો ઉપયોગ કારખાનાંઓ સ્થાપવામાં થવા લાગ્યો. આ કારખાનાંઓ માટે કાચો માલ જીતેલા દેશોમાંથી મળવા લાગ્યો. આ કાચો વસ્તુઓમાંથી પાકી ચીજો બની, સ્ટીમરોમાં ખડકાઈ, પછાત અને જીતેલા દેશોમાં ઠલવાવા લાગી. પરિણામે ધનની રેલ જ ચાલી-એક વખતની ગરીબ પ્રજા તાલેવંત બની ગઈ.

સત્તરમી સદીમાં પણ ઈંગ્લંડ ખેતીપ્રધાન દેશ હતો. શહેરમાં વસ્તી બહુ નહોતી. ગામડાંઓ ભારે વસ્તીથી ભરચક હતાં ને ખેતી તેમ જ પશુઉછેરનું મુખ્ય કામ ત્યાં ચાલતું. વસ્ત્રો માટે રેટિયા ઉપર સત્તર કાંતી, હાથશાળો ઉપર વણી, તેનો ઉપયોગ કરાતો. પણ ઈ. સ. ૧૭૩૩માં જોન કે - John Kay - નામના માણસે ફ્લાયિંગ શટલ - Flying Shuttle - ની શોધ કરી. આ શોધને પરિણામે એક છેડેથી બીજે

છે પહોંચતા સ્વયંચાલિત કાંઠાની પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી. આથી વણાટના ઉદ્યોગમાં મોટું પરિવર્તન થયું. ૪૬૫ વધી ને માલ વધુ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. પણ આમ થતાં અંગ્રેજ વણકરોને નુકસાન થવા લાગ્યું એટલે એમણે આ પદ્ધતિ સામે બળવો પોકાર્યો, પરિણામે જહોન કેને ઇંગ્લંડ છોડી નાસી જવાની ફરજ પડી.

આ પછી ઈ. સ. ૧૭૬૪માં જેમ્સ હારગ્રિગ્ગે અગિયાર ત્રાક-વાળું યંત્ર બનાવ્યું. હારગ્રિગ્ગના આ યંત્રમાં રીચર્ડ કાર્ટરાર્ધટે સુધારા કર્યા (ઈ. સ. ૧૭૬૯). આ સુધારાથી સતર જીણું અને સફાઈદાર નીકળવા લાગ્યું. રાર્ધટે આ યંત્ર ઘોડા અને પાણીની ચક્કીની મદદથી ચલાવવા માંડ્યું પરંતુ એનેય વણકરો તરફની ઈર્ષાનો ભોગ બનવું પડ્યું ને તે સ્કોટલેન્ડ ભાગી ગયો.

પછી તો આ લૂમોમાં સુધારા-વધારા થવા ચાલુ જ રહ્યા. કોમ્પટન નામના માણસે Mule નામે યંત્ર શોધી કાઢ્યું. આ યંત્ર પાણીની શક્તિથી ચાલતું હતું. એના ઉપર કંતાતું સતર ખૂબ ખારીક અને મજબૂત હતું. મિલવાળાઓએ આ યંત્ર ૬૦ પાઉન્ડમાં ખરીદી લીધું ને આ રીતે પાણીની મદદથી ચાલતી મિલો ચિટનમાં શરૂ થઈ. સૌ ત્રાક ઉપર હવે એક જ માણસ દેખરેખ રાખી શકતો.

કોમ્પટનના યંત્રે ખૂબ પ્રગતિ કરી. એની હયાતી દરમિયાન જ ૫૦ લાખ યંત્રો ઇંગ્લંડમાં વપરાવાં શરૂ થઈ ગયાં હતાં. ઈ. સ. ૧૭૮૫માં એડમન્ડ કાર્ટરાર્ધટે પાવર-લૂમ શોધી કાઢી. આ લૂમનું યંત્ર બળદ વડે ચાલતું હતું. ૧૮૧૩માં એવી ૨૫૦૦ શાળો વપરાતી હતી ને પછી એ પછીનાં વીસ વર્ષ દરમિયાન એક લાખ શાળો વપરાવા માંડી.

ઈ. સ. ૧૭૮૫ પછી વરાળશક્તિનો વિકાસ થયો પરંતુ એ યંત્ર ખૂબ જ ખર્ચાળ હતું.

જેમ્સ વોટ નામે એક યંત્રશાસ્ત્રીએ આધુનિક વરાળયંત્રના મૂળ સ્વરૂપનું વરાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું. આ યંત્રથી જગતમાં મોટા ઔદ્યોગિક ફેરફારો થયા. અમેરિકા અને હિંદમાંથી પુષ્કળ ધન ખેંચાઈને આવવા લાગ્યું. આ ધનને લીધે બીજાં અનેક નવાં કારખાનાં સ્થપાયાં અને જથ્થાબંધ માલ સંસ્થાનોમાં પહોંચવા લાગ્યો. સરકારને પણ ખૂબ આવક થવા લાગી. માલની લાવ-જા કરવા માટે નવા રસ્તાઓ પણ બંધાવા લાગ્યા. જળમાર્ગે પણ નવી નવી નહેરો બાંધી લાવ-જા માટે સગવડો શોધાઈ.

ઈ. સ. ૧૭૭૭ પછી ડેનીસ પેપીન નામના એક માણસે વરાળયંત્રથી ચાલતો એક નાની આગખોટ બનાવી ને પછી તે એમાં પણ અનેક સુધારાવધારા થયા. ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં હેન્રી બેલે ‘કોમેટ’ નામની સ્ટીમર કલાઈડ નદીમાં તરતી મૂકી. આ ઉદ્યોગ પછી ખૂબ વિકાસ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૮માં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે ‘શ્રેટ વેસ્ટર્ન’ નામે પહેલી સ્ટીમર તરતી મુકાઈ. સ્ટીમર-યુગ શરૂ થયો.

સ્ટીમર પછી રેલવેએ પણ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિમાં મોટા ફાળો પુરાવ્યો. જેમ્સ વોટ્સનના મદદનીશ વિલિયમ મરડોકે પહેલું ભાર ખેંચનારું એન્જિન બનાવ્યું. રીચર્ડ ટ્રેવિથિકે સિંગરામની ગાડીમાં એન્જિન જોડીને એને ચલાવી. ઈ. સ. ૧૮૧૫માં જ્યોર્જ સ્ટીવન્સન નામના ઇજનેરે સૂંદર વરાળયંત્ર બનાવ્યું. એ જ ઇજનેરે ઈ. સ. ૧૮૨૫માં ઇંગ્લંડની પહેલી રેલવે ‘સ્ટોકટન ડોર્લિંગ્ટન’ રેલવે બાંધી. આ પછીનાં ત્રીસ વરસ દરમિયાન ઇંગ્લંડમાં રેલવેની જાળ પથરાઈ ગઈ. તાબાના દેશોમાં પણ રેલવે બાંધવાનું શરૂ થયું. રેલવેનાં એન્જિનો માટેના કોલસા અને પાટા માટેનું પોલાદ ઇંગ્લંડમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતું એટલે હજારો નવાં કારખાનાં સ્થાપીને પરદેશમાં રેલવે અને પુલો બાંધવા માટેની લોઢાની વસ્તુઓ તૈયાર થવા લાગી અને મોકલાવ માંડી. આથી ઇંગ્લંડના કારીગરો, મજૂરો, વેપારીઓ, ઇજનેરો વગેરેને ખૂબ લાભ થયો. ચારે તરફ કારખાનાં બંધાઈ અબજો

રૂપિયાની વસ્તુઓ મોટે નફે પરદેશ ખાતે મોકલાવા લાગી. આ માલ લઈ જતા મોટે મોટી સ્ટીમરો બંધાઈ. પ્રવાસીઓની સગવડ માટે ખાસ પેસેન્જર-સ્ટીમરો પણ તૈયાર થઈ. મોટરો પણ બનવા લાગી.

આ રીતે યંત્રોનો વિકાસ થતાં અંગ્રેજોનો વેપાર ખૂબ વધ્યો. તેઓ ખૂબ ધનવાન બન્યા. આખા જગતનું શરાર લાંડન બન્યું. અબજો પાઉંડની પેદાશ શરૂ થઈ. જગતના ૧ ભાગને રાજકીય, આર્થિક અને વેપાર-ઉદ્યોગની બાબતમાં પરતંત્ર બનાવ્યો. આ રીતે યંત્રયુગનો સૌથી પહેલો અને મોટો લાભ અંગ્રેજોએ લીધો.

અંગ્રેજોનો વિકાસ બધી દિશામાં વધી ગયો. વિજ્ઞાનમાં આગળ વધી જતજતનાં રસાયનો એમણે શોધી કાઢ્યાં. પાછળથી અમેરિકા અને જર્મનીએ વૈજ્ઞાનિક બાબતમાં સારી પ્રગતિ કરી. વિદ્યુત, ભૂગોળ, ખગોળ, ભૂસ્તર, વનસ્પતિ, રસાયન, ખેતીવાડી વગેરે અનેક વિષયોમાં સરસ વિકાસ સધાયો.

આ રીતે આટઆટલી સમૃદ્ધિ પામવા છતાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત તો એ છે કે, એ પ્રજા એ સમૃદ્ધિથી અંગૂઠો જઈ મોજશોખમાં ન પડી પણ વધુ ને વધુ પ્રગતિશીલ બનતી ગઈ. સમૃદ્ધિ વધી તેથી એમનું ખડતલપણું કે લડાયક શક્તિ ઘટી નહિ; એમનો સાગર ઉપરનો કાબૂ ઘટ્યો નહિ.

ખેતીવાડીએ પણ અજબ વિકાસ સાધ્યો હતો. આ વિકાસે પેદાશની રકમને બેવડાવી દીધી હતી.

ખેતીવાડીમાં વિકાસ થયો છતાં જાા કરોડ અંગ્રેજોને માટે પૂરતું અનાજ કે માંસ પેદા થતું નથી. આ, ખાંડ, કપાસ, ધાતુઓ વગેરે કાચા પદાર્થો એને પરદેશથી મંગાવવા પડે છે.

પરદેશોમાં અંગ્રેજો વિશેષ નથી વસતા, માત્ર બે લાખ અંગ્રેજો એનાં મોટાં સંસ્થાનોનું શાસન કરે છે.

અંગ્રેજોના મુખ્ય આધાર જળમાર્ગ ઉપર છે. જળમાર્ગ ઉપરનો અંગ્રેજોના કબજો જો નાશ પામે તો તેમના માટે ભૂખે મરવા જેવી સ્થિતિ ઊભી થાય, એનાં કારખાનાંઓ અને ઉદ્યોગ નાશ પામે. ઇંગ્લંડમાં તો માત્ર કોલસો, પોલાદ અને ઊન થાય છે. આ સિવાયના પદાર્થો માટે એને પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, એમાંય ખોરાકોનો સવાલ વધારે ગંભીર છે. સમુદ્ર ઉપરનો કાબૂ જ્યારે અંગ્રેજો ખોશે ત્યારે એમની મહત્તા નાશ પામશે ને તેથી જ એને નયનના થવું પાલવે જ નહિ.

અંગ્રેજો સશક્ત પ્રજા છે. એના બંધારણ પ્રમાણે પ્રજાના મુખ્ય ત્રણ વર્ગો ત્રણ પક્ષોને ચૂંટી કાઢે છે. મજૂરો મજૂર પક્ષને, ઉદ્યમ-વાદીઓ લિબરલ પક્ષને અને સંરક્ષક વૃત્તિવાળાઓ કોન્ઝર્વેટીવોને ચૂંટે છે. આ ત્રણે પક્ષના ચૂંટાયેલા સભ્યોની આમસભા બને છે. બ્રિટનની કુલ સત્તા આમની સભાની બહુમતીના હાથમાં છે. કોન્ઝર્વેટીવો ધણું કરીને બહુમતી ભોગવે છે. આ આમસભા ઉપર અંકુશ તરીકે ઉમરાવોની સભા છે, એ પણ મુખ્યત્વે કોન્ઝર્વેટીવો (રિઝિયુસ્ત)ની જ બનેલી છે. બ્રિટનનો મજૂર પક્ષ સ્વતંત્રતા અને સમાજવાદની ખૂબ વાતો કરે છે પરંતુ શાહીવાદી માનસથી એ પણ મુક્ત નથી. પોતાને અધીન એવી પ્રજાને કંઈ રીતે ચૂસવી એ બ્રિટનના સર્વે પક્ષોનું ધ્યેય છે. છેલ્લાં બસો વરસ થયાં એક માત્ર આ જ ધ્યેયને લક્ષ્યમાં રાખીને બ્રિટિશ રાજપુરુષો કામ કરે છે.

યુરોપમાં બ્રિટનની નીતિનાં કેટલાંક જાણીતાં સૂત્રો છે: ૧. સાગરમાં સૌ પ્રજાથી બળવાન રહી સાગરનો કાબૂ રાખવો. (છેલ્લાં ૧૫૦ વરસ થયાં સાગર ઉપર એમનો સૌથી મોટો કાબૂ છે.) ૨. યુરોપમાં કોઈ પણ મહારાજ્યને અતિ બળવાન થતા દેવું નહિ, જો થાય તો રાજ્યનીતિ અને યુદ્ધ કરીને પણ યુરોપમાં સમતુલા જાળવી રાખવી. (સ્પેન, પોર્ટુગાલ, ઇટ, ફ્રેંચ, જર્મન અને રશિયા સામે

આ નીતિ ચલાવી છેલ્લાં બસો વરસમાં યુરોપની પ્રજાઓમાં પોતાનો ડંકો વગાડ્યો છે.) ૩. પછાત દેશોને પોતાને સ્વાધીન રાખી યુક્તિ-પૂર્વક તેમનું આર્થિક ચૂસણ કરવું. ૪. યુરોપની પ્રજાથી વસાયલાં સંસ્થાનો બળવાન થાય તો તેમનો સામનો નહિ કરતાં તેમને સ્વતંત્રતા આપવી, પણ બીજી પ્રજાઓને કદી સ્વાતંત્ર્ય આપવું નહિ તેમ જ તેમને યંત્રશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં આગળ આવવા દેવી નહિ. ૫. પોતાના દેશના ઉદ્યોગો માટે જોઈતાં કાચાં સાધનો ચાલુ મેળવવાના પ્રમાણમાં પછાત દેશોનો વિકાસ કરી, ત્યાં મોટી મૂડી રોકી, તેનું બ્યાજ મેળવવું. ૬. પોતાના દેશના ઉદ્યોગોના ચાલુ વિકાસ માટે મોટું વહાણવડું નિભાવવું. એ વહાણવટાના રક્ષણ માટે મનવારોનો મોટો કાફલો તૈયાર રાખવો અને આ મનવારોના કાફલાના સંરક્ષણ માટે વિમાની કાફલો રાખવો.

ફિટને યુરોપમાં શાહીવાદ અને વિજ્ઞાનવાદમાં સૌથી આગળ જઈ એકલે હાથે સમૃદ્ધિ મેળવી છે, પણ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી યુરોપનાં જર્મની છટલી વગેરે રાજ્યો જાત્રત થઈ ફિટનની જ નીતિ અનુસાર સમૃદ્ધિ અને સંસ્થાનો મેળવવા તૈયાર થયાં છે. ફિટને તો પોતાને માટે ખોરાકી તેમ જ કાચી વસ્તુ મેળવવા માટે મોટાં સંસ્થાનો મેળવી જ રાખ્યાં છે. આ સંસ્થાનો જગતનો $\frac{1}{4}$ ભાગ રોકે છે. જગતની $\frac{1}{4}$ પ્રજા ફિટન માટે મહેનત-મજૂરી કરી નજીવી આવકને ભોજે તેને સમૃદ્ધ રાખવામાં દિરસો પુરાવી રહી છે. આ બધી પછાત પ્રજાઓમાં પોતાની પાકી ચીજો વેચી, પૂરું પેટ પણ ન ભરાય એટલી એમની આવકમાંથી ફિટન ભાગ પડાવે છે. આ રીતે સાકા ચાર કરોડ ફિટનો જગતના શરૂ બની બેઠા છે. અંગ્રજો પાઉંડ ચીન, હિંદ, અમેરિકા વગેરે રાજ્યોનાં કારખાનાંઓ પાછળ રોકી સારું એવું બ્યાજ મેળવે છે. વહાણવડું, શરૂ અને વીમાનાં સાધનો દ્વારા તેઓ વધારે પેદાશ મેળવે છે. ખૂબ જ વિચારપૂર્વક યોજાતી યોજનાપુરઃસર એ પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે.

પ્લિટન પાસે અસારે વિજ્ઞાન સંસ્થાનો છે, જળરજસ્ત નૌકા-દળ છે, પાકી વસ્તુઓ ખનાવવા માટેનાં સવા લાખ જેટલાં કારખાનાં છે, આ કારખાનાંઓને માટે કાચો માલ પૂરો પાડવા માટે હજારો સંસ્થાઓમાં કરોડો મજદૂરો કામ કરે છે. આમ પ્લિટને પોતાની રાજદારી અને આર્થિક જાળ બહુ જ યુક્તિપૂર્વક અને વિજ્ઞાન ધોષે ફેલાવી છે. પ્લિટન આથી આત્મસંતોષી થયું છે. એને હવે જમીન, કાચી વસ્તુઓ અને વિજ્યની જૂખ નથી. એનું પેટ ભરેલું છે. એની આગમચેતીએ એને એ બધું અપાવ્યું છે. જે છે તેથી એને સંતોષ છે.

અને એથી જ એને કોઈની સાથે સામે ચાલીને લડવાની ઇચ્છા નથી. છતાં કોઈ રાજ્ય ખૂબ જ બળવાન થઈ જાય અને પોતાના પ્રદેશો ઉપર કે વેપાર ઉપર તરાપ મારે અને પરિણામે પોતાનાં હિતો જોખમાય તો હેવટ સુધી એને નબળું પાડવું એવી એની નીતિ છે ખરી. પોતાના વર્ચસ્વ નીચેનાં સંસ્થાનો - ભલે ને એવાં સંસ્થાનોમાં કોઈ એનાથી ૧૧૫ ગણું મોટું હોય - ઉપર કુદૃષ્ટિ કરે નહિ, પોતાના વેપાર ઉપર કૂડી નજર નાખે નહિ, તેમ પોતાથી વધુ બળવત્તર થવા ઇચ્છે નહિ-આટલું હોય તો એને કોઈ રાજ્ય સામે કરો વાંધો નથી.

પણ આમ કોઈ બધો વખત થોડું જ ચાલે છે? અને જોત-જોતાંમાં વિલિયમ કેઝરનું જર્મની માતપર બની ગયું. અતિ બળવાન અને વૈજ્ઞાનિક રીતે કેળવાયેલી એવી સાત કરોડની પ્રજા એણે તૈયાર કરી. આ સાત કરોડ ઉપર ફરજિયાત લશ્કરી ધોરણ દાખલ કરી એક કરોડ મહારથીઓનું સૈન્ય એણે ઊભું કર્યું.

આ બધું પ્લિટનના ધ્યાન બહાર નહોતું. પોતે મેળવેલી મહત્તા, વેપાર-ઉદ્યોગમાં સાધેલો વિકાસ અને જગતના મોટા ભાગમાં

મેળવેલાં સંસ્થાનો માટે આ જર્મની બચરૂપ થઈ પડશે એવી એને ખાતરી થઈ ગઈ અને ૧૯૧૪-૧૯નું મહાયુદ્ધ મંડાયું. જર્મનીની આસપાસ સાગરઘેરે નખાયો. જર્મની હાર્યું. એની મહત્વાકાંક્ષા તુરત માટે તો નાશ પામી.

સને ૧૯૧૪-૧૯ના યુદ્ધમાં હિટનને સારો એવો ભોગ આપવો પડ્યો. એના લાખો સૈનિકો મરાયા અને ધાયલ થયા. અખળે પાકેંડ યુદ્ધસામગ્રી અને મિત્રરાજ્યોને ધીરવામાં વપરાયા. પરંતુ એથી હિટન હતાશ થયું નહિ કારણ કે એનાં સંસ્થાનો સાખૂત હતાં, ઉછોગો અખંડ હતા, વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. યુદ્ધ પછી દસ વર્ષમાં પાછું તે હતું તેવું ને તેવું થઈ ગયું.

દરમિયાન પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનની પ્રેરણાથી પ્રજાસંઘની સ્થાપના થઈ. હિટને પોતાનાં સંસ્થાનોને સભ્યો બનાવી બહુમતી મેળવી. યુદ્ધ પછી પૃથ્વી ઉપરનાં સૈન્યોની દૃષ્ટિએ ફ્રાન્સ બળવાન બન્યું હતું. જર્મનીને કચડી નાખવાની તેની નીતિ ચાલુ હતી. હિટન કોઈ પણ મોટા રાજ્યને બળવાન બનવા દે તેમ ન હતું. એણે જર્મનીનો પક્ષ લીધો. પરિણામે ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચેનો રાજદ્વારી સંબંધ બગડ્યો. આનો લાભ જર્મનીએ લીધો. તે બળવાન બનતું ગયું. હિટલરના હાથમાં દેશની લગામ આવી. તેણે પ્રજાના યુવાનવર્ગને યુદ્ધ માટે કેળવવા માંડ્યો.

હિટન તો પોતાના સાગરબળ ઉપર જ મુસ્તાક હતું. જર્મની મોટા પાયા ઉપર લડાયક તૈયારી કરી રહ્યું છે તે જાણવા છતાં, ફ્રાન્સ પ્રત્યેની ઈર્ષિાને લીધે, તે બેદરકાર રહ્યું. આ અરસામાં શસ્ત્રનિયમન પરિષદ હિટને બોલાવી, પરંતુ એમાં એને નિષ્ક્રિયતા સાંપડી.

અને પછી તો એવો કાળ બેઠો કે યુરોપનાં બધાં રાજ્યો ખટખટ અને મુત્સદ્દીગીરીના મોરચા જેવાં બની ગયાં. ઈટલી, જાપાન

અને જર્મની યુદ્ધ માટે તૈયારી કરતાં હતાં. આ તૈયારીથી ભાષી બીજાં રાજ્યો પણ શસ્ત્રસરંજામ વધારવા તરફ લક્ષ દેવા લાગ્યાં. યુરોપમાં એક તરફ હથિયારોનો ખડખડાટ શરૂ થયો અને બીજી તરફ ખાનગી સંધિઓ થવા માંડી. જકાતી દીવાલો પણ વધુ મજબૂત બની. મહાન આર્થિક યુદ્ધ શરૂ થયું. પોતાનાં ચલણોનાં નાણાંની પરદેશીનાં ચલણમાં કિંમત ઘટાડી સૌ રાજ્યોએ પોતાના માલની નિકાસ વધારવા ચારે તરફ જકાતયુદ્ધો-ચલણયુદ્ધો-શરૂ કરી દીધાં. સને ૧૯૨૯થી મંદી શરૂ થઈ તે સને ૧૯૩૭ સુધી ચાલી. આ કાળ દરમિયાન જગતની પાકી અને કાચી ચીજોના ભાવ એકદમ તળિયે જઈ બેઠા. જગતનો વેપાર ૬૫ ટકા ઘટી ગયો. લકાયક તૈયારીમાં ખિટન પાછળ રહી ગયું. જર્મન તૈયારીએ પણ એને ઉત્સાહ આપ્યો નહિ.

ઈ. સ. ૧૯૩૧માં જ્યારે ચીન પાસેથી મંચૂરિયા લઈ લીધું અને પછી ઇટલીએ એપિસીનિયાને ઝડપ્યું, છતાં ખિટન અને ફ્રાન્સ પરસ્પરવિરુદ્ધ રાજનીતિનો આશ્રય લઈ એકબીજાને તુકસાન કરતાં જ રહ્યાં. પછી સ્પેનમાં જનરલ ફ્રાંકોએ બળવો ઉઠાવ્યો. ઇટલી અને જર્મનીની મદદથી એ બળવો સફળ થયો અને જનરલ ફ્રાંકો સ્પેન ઉપર સત્તા જમાવી બેઠો.

વચર મહેનતે મંચૂરિયા મળ્યું એટલે જાપાનને વધુ લોભ લાગ્યો. ૧૯૩૭માં તેણે ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું. પ્રજાસંઘની શક્તિ અને આદર્શ જુઝાઈ જવા લાગ્યાં હતાં એટલે આક્રમણકારોને અટકાવવાની તેવડ એનામાં રહી નહોતી. સમય જતાં જર્મની, જાપાન અને ઇટલી પ્રજાસંઘમાંથી છૂટાં થયાં. જર્મનીની તૈયારી હવે સંપૂર્ણ થઈ ગઈ હતી અને એક દિવસ એણે ઓરિટ્ટયા કબજે કરી લીધું. હાઈન નદીના પ્રદેશમાં કિલ્લેબંદી કરી વર્સેલ્સની સંધિ તોડી. ફ્રેંચ આથી રાતુંપીળું થઈ ગયું, પરંતુ અંગ્રેજ મુત્સદ્દોઓની દિલસોજી જર્મન તરફ હોવાથી તે એકલું કાંઈ કરી શકે તેમ નહોતું. જર્મનીએ

હવે ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી. અંગ્રેજો લડવાને તૈયાર નહોતા એટલે એ દેશ એમણે જર્મનીને ભેટ કર્યો. આ ફતેહથી હિટલર બહેક્યો ને એણે પોલેન્ડ લેવાની તૈયારી કરી. અંગ્રેજો આથી ચોકચા. હિટલરની બાજુ એને સમજતી હોય એમ લાગ્યું અને એણે પોતાનાં સૈન્યો અને લડાયક સરંજામની નવેસરથી રચના કરવા માંડી.

પણ હવે એ માટે અતિ મોડું થઈ ગયું હતું. હિટલરની મહાન તૈયારી આગળ એ તૈયારી ખૂબ જ નજીવી હતી.

જર્મનીએ પોલેન્ડ ઉપર આક્રમણ કર્યું એટલે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જર્મનીએ રશિયાનું મન મનાવી લીધું હતું એટલે પોલેન્ડ લેવામાં એને બહુ મહેનત ન પડી. પોલેન્ડ એના કબજામાં દેશ બન્યો.

અને પછી જર્મનીએ બેલ્જિયમ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ખિટન અને ફ્રાન્સનાં લશ્કરો એની મદદે આવ્યાં, પરંતુ જર્મનીના મહાન બળની હવે જ અંગ્રેજોને ખબર પડી. એના વિમાની, યાંત્રિક અને ટેકોના સંગઠન સામે કોઈ સૈન્ય ઊભી શક્યું જ નહિ. બળવાન ફ્રાન્સને તરણું શોધવું પડ્યું. ડેન્માર્ક શરણે આવ્યું. રમતમાત્રમાં હોલેન્ડ પણ પડ્યું. નોર્વેમાં અંગ્રેજ-મદદ કાંઈ જ પરિણામ લાવી શકી નહિ. એ પણ શરણે આવ્યું—ને આમ થોડા સમયમાં તો આખું મધ્ય યુરોપ જર્મનીના હાથમાં જઈ પડ્યું. ઇટલી પણ જર્મનીનું સહકારી બની ગયું. અંગ્રેજોનાં સૈન્યો નાસીને પોતાના સુરક્ષિત બેટમાં જઈ ભરાયાં.

આટલું પતાવ્યા પછી હિટલરની નજર હવે ખિટન ઉપર આક્રમણ કરવા તરફ ફરી. ચીન માટે એણે જાબજાર તૈયારીઓ કરવા માંડી. ફ્રાન્સનાં બંદરો તેના હાથમાં આવ્યાં હતાં. આ બંદરોએથી, માત્ર

૨૪ માર્ચલની ખાડી ઓળંગીને, બ્રિટન ઉપર આક્રમણ કરી શકાય તેમ હતું. હિટલરે આ તૈયારી કરવા માંડી.

પણ બ્રિટનની સાન હવે બરાબર ઠેકાણે આવી ગઈ હતી. પોતા ઉપર આવતા બચતે એણે બરાબર પારખ્યો ને એણે પણ જખ્ખર તૈયારીઓ હાથ ધરી. ફરજિયાત લશ્કરી ભરતી શરૂ થઈ ને યુવાનોને તાલીમ આપવા માંડી. બધાં જ કારખાનાંઓને શસ્ત્ર-સામગ્રી બનાવવા પાછળ રોકી દીધાં. આ કારખાનાંમાં કામ કરવા માટે જુવાન ઓઓને કામે લગાડી. વૃદ્ધોને પણ લડાયક સામગ્રીની વ્યવસ્થા પાછળ રોક્યા. સ્ટીમરો, રેલવેઓ, મોટરવસોનો ઉપયોગ યુદ્ધકાર્યમાં થવા લાગ્યો. બ્રિટને પાણીની પેઠે ધન વાપરવા માંડ્યું. આખી પ્રજાનાં નાનાં મોટાં બધાં સાધનો સહિત યુદ્ધકાર્ય પાછળ બ્રિટન મંડી પડ્યું.

જર્મનીએ પ્રથમ તો બ્રિટનનું સમુદ્ર ઉપરનું બળ તોડવા પગલાં લીધાં. આ પગલાંને પરિણામે વહાણવટાને બારે નુકસાન પહોંચ્યું. ચુઅક સુરંગોએ કેટલોય સ્ટીમરોને કુખાડી. ટોર્પિડોથી સ્ટીમરો જોખમાવા લાગી. આ નુકસાન બારે બચકર હતું, પરંતુ મૂંગે મોંએ સહન કર્યા સિવાય બ્રિટનને છૂટકો જ નહોતો. ખત અને ધીરજથી એમણે નવી સ્ટીમરો બાંધવાનું શરૂ રાખ્યું અને એમ સમુદ્ર ઉપરની સરસાઈ જળવી રહ્યું.

જર્મનીએ ઇંગ્લેન્ડનાં લંડન વગેરે મોટાં શહેરો ઉપર બચકર વિમાની બોમ્બમારો ચલાવ્યા. આ બોમ્બમારોએ લંડનની વિશાળ ઈમારતો અને ઐતિહાસિક સ્થળોને બારે નુકસાન પહોંચાડ્યું, પરંતુ આ નુકસાન અને માનવ-ખુવારી બ્રિટનને જરાય નાશળું પાડી શક્યાં નહિ; એ તો દિનપ્રતિદિન વધુ મજબૂત બનતું ગયું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિટલરને બ્રિટન ઉપરનું આક્રમણ મુલતવી રાખવું પડ્યું.

જર્મનીનાં મહાન પરાક્રમોથી ઉત્તેજિત થઈ ઇટલીએ પણ મહાન સ્વપ્નાંઓ ધડવા માંડ્યાં. આ માટે આફ્રિકામાં એકઠથ્યુ સત્તા સ્થાપી મોટું સામ્રાજ્ય હાંસલ કરવા એણે વિચાર્યું. એને સુએઝની નહેર, ઇજિપ્ત, સુડાન વગેરે અંગ્રેજોના પ્રદેશો લેવા હતા. જર્મનીએ હાલ તુરત આ સાહસ ન કરવાની તેને સલાહ આપી હતી પરંતુ જોર પર આવેલો મુસોલિની એમ અટકે તેમ નહોતો. એણે આફ્રિકામાં મોટાં સૈન્યો મૂક્યાં. આ સૈન્યોએ પહેલાં તો વિજય મેળવ્યો પરંતુ અંગ્રેજ સૈન્યો ત્યાં પંચ્યાં એટલે એને ઊભી પૂછડોએ નાસવું પડ્યું. આ નાસબાગમાં રાા લાખ સૈનિકો શરણે આવ્યા. આ રીતે આફ્રિકામાં ઇટલીને જળ્મર શિકસ્ત મળી.

ગ્રીસ ઉપર પણ ઇટલીએ આક્રમણ કર્યું, પણ ત્યાંથી એને ખૂડો પરાજય મળ્યો. જર્મનીને હવે લાગ્યું કે ઇટલીને અચાવવા કાંઈક કરવું જોઈએ. એણે આલ્બનમાંનું સૈન્ય ઇટલીનો મદદે મોકલ્યું. રમાનિયા તો શરૂઆતમાં જ શરણે આવી ગયું હતું. રમાનિયા શરણે આવતાં તેના તેલના કૂવાઓનો લાભ જર્મનીને મળ્યો. સિવાય જીતેલાં રાજ્યોમાંથી પણ તેલ, કાલસા, પોલાદ વગેરે પુષ્કળ મળતું હતું. આનો સંપૂર્ણ લાભ જર્મનીએ લીધો. તેનાં શસ્ત્રો અનાવવાનાં કારખાનાં ધમધોકાર ચાલી રહ્યાં. જીતેલા દેશોમાંથી જેમ કાચા-પાકાં સાધનો મળ્યાં તેમ માનવીઓ પણ મળ્યા. નવાં સૈન્યો ઊભાં થયાં. પચીસથી ત્રીસ લાખનું સૈન્ય તૈયાર થયું.

બલ્ગેરિયા તો પોતાની મેળે જ નમી પડ્યું. યુગોસ્લેવિયા જીતી લેતાં પણ વિલંબ લાગ્યો નહિ. બહાદુર ગ્રીસ અને એની મદદે આવેલાં અંગ્રેજ સૈન્યોનો પણ જર્મનીએ પરાજય કર્યો. હવે માત્ર ક્રીટ મેળવવું બાકી રહ્યું, તે પણ છત્રી-સૈન્યની મદદથી લઈ લીધું.

આમ યુરોપમાંથી પરવારી જર્મનીએ આફ્રિકા તરફ નજર

દોહાવી. ત્યાં ઈટલીને મદદ કર્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. આથી એનાં સૈન્યો આફ્રિકા બહુ વળી નીકળ્યાં. ગ્રીસને મદદ કરવા જે સૈન્યો મોકલ્યાં હતાં તે આફ્રિકામાંથી મોકલાવ્યાં હતાં, એટલે ગ્રીસમાં માર ખાઈ નબળાં પડેલાં સૈન્યોને હરાવતાં સમય લાગ્યો નહિ. અંગ્રેજ સૈન્ય ઇજિપ્તમાં પાછું ફર્યું. આમ બાલ્કનનાં બધાં રાજ્યો જર્મનીના હાથમાં આવ્યાં અને હવે ઇજિપ્ત, સુડાન અને સુએઝ ઉપર જર્મની આવશે એવી બીતિ ઊભી થઈ.

પરંતુ એ બીતિ ખોટી કરીને જોતજોતાંમાં રશિયા ઉપર હિટલર ત્રાટક્યો.

રશિયાની તૈયારી જેવી તેવી નહોતી. એણે બહાદુરીથી સામનો કર્યો, પરંતુ આખરે એને પાછું હઠવું પડ્યું. એનાં મહાન ઉદ્યોગો અને રથજો બગ્ગ હાલતમાં જર્મનીને હાથ જઈ પડ્યાં. બચકર નુકસાની પામવા છતાં રશિયા વ્યવસ્થિત રીતે પીછેહઠ કરતું ગયું. જે પ્રદેશ તેઓ ખાલી કરી જતા ત્યાં માત્ર રાખના ઢગલા જ રહેતા. કાંઈ પણ સાબું-સારું જર્મનીને હાથ ન પડે એવી રશિયાની નીતિ હતી.

જર્મનીએ મોસ્કો, લેનિનગ્રાડ, સેઆસ્ટોપોલ, મુરમન્સ્ક વગેરે શહેરોને ઘેરા લાલ્યો.

બ્રિટન અને રશિયા વચ્ચે મીઠાશ નહોતી પરંતુ જર્મની જેવા મહાન શત્રુ સામે બંને એક થઈ ગયાં. પરિણામે ઈંગ્લંડ અને અમેરિકામાંથી શત્રુની મદદ રશિયાને મળવા લાગી.

જર્મની રૉસ્ટોક-કોકસસના દ્વાર—સુધી પહોંચી ગયું, પરંતુ ત્યાં તો સખત શિયાળો ઊતરી આવ્યો. શિયાળાની આ ઠંડી જર્મનીને માફક ન આવી ને એમણે પાછા હઠવાનું શરૂ કરી દીધું. આ પીછેહઠ હજી ચાલુ જ છે.

જર્મની ઇરાનમાંથી હિંદ ઉપર આવશે એવો બચ પણ સેવાય છે. બ્રિટન ઉપરનું આક્રમણ પણ હજી ઊભું છે.

અંગ્રેજોએ ૭ માસ સુધી મોટી તૈયારીઓ કરીને જર્મન-પ્રતક્ષીનાં સૈન્યોને લીબિયામાંથી હરાવી પાછાં કાઢ્યાં. અહીં એમને મોટો વિજય રળે તેવો સંભવ છે. લીબિયામાં વિજય, એટલાન્ટિકમાં ઝોહી ખુવારી, અમેરિકાની મદદ, જર્મનીમાં હવાઈ દળે કરેલ ખુવારીના ખબરો, રશિયામાં જર્મનીની પીછેહઠ વગેરે શુભ સમાચારોથી અંગ્રેજ પ્રજા હવે રાહત અનુભવવા લાગી હતી. દરમિયાન અંગ્રેજોએ ધરાનને નમાવી પોતાને અનુકૂળ બનાવી દીધું. સીરિયા પણ કબજે કર્યું. ધરાક ઉપર લશ્કરી કાબૂ મેળવ્યો. આ બધું વિજય મેળવવાના માર્ગે પ્રયાણ કરવા માટેના ચોક્કસ પગલા સમાન હતું.

ચીન-જપાનનું યુદ્ધ સાઠ ચાર વર્ષથી ચાલી રહ્યું છે. આ લડાઈમાં જપાને ચીનના અનેક પ્રદેશો હાથ કર્યા છે.

ચીનાઓ જપાન સામે લડે છે, જપાન ઉપર ચોવીસ અબજ ચેનનું કરજ થયું છે, જપાનની પ્રજાને પૂરો રોટલો કે વસ્ત્રો મળતાં નથી, જપાનની યુદ્ધશક્તિ ઘટી ગઈ છે-આમ માની ખિટન અને અમેરિકાએ જપાનની શક્તિનું ઝોહું મૂલ્ય આંક્યું, પણ આમાં એણે ભૂલ ખાધી. ચીન સાથેની લડાઈમાં જપાન ખૂંચી ગયું હોવા છતાં એની સામ્રાજ્યલિપ્તિ ઘટી નહોતી; વળી એની યુદ્ધશક્તિ ઘટી છે એમ માનવામાં પણ ગંભીર ભૂલ હતી, કારણ કે મોટી લડાઈ માટે યુદ્ધસામગ્રીનો જથ્થો તેણે અનામત રાખ્યો જ હતો.

ને એક દિવસ જપાને વીજળીવેગે જંપલાવ્યું. અમેરિકામાં જપાની એલચો વાટાઘાટ ચલાવતો હતો તે દરમિયાન જ આ પરાક્રમ એણે કર્યું. ઓયિંતા આક્રમણથી પાસિફિકમાંનો અમેરિકન કાફલો તેમ જ અંગ્રેજ કાફલો નંદવાયો-સખત નુકસાન પામ્યો.

પછી તો જપાને સાગર અને આકાશ ઉપર કાબૂ જમાવી, મલાયા ઉપર આક્રમણ કરી, અગત્યના વિભાગો કબજે કર્યા. બોર્નિયો

ઉપર પણ આક્રમણ કર્યું ને આમ અમેરિકાના ધણા ટાપુઓ લઈ લીધા. ફિલિપાઈન પણ જોખમમાં છે. પાંચ હજાર માર્શલ દૂરથી અમેરિકા અને દસ હજાર માર્શલ દૂરથી અંગ્રેજો કાફલાઓ મોકલે તે પહેલાં તો જાપાન મક્કાયા, ફિલિપાઈન, બોર્નિયો, ૬૫ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ વગેરે જીતી લેવા માગે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા પણ તેના આક્રમણમાં આવી જશે. જાપાનનું બળ ધારવા કરતાં ધણું નીકળ્યું.

બ્રિટનની સમગ્ર પ્રજા યુદ્ધકાર્યમાં લાગેલી છે, પરંતુ આધુનિક યુદ્ધની જરૂરિયાત એવડી મોટી છે કે, અંગ્રેજ પ્રજા એને પહોંચી શકે નહિ. તેમાંય શસ્ત્રસામગ્રીની જરૂરિયાત અતિ મોટી છે. જર્મનીએ આખા યુરોપનાં કારખાનાંઓને યુદ્ધ-પ્રયત્નો પાછળ રોક્યાં છે છતાં એના એક કરોડ સૈનિકો માટે પૂરતાં સાધન તૈયાર કરતાં એને બારે મુશ્કેલી પડે છે. બ્રિટનને અમેરિકા તરફથી પુષ્કળ સામગ્રી મળે છે. ઉપરાંત તેનાં પોતાનાં કારખાનાંઓ પણ રાતદિવસ કામ કરી શસ્ત્ર-સરંજામ ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં એના મોટા સામ્રાજ્યમાં ચારે તરફ ચાલતાં યુદ્ધને માટે એ સામગ્રી પૂરતી થતી નથી. લીબિયા, મલાયા, બર્મા, બોર્નિયો વગેરે દસ હજાર માર્શલ દૂરના પ્રદેશોમાં લડવા માટેની શસ્ત્રસામગ્રી પહોંચાડતાં એને બારે વિટંબના ભોગવની પડે છે. વળી રશિયાને પણ મદદ પહોંચાડવાની હોય છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર, ઉત્તર મહાસાગર, એટલાન્ટિક મહાસાગર, પાસિફિક મહાસાગર વગેરેમાં યુદ્ધો ચલાવવા માટે મોટા પ્રમાણમાં શસ્ત્રસામગ્રી જોઈએ. બ્રિટન આ બધાને પહોંચી શકતું નથી. બ્રિટનના પોતાના બચાવ માટે પણ સારી એવી શસ્ત્રસામગ્રીની જરૂર રહે છે. જર્મની ઉપર વિમાની હુમલા માટે પણ શસ્ત્રસામગ્રી જોઈએ જ. આ બધાને બ્રિટન શી રીતે પહોંચી વળે ? હિંદ જોવા દેશમાં યાંત્રિક સાધનોના ઉત્પાદન માટે સારો એવો અવકાશ છે, પરંતુ ત્યાં તેની સંકુચિત મનોદશા આડે આવે છે.

પોતાના મહાન સામ્રાજ્યના નિભાવ અને રક્ષણ માટે બ્રિટને

વિશાળ ખેતીવાડી સાથે ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં છે. આ માટેનું જરૂરી એવું સંગઠન પણ એમણે કર્યું છે. યંત્રો દ્વારા ઉત્પાદનશક્તિ વધારી. આ ઉત્પાદનના હેરફેર માટે ૩૦૦૦૦ સ્ટીમરો દરિયો ખેડે છે. આ સ્ટીમરોના રક્ષણ માટે મનવારી અને વિમાની કાફલો પણ સજ્જ રહે છે. આ કાફલાને તેલ તથા કાલસો પૂરાં પાડવા દસ હજાર માર્બલના લાંબા સમુદ્રમાર્ગ ઉપર કિલ્લેબંદીઓવાળાં મથકો ઊઠ્યાં ક્યાં છે. આમ આખા સામ્રાજ્યમાં જમીન અને સમુદ્ર ઉપર રક્ષક મથકો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ મથકો ખાતે સૈન્યો, વિમાનો અને મનવારોનાં થાણાં છે. તાર, ટેલિફોન અને રેડિયોની સગવડો છે. કોઈ પણ સ્થળે થોડા જ સમયમાં યુદ્ધસામગ્રી, કાલસા, તેલ અને યાંત્રિક સાધનો સન્ય સહિત પહોંચાડી શકે એવી વિશાળ યોજના નક્કી થયેલી છે. ન્યાં કુદરતી સાધનોથી રક્ષણ થાય ત્યાં એ સાધનો (જેવા કે, દિમાલય જેવા અગમ્ય પ્રદેશો)નો લાભ એણે લીધો છે. ન્યાં સંધિઓથી કામ સરે ત્યાં પાડોશી રાજ્ય સાથે સંધિ કરી સરહદની રક્ષા કરી છે. ખૂબ જ છુદ્ધિપૂર્વક અને ઊંડી સમજણ સાથે આ બધું યોગ્યું છે. એ માટેના અઘનન નકશાઓ પણ તૈયાર પડ્યા છે.

યુદ્ધની આફત ખ્યાનમાં રાખી શક્ય તેટલો ખેતીનો વિકાસ પણ ખિટને સાધ્યો છે. શત્રુઓ સામે લડતાં પ્રગ્લને ખાણપદાર્થોનો વાંધો ન આવે એવી એની ગોઠવણ છે. આખા જગતના પ્રમાણમાં ખિટન નીચેની આવશ્યક વસ્તુઓ પેદા કરે છે. જગતના ૧૦૦ ટકામાંથી ખિટિશ સામ્રાજ્યની પેદાશ નીચે આપેલા ટકા જેટલી છે :

વસ્તુ	ટકા	પેદા કરનાર દેશો
ધાઉં	૨૩.....	કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને હિંદ
ચોખા	૫૨.....	હિંદ-પ્રભદેશ
ઓટ્સ (Oats)	—કેનેડા ખેડતા પ્રમાણમાં આપે છે.

જવ (Barley)	—કેનેડા, હિંદ, ઓસ્ટ્રેલિયા, સાઈપ્રસ, પેલેસ્ટાઈન
મકાઈ	—હિંદ, દક્ષિણ આફ્રિકા, કેનિયા, ર્હોડેશિયા વગેરે
જાનવરનું માંસ	૩૯.....	સામ્રાજ્ય પશુઓથી ભરેલું છે, માત્ર બ્રિટન પોતાને માટે ૮ લાખ ટન માંસ મગાવે છે.
ઘેટાં	૩૬.....	આખા સામ્રાજ્યમાં છે. માત્ર ન્યુઝીલેન્ડ વરસે ૧૧ લાખ ટન ઘેટાનું માંસ બ્રિટન ચડાવે છે. જોન પણ ખૂબ ચાય છે.
જીન	૪૫.....	ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ન્યુઝીલેન્ડ, હિંદ વગેરે
ખાંડ	—કયુબા, મોરિશિયસ, પેરુ, હિંદ વગેરે.
રબર	૫૦.....	સિલોન (૫૬૦૦૦ ટન) મલાયા (૨૮૬૦૦૦ ટન) હિંદ (૧૦૦૦ ટન)
કપાસ	—મોટે ભાગે ઇન્ડિયન, હિંદમાંથી
જુટ	૧૦૦.....	બંગાળ, બિહાર વગેરે હિંદના પ્રાંતોમાંથી

ભૂસ્તર-પ્રદેશ

એલ્યુમિનિયમ : ઓક્સાઈટ નામની ધાતુમાંથી એલ્યુમિનિયમ બને છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં એ ધાતુ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. કેનેડામાં આ ધાતુ પુષ્કળ છે. તે સિવાય હિંદ-ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ એની પેદાશ છે.

કોમિયમ : પોલાદને સખત બનાવવા માટે આ ધાતુ ઉપયોગી છે. ક્વેટા (બલુચિસ્તાન) અને રૂહોડેશિયામાં આ ધાતુ મોટા પ્રમાણમાં હાથ લાગે છે. જગતની કુલ પેદાશના ૫૦ ટકા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પેદા કરે છે.

એસ્પેરોસ : જગતની પેદાશના ૮૦ ટકા માત્ર કેનેડામાંથી મળે છે.

તાંબુ : જગતની પેદાશના ૫૦ ટકા અમેરિકા (યુ. સ્ટેટ્સ) પેદા કરે છે, ૧૫ ટકા બોલેવિયા પેદા કરે છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ૫૫ ૨૦ ટકા પેદા કરે છે. કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ઉત્તર રૂહોડેશિયામાં મોટા પ્રમાણમાં તાંબુ મળી આવે છે.

લોહાની ધાતુ : હિંદ, ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ, મલાઈ સ્ટેટ્સ, ઓસ્ટ્રેલિયા અને નોવાસ્કોશિયામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે.

સીસું : યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એની મોટી પેદાશ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પોતાના અષ્ટ પૂરતું ઉત્પન્ન કરે છે.

મંગેનીઝ : પોલાદ બનાવવાની આ ધાતુ હિંદમાં ઢગલાબંધ પેદા થાય છે—જગતને પૂરી પડે એટલી નીકળે છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ઉપરાંત કવીન્સલેન્ડ, કેનેડા અને ન્યુફાઉન્ડલેન્ડમાં પણ મળે છે.

નાઈટ્રેટ : હાર્ગોળા માટેના આ પદાર્થ ખિટનમાંથી મળે છે. હિંદમાં પણ પુષ્કળ છે.

સ્લેટિનમ : કેનેડામાં આ અતિ કીમતી ધાતુનું પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે.

નીકલ : હાર્ગોળા બનાવવા માટેની આ ધાતુની ૬૦ ટકા પેદાશ સામ્રાજ્યમાં થાય છે. કેનેડા એમાં મુખ્ય છે.

ટીન : સામ્રાજ્યની પેદાશ ૪૬ ટકા છે. મલાયા, બર્મા એ એમાં મુખ્ય છે. ૩૨ ઈસ્ટ ઈન્ડિઝ (જગતની ૩૪ ટકા પેદાશ)ની પેદાશ પણ ખિટનમાં જ આયાત થાય છે.

ટુંગસ્ટીન-કાંસુ : સામ્રાજ્યમાં પુષ્કળ મળે છે. ખર્ખા, મલાયા વગેરે-નો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

સોનું : જગતની કુલ પેદાશનું ૭૦ ટકા સોનું સામ્રાજ્ય પેદા કરે છે. દ્રા-સવાલમાં એની મુખ્ય ખાણો છે. કેનેડા અને હિંદમાં ખાણો છે.

કોલસા : નીચેની વિગતે કોલસો જગતની જમીનમાં છે:

દેશ	જમીનમાં છે	દર વર્ષે નીકળે છે
યુ. સ્ટેટ્સ	૩૮૩૮ અબજ ટન	૫૫ કરોડ ટન
કેનેડા	૧૨૩૪ „	૨ „ „
ચીન	૯૯૫ „	૨ „ „
જર્મની	૪૨૩ „	૧૫ „ „
		(બીજા દેશો હાથ આવ્યા પછી ૪૦ કરોડ ટન)
બ્રિટન	૧૮૯ „	૨૬૧ „ „
સાર્ધબોરિયા	૧૭૩ „
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૬૫ „	૧૧ „ „

તેલ (પેટ્રોલ) : બ્રિટનની જમીનમાં તેલ નથી. કોલસામાંથી થોકુંક બનાવે છે પરંતુ બ્રિટનના હાથમાં ઈરાન, ઈરાક, બહેરીન, યોર્દાન, વગેરેનાં અગત્યનાં સાધનો છે તે તે એની જરૂર પૂરતાં છે. યુદ્ધ સમયે પણ એ પૂરતાં થઈ પડે છે.

જગતમાં તેલની પેદાશના આંકડા નીચે મુજબ છે:

દેશ	કરોડ બેલન	જગતની પેદાશના ટકા
યુ. સ્ટેટ્સ	૬૦૧ કરોડ	૬૮.૨
વેનેઝુઇલા	૧૦૬ „	૮

રશિયા	૮૮ કરોડ	૬૦૭ (થોડી તેલ-ભૂમિ જર્મન- નોના હાથમાં ગઈ છે, પણ હમણાં પેદાશ વધારી છે.)
મેક્સિકો	૫૦ „	૩૦૮
ઈરાન	૪૨ „	૩૦૨ (અંગ્રે- નોના હાથમાં છે.)
રુમાનિયા	૩૧ „	૨૦૩ (જર્મન- નોના હાથમાં છે.)
કચ ઇસ્ટ ઈન્ડિઝ	૨૯ „	૨૦૨ (જાપાનનો ડોળો છે.)
કોલમ્બિયા	૨૦ „	૧૦૫
પેરુ	૧૨ „	૦૦૯
હિંદ-બર્મા	૮ „	૦૦૬ (બ્રિટિશ)
ટ્રીનીડાડ	૮ „	૦૦૬ „
સારાવાક	૫ „	૦૦૧ „
પ્રશિક	૨૦ „	... „

પ્રિન્ટન ઉપયોગી વસ્તુઓ કેટલી પેદા કરે છે તેના આંકડા નીચે મુજબ છે:

વસ્તુ	પ્રિન્ટનમાં પેદા થાય છે	આયાત કરે છે
ધાતુ	૧૫ લાખ ટન	૬૦ લાખ ટન (અગિયાર અઠવાડિયાં

ચાલે તેટલા જ બ્લિટન
પેદા કરે છે.)

માંસ	૮ લાખ ટન	૧૫૦ લાખ ટન (સાત માસ ચાલે તેટલું બ્લિટન પેદા કરે છે.)
લોઢાની ધાતુ	૧૧૦ લાખ ટન	૬૦ લાખ ટન (અડધી થોડેરી પર- દેશમાંથી મંગાવે છે.)
કપાસ	૦	૬૧૧ લાખ ટન
શિન	૫૩ હજાર ટન	૨૧ લાખ ટન
રબર	૦	૬ લાખ ટન
પેટ્રોલિયમ	૦	૮૫ લાખ ટન

દર વરસે બ્લિટન ૨ કરોડ ટન ખોરાકી અને ૨૧૧૧ કરોડ ટન કાચી વસ્તુઓ પરદેશોથી મંગાવે છે. આ બાબતમાં શ્રેષ્ઠ બ્લિટન ખૂબ જ પરતંત્ર છે.

જગતમાં મોટાં રાજ્યોનું વહાણવહુ નીચે મુજબ હતું :

શ્રેષ્ઠ બ્લિટન	૨ કરોડ ટન	યુદ્ધને લીધે ફેરફાર થયો છે.
બ્રિટિશ સંસ્થાનો	૨૮ લાખ ટન	
અમેરિકા	૧૧૧ કરોડ ટન	
જાપાન	૪૨ લાખ ટન	
જર્મની	૫૦ લાખ ટન	જર્મનીના હાથમાં પ્રુક્કળ સ્ટીમરો આવી છે.

બીજા દેશોના પ્રમાણમાં બ્રિટનનો વેપાર નીચે મુજબ છે :

દેશ	વેપાર ટકા	વહાણવહુ ટકા	જળમાર્ગ માઇલ
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૨૮.૬	૩૪.૮	૩૬૦૦૦
અમેરિકા (યુ.સ્ટે.)	૧૩.૬૫	૨૦.૦	૯૦૦૦
જાપાન	૨.૮૧	૬.૩	૪૦૦૦

આ બધાના સંધ-ટકા કાઢ્યા હોય તો ઇટલીનો ૧ ટકા, જાપાનનો ૧.૨ ટકા, ફ્રાન્સના ૩ ટકા, અમેરિકાના ૪ ટકા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ૯.૭ ટકા આવે છે.

સાધનો માટેનાં કાર્યા કુલ દ્રવ્યોના સંધ-ટકા સરખામણીની દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ છે :

	બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	ફ્રાન્સ	ઇટલી	જાપાન
ધાતુ	૨૩	૨૧	૬.૫	૪.૬	૦
ઑટ્સ	૧૬	૨૬	૮.૦	૦	૦
જવ	૧૮	૧૬	૩	૦	૫
ચોખા	૫૨	૦	૭	૪	૧૩
પશુઓ	૩૯	૧૦	૪	૨	૦
ધેટાં	૩૬	૭	૫	૧.૫	...
જીન	૪૫	૧૧	૧.૫	...	૦
રબર	૫૯	૦	૦	૦	૦
કપાસ	૨૯	૫૬	૦	૦	૦
કોલસા	૨૬	૪૩	૪	૦	૨.૪
લોહું	૯	૩૫	૨૫	૦	સંસ્થાનો- માથી લોહું
તાંબું	૭	૫૫	૦	૦	લોહું મેળવે છે.

ટીન	૪૬	૦	૦	૦	૦
પેટ્રોલિયમ	૧૦૫	૭૨	૦	૦	કેલસામાંથી
ધરાકનું જીકું					કાઢે છે.

આ સિવાય બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નીકલ ૮૮ ટકા, એસ્બેસ્ટોસ ૯૦ ટકા પેદા કરે છે. આ આંકડા મુખ્ય પેદાશના હોઈ ૧૯૨૯ની સાલના છે.

હવે આપણે માનવશક્તિ જોઈએ.

સને ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધ સમયે બ્રિટને પોતાના અને સામ્રાજ્યના નીચે મુજબના સૈનિકોની ભરતી કરી હતી :

દેશ	સૈનિકોની સંખ્યા	વસ્તી (તે સમયની)	ટકા
બ્રિટન-બેટા	૫૭૦૦૦૦૦	૪૬૦૦૦૦૦૦	૧૨.૪
કેનેડા	૬૨૮૦૦૦	૭૬૦૦૦૦૦	૮.૩
ઓસ્ટ્રેલિયા	૪૧૨૦૦૦	૪૭૦૦૦૦૦	૮.૭
ન્યુઝીલેન્ડ	૧૨૮૦૦૦	૧૧૮૦૦૦૦	૧૧.૬
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૩૬૦૦૦	૧૨૦૦૦૦૦	૧૧.૩
માત્ર યુરોપિયનો જ			
હિંદ	૧૪૪૦૦૦૦	૩૧૧૧ કરોડ	૦.૩
બાકીનું			
સામ્રાજ્ય	૧૩૪૦૦૦	૬ કરોડ	૦.૦૨
<hr/>			
૮૫૭૮૦૦૦			

આ યુદ્ધ માટેના સૈનિકોની સંખ્યા ખાનગી રાખવામાં આવી છે. ઔદ્યોગિક કારણોને લીધે બ્રિટનમાં વસ્તી ગીચ છે. ખીજા દેશોની સરખામણીમાં નીચે મુજબ છે :

દેશ	દર માઈલે વસ્તી	દેશ	દર માઈલે વસ્તી
ખિટન	૪૭૭.૭૦	જાપાન	૩૨૦.૧૦
ફ્રાન્સ	૧૬૧.૧૦	પ્રુશી	૩૩૬
જર્મની	૩૪૭	રશિયા	૭૪.૭૦
અમેરિકા	૪૮.૭૦	કેનેડા	૨.૫૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૨.૧૦	ન્યુઝીલેન્ડ	૧૩.૬૦

આખા સામ્રાજ્યની વસ્તી ૫૦ કરોડ ઉપરાંત છે, તેમાં ૭ કરોડ યુરોપિયનો છે.

ખિટને પોતાના વિશ્વાળ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે સમુદ્ર-અચા-વનાં કેટલાંક અગત્યનાં થાણાં આગમ્યેતી વાપરીને મેળવ્યાં છે. એના સમુદ્રમાર્ગની લંબાઈ નીચે મુજબ છે :

ખાસીમાઉથના અંગ્રેજી મથકેથી	સુએઝના રસ્તા બંધ છે.	કેપના રસ્તા આલુ છે.
હિંદ	૬૨૦૦ માઈલ	૧૦૫૦૦ માઈલ
સીડની (ઑસ્ટ્રેલિયા)	૧૧૨૦૦ ,,	૧૨૨૦૦ ,,
હોંગકોંગ	૬૫૦૦ ,,	૧૨૮૦૦ ,,
સિંગાપુર	૮૧૦૦ ,,	૧૧૪૦૦ ,,

મહાયુદ્ધને લીધે હમણાં બહુ લાંબે રસ્તે ચકાવો લાઈને સ્ટીમર જાય છે.

ભૂમધ્યમાં ખિટનનું કોઈ અગત્યનું સંસ્થાન નથી; છતાં જિબ્રાલ્ટર એની ચાવીરૂપ આખા સમુદ્રને ડારતું મથક છે. ખિટનના બધા પૂર્વદેશોના રક્ષણનું એ મુખ્ય થાણું છે. ૪૦૦ એકરનું એ અતિ નાનું મથક વિમાની, સાગર અને જમીનમાર્ગે બારે અગત્ય ધરાવો ખિટનના જળમાર્ગનું રક્ષણ કરી રહ્યું છે. લંડનથી એ ૧૨૦૦ માઈલ દૂર છે. એની કિલ્લેબંદી અતિ મજબૂત છે. વિમાનોનું અને ભૂમધ્ય

સમુદ્રના કાફલાનું મુખ્ય મથક છે. સ્પેનની ભૂમિ સાથે જોડાયેલું હોવાથી વચ્ચે પહોળી ખાઈ ખોદી હમણાં જ એને છૂટું કર્યું છે. આખો પર્વત કોતરી તોપો જોઈવી છે. જર્મની પહેલી તકે એ લઈને ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપરનો ક્ષિતનનો કાબૂ તોડવા માગે છે.

માલ્ટા : જિપ્સાલ્ટરથી ૯૮૦ માઈલ, પોર્ટ સૈયદથી ૯૮૦ માઈલ અને ફાન્સના માર્સેઈલથી ૬૬૦ માઈલ દૂર છે. જિપ્સાલ્ટર અને પોર્ટ સૈયદની મધ્યમાં સ્થિત થઈ ક્ષિતનના સાગરમાર્ગને એ રક્ષી રહ્યું છે. ઇટલીના મેસીના બંદરથી ૧૮૦ માઈલ અને એની જ કેપ બોનથો ૨૨૦ માઈલ દૂર છે. ઇટાલિયન વિમાનોએ આ મથક પર સેંકડો હલ્લા કર્યા છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભૂમધ્યનાં દ્વારો ઉપર એ સરસ ચોકીદાર છે. બારે મજબૂત કિલ્લેબંધી, વિમાની મથકો અને સાગરના કાફલાનું એ મથક છે. એ લશ્કરી ચાણું પણ છે.

સાઈપ્રસ : એ બચાવની હારમાળાનું ત્રીજું મથક છે પણ એ ખાસ અગત્ય ધરાવતું નથી. પોર્ટ સૈયદથી એ ૨૪૦ માઈલ દૂર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૪૦૦ ચોરસ માઈલનું છે. લંડનથી પોર્ટ સૈયદ ૩૨૬૦ માઈલ છે. પોર્ટ સૈયદથી સુએઝ ૧૦૦ માઈલ અને ત્યાંથી એકન ૧૩૦૦ માઈલ છે.

જિપ્સાલ્ટર અને માલ્ટાની મજબૂત કિલ્લેબંધી સુએઝની નહેરનું રક્ષણ કરી રહી છે. સાત્રાન્યના વેપારના રક્ષણ માટે સુએઝની બારે અગત્ય છે.

એકન : હિંદી મહાસાગર એ અંગ્રેજો માટે મીઠું સરોવર છે. એકન એ મહાસાગર ઉપર આવેલું બંદર છે. તે પોર્ટ સૈયદ અને મુંબઈ વચ્ચે છે. મુંબઈથી ૧૬૦૦ માઈલ દૂર આવેલું આ એકનનું મથક રાતા સમુદ્રના દ્વારથી ૧૦૦ માઈલ ઈશ્તાને આવેલું છે. પાંચ માઈલ લાંબા અને ત્રણ માઈલ પહોળા પર્વત ઉપર એ છે. ત્યાં વરસાદ

વરસતો જ નથી, છતાં હજાર વર્ષ થયા એ સમુદ્રનો રાજમાર્ગ રહ્યું છે. આ પ્રદેશ ખિટનનો છે અને એનો વિસ્તાર ફક્ત ૮૦ ચોરસ માઈલનો છે. અહીં વિમાની મથક અને લશ્કરી થાણું છે.

કોલંબો - ત્રિ-કોમોલી : આ મથકો હિંદી મહાસાગરના પશ્ચિમ કિનારાનું રક્ષણ કરે છે. અહીં વિમાની મથક પણ છે તેમ જ નાનો એવો નૌકાકાફલો પણ છે. લંડનથી કલકત્તા અને સિંગાપુર સુધી અને કેપથી મુંબઈ સુધીના જળમાર્ગ ઉપર એની ચોકી છે. હિંદી મહાસાગરની ચોકી માટે ગૌણ મથકો મોરીસિયસ, ડરબન, મદ્રાસ, રંગૂન, કલકત્તા અને ક્રીમેન્ટલના કિલ્લેબંદીવાળાં મથકો છે. માલીન્ડી (કેનિયા)ની પણ એની જ અગત્ય છે.

સિંગાપુર : બ્રિટિશ મથકોમાં સૌથી અગત્ય ધરાવતું મથક સિંગાપુર છે. પયાસ વેપારી સ્ટીમરની લાઈનો આ બંદરનો ઉપયોગ કરે છે. ચીન, જાપાન અને હિંદ વચ્ચેના મધ્ય માર્ગમાં એ આવ્યું છે. પાસિફિક મહાસાગરમાંથી હિંદી મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરવાના દ્વાર ઉપર એની મહત્ત્વની ચોકી છે. ઠેઠ હોંગકોંગ (૧૫૦૦ માઈલ દૂર) સુધી એની આણ વર્તે છે. કોલંબોથી એ ૧૬૦૦ માઈલ દૂર છે. જાપાન સામે રાક્ષસ સમુદ્ર એ જીભું છે. મોટા વિમાની કાફલો, મન-વારોનો કાફલો, મોટું સૈન્ય અને વિજ્ઞાન શસ્ત્રસામગ્રી એનું રક્ષણ કરે છે. સિંગાપુર લગભગ અજીત ગણાય છે, પરંતુ અત્યારે જાપાન એને જીતી લેવા કટિબદ્ધ થયું છે. જાપાનના યોકોહામા બંદરથી સિંગાપુર ૨૬૦૦ માઈલ છે. એ પણ મોટા દરિયાઈ કાફલાનું મથક છે.

હોંગકોંગ : ખિટનથી ૭૦૦૦ માઈલ દૂર આવેલું આ બંદર ચીનાઈ સમુદ્ર અને જાપાનીસ સમુદ્ર ઉપર આવેલું છે. આ પણ ચોકિયાત બંદર છે, પરંતુ ત્યાં મોટાં બેંટલશીપો રહે તેવી વ્યવસ્થા નથી, છતાં મોટું એવું સૈન્ય રાખી, વિમાની મથકો સ્થાપી, એને

મજબૂત બનાવ્યું હતું. પંદર દિવસ સુધી રક્ષણ કર્યા પછી જપાને એને જીતી લીધું છે. આ બંદર જવાથી ચીન સાથેનો બવહાર બંધ થાય છે ને એ રીતે વેપારનું એક અગત્યનું મથક ગુમાવાયું છે.

ખ્રિસ્તને જમીનના સૈન્ય માટે છેલ્લાં બસો વરસ થયાં બિલકુલ દરકાર રાખી નથી. એ હમેશાં ખ્રિસ્તનાં ૨૧ લાખ માણસોનું સૈન્ય નિભાવતું હતું. તે સિવાય પોખ્તા લાખથી લાખનું સૈન્ય હિંદમાં છે. સિવાય ખીજ તાખાના પ્રદેશો માટે અરધા લાખનું સૈન્ય બસ હતું. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે હિંદમાંથી સૈન્ય બોલાવી શકાતું હતું. એ સિવાય હિંદમાંથી દોઢથી બે લાખ જેટલું સૈન્ય પરદેશો માટે ઉપયોગી થઈ પડે એમ હતું. ખ્રિસ્તના ખીજ પ્રદેશોમાં અરધા લાખથી વધારે દેશી સૈન્યો નહોતાં. આમ કુલ પાંચેક લાખના સૈન્યથી ખ્રિસ્તના મહાન સામ્રાજ્યનું રક્ષણ થતું હતું. કેનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, આયરિશ સ્ટેટ અને ન્યુઝીલેન્ડ-ખ્રિસ્તનાં આ પાંચ સ્વાયત્ત સત્તા ધરાવનાર સંસ્થાનો પોતાની સગવડ પ્રમાણે સૈન્યો ધરાવે છે. પરંતુ કોઈ મહારાજ્ય સામે લડવા જેટલી શક્તિ એનામાં નથી હોતી એટલે ખ્રિસ્તને માથે જ એના રક્ષણનો ભાર રહે છે ને જરૂર પડ્યે મદદ માટે સૈન્યો મોકલવાં પડે છે. આ સંસ્થાનો લગભગ સ્વતંત્ર છે. ખ્રિસ્ત કોઈ રાજ્ય સામે યુદ્ધમાં જોડાય તો આ સંસ્થાનોને જોડાવાનું ફરજિયાત નથી, પણ આ સંસ્થાનો ઉપર કોઈ આક્રમણ કરે તો ખ્રિસ્તને એમનું રક્ષણ કરવાનું રહે છે.

ખ્રિસ્તને જમીન ઉપરના સૈન્યને પોતાના દેશ અને સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે ગૌણ ગણ્યું છે. જમીન ઉપરનું મોટામાં મોટું યુદ્ધ વોટરલુમાં લડાયું હતું અને એમાં ખ્રિસ્તનું ડચ્ચક એક વેલિંગ્ટન પાસે માત્ર ૬૭૦૦૦ સૈનિકોનું સૈન્ય હતું, આમાં ૨૪૦૦૦ ખ્રિસ્તો

હતા. સને ૧૯૧૪-૧૮માં ધિટને ૬૦ લાખ યુવકોને યુદ્ધમાં ઉતાર્યા હતા છતાં ફરજિયાત ભરતી અમલમાં આવી નહોતી, પરંતુ આ યુદ્ધ (૧૯૪૦-૪૧)માં ધિટને ફરજિયાત ભરતી કરી છે. ધિટનના સૈન્ય ઉપર આર્મી કાઉન્સિલ સર્વોપરી સત્તા ધરાવે છે. આ કાઉન્સિલના યુદ્ધમંત્રી, સેનાનાયક, યુદ્ધમંત્રીના સહકારીઓ વગેરે સભ્યો છે. સૈન્યનું મુખ્ય મુખીપણું એડજુટન્ટ-જનરલના માથે છે. આ જનરલના હાથ નીચે ભરતી કરવાનું, શિસ્તપાલન, વ્યવસ્થા, લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે ન્યાય, લશ્કરી વૈદક અને સુખાકારી ખાતાં છે. વીક્ એન્ડ ઇમ્પ્રિયલ જનરલ સ્ટાફ એ બીજો નેતા છે. તેના હાથમાં વ્યૂહરચના, જસૂસીખાતાં, તાલીમ, વ્યૂહના નકશા વગેરે છે. ત્રીજા ક્વાટર માસ્ટર જનરલ છે. તેના હાથમાં ખોરાકી, માલ પૂરો પાડવો, વાહનો, કિલ્લેબંદી, જાહેર આંધકામખાતાં વગેરે છે. આ ત્રણેય ઉપર આર્મી કાઉન્સિલની સત્તા છે.

ડિવિઝન : ડિવિઝનમાં લગભગ આરથી વીસ હજાર સૈનિકો હોય છે ને તેમાં આટલા વિભાગો હોય છે :

પાયદળ, ટૅન્ક પલટન, તોપખાનું, મજૂરોની ટુકડી, વૈદકખાનું, ઇજનરો, સિગ્નલો, રસોડાંઓ.

ધિટનનું સૈન્ય ૧૯૩૭-૩૮થી ચંત્રમય થવા લાગ્યું છે. આ ચંત્રમય સૈન્યમાં વિમાનો, મોટરગાડીઓ, ટૅન્કો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ખરી રીતે તો જર્મનીના ચંત્રસજ્જ સૈનિકો જોઈને જ ધિટનને પોતાનાં સૈન્યોને ચંત્રસજ્જ કરવાં પડ્યાં છે, અને છતાં એ બાબતમાં જર્મનીની જ સરસાઈ રહી છે. સૈન્યની વ્યૂહરચના વિશાળ ધોરણે થાય છે. પુલો આંધનારા, તારો જાહવનારા, રાજની ખોરાકી-પોશાકો સાચવનારા; સિવાય હોસ્પિટલો, આરામની વસ્તુઓ, ફૂલ કરવાનાં વાહનો, રેડિયો, તંબૂઓ, મિઝાઓ, સુતારો, રસોઈયાઓ,

ઇજનેરો, જનસૂસો, મજૂરો-એવાં લઘાયક નહિ એવાં વર્ગો અને સાધનો-ની જરૂર સૈન્ય સાથે રહે છે.

છેલ્લાં બસો વરસ થયાં પ્લિટનના એટના બચાવનો મુખ્ય આધાર મનવારોના કાફલા ઉપર છે. શરૂઆતમાં લાકડાની બનાવટની ૫૦ થી ૬૦ ટનની મનવારો હતી, જ્યારે અત્યારે ૩૫૦૦૦ ટનની જંગી મનવારો (એટલશીપો) બંધાય છે. જાપાને તો વળી ૪૫૦૦૦ ટનની જંગી મનવારો બાંધી છે. પ્લિટનની સરસાઈ, મહત્તા અને રક્ષણની મુખ્ય ચાવી સાગર ઉપરના કાફલામાં છે. આ કાફલાએ પ્લિટનના દસ હજાર માઈલ લાંબા સાગર-માર્ગને સાચવવાનો હોય છે. આ સાગર-કાફલાની કુલ સત્તા બોર્ડ ઓફ એડમિરલ્ટી ઉપર છે. એના ૧૧ સભ્યોમાં ૭ મોટા સાગર-અધિકારીઓ છે, ૩ મોટા રાજદ્વારી અધિકારીઓ (નોકાપ્રધાન સાથે) છે અને એક બવરચાપક સિવિલ સર્વેન્ટ છે. એક વિમાની ખાતું પણ અલગ નિભાવવામાં આવે છે. પ્લિટનનું સાગરબળ કુલ ૨૨૫૦૦૦૦ (૧૯૪૦) ટનનું હતું. ફ્રાન્સનું ૭૫ લાખ ટન, જર્મની ૫ લાખ ટન અને ઇટલીનું ૬૫ લાખ ટન હતું-જો કે હવે અત્યારે તો આમાં સારો એવો ફેરફાર થયો છે.

આ મનવારોના કાફલા આખા સામ્રાજ્યમાં વહેંચાયેલા છે. ચીનનું મથક (હોંગકોંગ), વેસ્ટ ઇન્ડિઝનું મથક, ઇસ્ટ ઇન્ડિઝનું મથક (સિંગાપુર), આફ્રિકાનું મથક વગેરે મુખ્ય મથકો છે. સાત મુખ્ય અધિકારીઓના હાથમાં જનસૂસીખાતું, વ્યૂહરચનાખાતું, કાર્ય-ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિનું ખાતું, પ્લિટનના બચાવનું ખાતું, વેપારરક્ષણખાતું, વિમાની (દરિયાઈ) ખાતું વગેરે ખાતાંઓ છે. સંસ્થાનો પોતાના સ્થાનિક રક્ષણ માટે નાના એવા પણ સ્વતંત્ર કાફલા ધરાવે છે. પ્લિટન હમેશાં બીજાં મહારાજ્યો કરતાં બમણું સાગરબળ ધરાવ-

વાનો દાવો કરે છે, પરંતુ અમેરિકા તેના જોટલો જ સમૃદ્ધ કાફલો ધરાવે છે. પ્રિન્ટન પાસે ૧૫ જંગી મનવારો, ૩ જંગી બેટલ ક્રુઝરો, ૫૬ ફ્રીઝરો, ૧૭૦ વિનાશિકાઓ, ૨૫ મોટર-ટોર્પિડો બોટો, ૬૮ અખમરિનો, ૬ વિમાન-આશ્રયી મનવારો વગેરે હતા પરંતુ અત્યારે એમાં સારો એવો વધારો-ઘટાડો થયો છે. લાખો નાવિકો એમાં કામ કરે છે. દસ હજાર માર્શલના લાંબા સાગરમાર્ગમાં પ્રિન્ટને અનેક કિલ્લે-બંદીઓ, કાલસા, તેલ તથા ખોરાકી અને પાણી માટેનાં સાગર-મથકો વગેરે બાંધ્યું છે. હમણાં હવે મનવારોમાં વિમાનવિરોધી તોપો અને લડાયક વિમાનોની સગવડ કરાઈ છે. જર્મનીની લોહચુંબક સુરંગાથી રક્ષણ મેળવવા માટે દરેક મનવારને લોહચુંબકનો પટો હોય છે.

મોટી બેટલશીપો બનાવતાં ૮ થી ૯ કરોડ રૂપિયા જોઈએ છે. આ મનવારોમાં વાયરલેસ, સર્ચલાઈટો, ટોર્પિડોનાં યંત્રો, ઢાંચના બંડારો, એક્સિસ માટેની કેબિનો, વિમાનગૃહો, સ્નાનગૃહો, ખલાસીઓ માટેના રૂમો વગેરે હોય છે. લોહાના મજબૂત બખ્તરથી એને રક્ષણ મળે છે. આ મનવારો તેલ અથવા કાલસાથી ચાલે છે. યંત્રો અને તોપો ચલાવવા માટે વીજળિક બળનો ઉપયોગ કરાય છે. મોટી જંગી મનવારોમાં ૧૨૦૦ થી ૧૬૦૦ ખલાસીઓ હોય છે. સિવાય વિમાનીઓ, ડોક્ટરો, દાંતના ડોક્ટરો, સર્જનો, તોપચીઓ, ઇજનેરો, રસોઈયાઓ, પીરસણિયાઓ અને અંગત નોકરો પણ હોય છે. મોટી મનવાર એક શહેર જોટલો કારભાર ચલાવે છે. ખલાસીઓના મોજશોખ અને આનંદ માટે નૃત્યગૃહો, નાટ્યગૃહો, કસરતશાળાઓ વગેરેની વ્યવસ્થા હોય છે.

વિમાનોમાં અનેક જતો છે. સને ૧૯૧૪-૧૯ના મહાયુદ્ધમાં ગોળી કાર્ય કરતું આ ખાતું હવે મહત્વની અગત્ય ધરાવે છે. સૌથી પહેલાં જર્મનીએ વિમાની કાફલામાં સરસાઈ મેળવી. આ સરસાઈને

પરિણામે એને મોટા વિજયો મળ્યા. બ્રિટિશ પ્રદેશો ઉપર જ્યારે જર્મન બોમ્બરોએ સત્યાનાશ વાળવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે બ્રિટનો એત્યા ને ૩૦૦૦૦ વિમાનનો કાફલો તૈયાર કર્યો. આમાંનાં કેટલાંક અમેરિકા પાસેથી ખરીદ કર્યાં ને કેટલાંક પોતાને ત્યાં બાંધ્યાં. વિમાનોનો એક નાનો ભાગ મનવારો સાથે રહે છે, બીજો દુશ્મન દેશો ઉપર આગ-ઝરતા ગોળા વરસાવે છે, ત્રીજો પોતાના દેશના કિનારાનું રક્ષણ કરે છે, ચોથો જાસૂસી કરે છે. નાના વિમાનમાં એક માણસ રહે છે, મોટામાં પંદર હોય છે. વિમાનોની ગતિ કલાકના ૪૦૦ થી ૫૦૦ માઈલ જેટલી હોય છે. આમાં કેટલાંક વિમાનો ચાર એન્જિનવાળાં પણ હોય છે.

વિમાનોની ધણી જતો હોઈ તેનો જુદો જુદો ઉપયોગ છે. આ ઉપયોગમાં ખાસ કરીને સૈન્યો લઈ જવાં, દારૂગોળો લઈ જવો, ખાદ્યપદાર્થો પહોંચાડવા, દારૂગોળો ઊંચકી જવો વગેરે મુખ્ય છે. વિમાનોનું છત્રીસૈન્ય પણ છે.

વિમાનોમાં મુખ્ય બે જાતો છે. રક્ષક વિમાનો અતિ ઝડપથી બોમ્બર વિમાનોની આસપાસ ફરી શત્રુ-વિમાનોથી તેનું રક્ષણ કરે છે. આ વિમાનોમાં નાની તોપો અને મશીનગનો હોય છે. મોટાં બોમ્બરોમાં દારૂગોળાના ૨ રતલથી માંડીને ૨૪૦૦ રતલ સુધીના બોમ્બો હોય છે. એમાં પણ તોપો અને મશીનગનો રાખવામાં આવે છે. વિમાનીખાતાનો કુલ વહીવટ એર કાઉન્સિલ સંભાળે છે. એનાં નીચે મુજબનાં ખાતાં છે :

૧. વ્યૂહરચના, ૨. તાલીમ, ૩. વિકાસ અને પેદાશ, ૪ વ્યવહાર અને માલ પૂરા પાડવો. આ ખાતા નીચે ત્રણ મુખ્ય વિભાગો છે : (ક) દરિયા પરનો વિમાની કાફલો, (ખ) ગૃહરક્ષણનો કાફલો, (ગ) યુદ્ધભૂમિ ઉપરનો કાફલો. આ ખાતામાં બીજાં પણ પેટા ખાતાં

છે, જેમાં (અ) શિકારી વિમાનોનું ખાતું, (આ) બલૂનોનું ખાતું (ઇ બોમ્બ-વિમાનોનું ખાતું, (ઈ) તાલીમ આપવાનું ખાતું. ૫. અનામત વિમાનોનું ખાતું, ૬. વિમાનોનું સમારકામ કરનારું ખાતું.

વિમાની ખાતાનો પ્રધાન શ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનો સભ્ય છે. વિમાનોનું વર્તુલ વધારેમાં વધારે ૩૦૦૦થી ૩૫૦૦ માર્કલનું છે. વિમાનોમાં અનેક જાતનાં યંત્રો અને વિનાશક તોપો ને બોમ્બો રહે છે. વાયરલેસ, સર્ચલાઈટ વગેરે સાધનો પણ હોય છે. વિમાનો પાછળ શ્રિટન દર વરસે કરોડો પાઉંડ ખર્ચે છે.

શ્રિટનો ધનવાન પ્રજા છે પરંતુ આ મહાયુદ્ધમાં તેની સમૃદ્ધિ નો છેડો આવી રહે તેમ લાગે છે. અત્યાર સુધીમાં શ્રિટને ૬૦ અબજ રૂપિયા યુદ્ધ પાછળ ખર્ચ્યા છે. એનું દરરોજનું યુદ્ધ ખર્ચ ૨૦ કરોડ રૂપિયાનું છે. આવો મોટો વ્યય એ કેટલો વખત ચલાવી શકે તે તો એ જ કહી શકે. શ્રિટનની સાધારણ વાર્ષિક આવક ૧૨૧૧ અબજ રૂપિયાની છે, ખર્ચ પણ તેટલો છે. વધારામાં તેમણે કરોડ વધાર્યા છે. એક કરોડ રૂપિયા કમાનારને ૬૫-૬૬ લાખ રૂપિયા કર તરીકે ભરવા પડે છે. શ્રિટનનો વેપાર પણ યુદ્ધને લીધે ખોરવાઈ ગયો છે પણ આજે તો એ બધું ગૌણ બન્યું છે, મુખ્ય તો યુદ્ધ જ છે. આ યુદ્ધ એમણે કાઈ પણ રીતે જીતવું જ રહ્યું અને એટલે યુદ્ધ જ મુખ્ય લક્ષ્યબિંદુ બની રહ્યું છે.

જર્મની

જર્મન સામ્રાજ્ય સંબંધે કાંઈ પણ લખતાં પહેલાં તેની ભૌગોલિક તેમ જ બીજી સામાન્ય પરિસ્થિતિ સંબંધી જાણવું આવશ્યક થઈ પડશે.

જર્મન સામ્રાજ્ય મધ્ય યુરોપમાં આવેલું છે. કુલ અઢાર નાનાં રાજ્યોના બનેલા આ સામ્રાજ્યમાં પૃથ્વીના રાજ્ય ધણું મોટું અને બળવાન ગણાય છે. આખા ઉત્તર જર્મનીનો ધણો ખરો ભાગ પૃથ્વીએ જ રોક્યો છે. શને ૧૯૧૪-૧૮ પહેલાં આખા જર્મન સામ્રાજ્યનો કુલ વિસ્તાર ૨૦૮૦૦૦ ચોરસ માઈલનો હતો પરંતુ એ પછી ૧૮૨૪૯૪ ચો. માઈલનો રહ્યો. ઉત્તરથી દક્ષિણમાં એની પહોળાઈ ૫૫૦ માઈલની છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ આ દેશ યુરોપમાં ત્રીજો નંબરે આવે છે અને વસ્તીમાં બીજો નંબરે. એની ઉત્તર તરફની ભૂમિ નીચાણવાળી છે, દક્ષિણ તરફની ઊંચાણવાળી. જર્મનીમાં માત્ર ઉત્તર તરફ કિનારો છે, આ કિનારાની લંબાઈ ૧૨૦૦ માઈલની છે પરંતુ આ કિનારા પરનાં બંદરો કુદરતી અનુકૂળતાવાળાં નથી. જર્મનીની જમીનમાં અરધા ભાગની ખેતી થાય છે, ૩ ભાગમાં

જંગલો આવેલાં છે ને ૬ ભાગમાં ધાસનાં ખીડા આવેલાં છે. નિરુ-
પયોગી જમીન બહુ જ થોડી છે.

જર્મનીમાં શિયાળો અને ઉનાળો બંને સખત છે, તેમાંય
પૂર્વાર્ધમાં તો શિયાળો દરમિયાન હિમ જ વરસે છે. પ્રજનો અરધો
ભાગ ખેતી ઉપર નભે છે. જંગલોમાં અનેક જાતનું ધંધારતી લાકડું
તથા દીવાસળી, કાગળ, પેન્સિલ વગેરે વગેરેની બનાવટમાં ઉપયોગી
ચર્ધ પડે એવાં લાકડાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. દેશના વિકા-
સનો મુખ્ય પાયો વિજ્ઞાન અને રસાયન છે. આ બંનેની શાસ્ત્રીય
પદ્ધતિથી નિષ્ણાત એવા જર્મનો પોતાના દેશને જાંચી કક્ષાએ લઈ
જવા દિવસરાત મંડ્યા રહે છે, એટલે જ જગતના દેશોમાં જર્મન
પ્રજ પ્રગતિશીલ ગણાય છે. વળી ખનીજની પેદાશ ખૂબ જ છે એટલે
ઉદ્યોગની બાબતમાં સારો એવો વિકાસ સાધી શકાય છે. પાંચ નદી-
ઓના જળમાર્ગનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરીને વેપારનો વિકાસ
સધાયો છે.

જર્મન સામ્રાજ્યની કુલ વસ્તી સાત કરોડની છે. બોલવાની
અને લખવાની ભાષા એક જ છે. દર ચોરસ માઈલે વસ્તીનું પ્રમાણ
૩૬૮ જેટલું છે. જર્મનીમાં આવી વસેલા પરદેશીઓમાં ૨૧ લાખ
પોલો છે, ૧૧ લાખ ઓસ્ટ્રિયનો છે, ૨૧ લાખ ઝેકોસ્લોવેકિયન છે
ને અંગ્રેજો માત્ર ૭૦૦૦ છે, ફ્રેંચો પણ લગભગ એટલા જ છે.
જર્મન પ્રજાજનમાં ખેતીમાં ૨૬ ટકા, ઉદ્યોગમાં ૪૦ ટકા, વેપારમાં
૧૮ ટકા, નોકરી અને દુકાનદારીમાં ૮ ટકા અને ગૃહનોકરીમાં ૪
ટકા છે. મોટાં શહેરોમાં બર્લિન, હંમ્બર્ગ, કોલોન, મ્યુનિક, લીપઝીક,
ધ્રેસન, ડ્રેસડન અને બ્રેસ્લો મુખ્ય છે અને એની વસ્તી અનુક્રમે
૪૨૧ લાખ, ૧૧૧ લાખ, ૭૧ લાખ, ૭૧ લાખ, ૭૧ લાખ, ૬૧
લાખ, ૬૧ લાખ અને ૬૧ લાખ છે. ઉપરાંત ખીજાં પણ પચાસ
જેટલાં શહેરો છે અને એ દરેકની વસ્તી એક લાખથી પાંચ લાખ

જેટલી છે. ઔદ્યોગિક વિકાસનું પ્રમાણુ ઔદ્યોગિક હોવાથી શહેરોની વસ્તી વધતી રહે છે. જર્મન પ્રજા શરીરે સશક્ત હોવા સાથે સંસ્કૃત અને પ્રગતિગામી છે. આઝાદીનતા, વ્યવસ્થા, દેશને ખાતર સર્વસ્વ હોમવાની તૈયારી, કરકસર, લક્ષિતકળાઓ ઉપરનો પ્રેમ, સંપ, સંગ-કન, શિસ્ત વગેરે ગુણો તેમનામાં સારા પ્રમાણમાં ખીલેલા છે.

દેશમાં ૬ વરસની ઉંમરથી તે ૧૪ વરસની ઉંમર સુધીના માટે શિક્ષણ ફરજિયાત છે. શિક્ષણવિષયક સંપૂર્ણ તાલીમ પામેલા શિક્ષક-ને જ શિક્ષક તરીકે નીમવામાં આવે છે. પ્રજાનો ૯૮ ટકા ભાગ શિક્ષિત છે. વિજ્ઞાન, રસાયન, યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુત વગેરે આધુનિક યુગનાં અનિવાર્ય અંગેનું શિક્ષણ ત્યાં પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું છે. બધી મળીને કુલ ૨૩ યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થીસમૂહ સર્વાંગી કેળવણી દ્વારા દેશની સંસ્કૃતિ ધકકવામાં મગજને કસી રહ્યો છે.

જર્મન પ્રજાજનોમાં ૬૩ ટકા પ્રોટેસ્ટન્ટ, ૩૨ ટકા રોમન કેથલિક અને ૪ ટકા બીજા ધર્મના છે.

દેશમાં બેકાર, અશક્ત, વૃદ્ધ અને બીમારને નિભાવવા માટે વિશાળ યોજનાઓ હરતી ધરાવે છે તે એ રીતે લોકહિતનાં કાર્યો દ્વારા પ્રજાનો પ્રેમ જળવી રખાય છે. વસ્તીનું પ્રમાણુ વધે એટલા માટે ખાસ મદદ આપવામાં આવે છે. વીમો ઉતરાવવાનું ત્યાં ફરજિયાત છે. ૧૯૩૩માં કુલ ૧૮૬ લાખ માણસો વીમાની પોલિસી ધરાવતા હતા. પ્રજાને મદદ કરવા માટે જાતજાતનાં ખાતાંઓ રાજ્ય નિભાવે છે, જેમાં લાખો બેકારોને નિભાવવાનો અશ્રમ પણ સમાઈ જાય છે.

આર્થિક બાબતમાં જર્મન પ્રજા નમળી છે અને એટલે જ ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકા જેવા લક્ષ્મીપતિઓ ત્યાં નથી. અમેરિકાના એક પ્રજાજનની વાર્ષિક આવક પ્રમાણમાં ૨૨૦૦ રૂપિયા છે. એક અંગ્રેજ પ્રજાજનની આવક ૧૨૦૦ રૂપિયા છે ત્યારે એક જર્મન પ્રજાજનની

આવક લગભગ ૪૫૦ રૂપિયા જોટલી છે. જર્મનીમાં રાષ્ટ્રિક માર્ક નામનું સોનાનું ચલણ છે. તેના અર્થશાસ્ત્રી શોટે જર્મન અર્થશાસ્ત્રને ખૂબ જ ચાલાકી અને બુદ્ધિપૂર્વક ખીલવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૨૯ પછી જગતમાં જ્યારે મંદીનું મોજું ફરી વળ્યું ત્યારે એણે અનેક દેશો પાસેથી કાચાં દ્રવ્યો વિપુલ પ્રમાણમાં ખરીદી બદલામાં પાકાં દ્રવ્યો આપ્યાં હતાં. આ કાચાં દ્રવ્યોમાંથી બીજા દેશોને પોતાની સ્ટીમરમાં અમુક પ્રમાણ આપી તેમની પાસેથી પોતાને ઉપયોગી પદાર્થ બદલામાં મેળવ્યો હતો, આથી જર્મનીને ભારે નફો થયો હતો.

જર્મનીની વાર્ષિક પેદાશ ૬૧૧ કરોડ રાષ્ટ્રિક માર્કની છે, ખર્ચ પણ તેટલું જ છે. પ્રજા પાસે કર મોટા પ્રમાણમાં લેવાય છે. કરજ પણ ઘણું છે, પણ આ કરજ કેટલું છે એ પ્રગટ કરવામાં આવતું નથી. જૂનાં કરજો આપવાની જર્મનીએ ના પાડી છે.

ઔદ્યોગિક બાબતમાં જર્મની આગળપડતો દેશ છે. યંત્રશક્તિ-ઝોમાં એનું સ્થાન બીજું છે. કાચો માલ લઈને તેનાં યંત્રો બનાવી પૂરાં પાડવાના વેપારી કરારો અનેક રાજ્યો સાથે એણે કરેલા છે. સંઘ-શક્તિની મદદથી અનેક ઉપયોગી પદાર્થોનું મોટા સમૂહમાં ઉત્પાદન થાય છે. આ બધું ઉત્પાદન યંત્રો દ્વારા જ થાય છે. જર્મનીમાં દર વરસે ૩૨ કરોડ ટન કોલસો નીકળે છે. સિવાય લોહ, તાંબું, જસત, સીસું પણ મળી આવે છે. યુરોપના દરેક નાના રાજ્ય પાસેથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં કાચો માલ ખરીદીને પોતાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ એણે સાધ્યો છે. દેશનો અંદર આવેલાં જંગલો પણ પેદાશનું પ્રમાણ વધારવામાં સારો એવો ફાળો આપે છે.

જર્મની પાસે પેટ્રોલિયમ તેલ ઓછું છે, પરંતુ આ ખોટ પૂરી પાડવા તે કોલસામાંથી સારા પ્રમાણમાં તેલનું ઉત્પાદન કરે છે. નાનાં નાનાં રાજ્યોને વેપારી સંધિઓ દ્વારા પુષ્કળ યંત્રો અને પાકાં દ્રવ્યો પૂરાં પાડીને જર્મનીએ પુષ્કળ લાભ મેળવ્યો છે.

જર્મનો પાકા વેપારી, અર્થશાસ્ત્રી અને ચતુર છે.

જર્મનીમાં વસ્તી ગીચ છે અને એનો મોટો ભાગ ખેડૂત છે. ખેતીનો વિસ્તાર પણ મોટો છે. જર્મન ખેડૂતો જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી તેનો કેમ લાભ લેવો એ બરાબર જાણે છે. દુનિયાના દેશોમાં અમેરિકામાં ૩૪૧ કરોડ એકર, રશિયામાં ૩૪૧ કરોડ એકર અને હિંદમાં ૩૧ કરોડ એકર જમીનમાં ખેતી થાય છે, જ્યારે જર્મનીમાં માત્ર ૫૧ કરોડ એકર જમીન ખેતી માટે છે. આ સાકા પાંચ કરોડ એકર જમીનમાંથી ૪૬ લાખ ટન ધઉ, ૭૭ લાખ ટન રાઈ, ૩૨ લાખ ટન જવ, ૫૪ લાખ ટન ઓટ્સ, ૪૧ કરોડ ટન બટાટાં અને ૯૧ લાખ ટન ખીટ થાય છે. કપાસની પેદાશ બિલકુલ થતી નથી. દ્રાક્ષની ખેતી સારી છે.

પ્રાણીઓમાં ૩૪ લાખ ઘોડા, ૨ કરોડ ગાયો અને બળદો, ૩૪ લાખ ઘેટાં, ૨૧ કરોડ બૂંડ અને ૨૫ લાખ બકરાં હતાં. જર્મનીની ૩૧ કરોડ એકર જમીન જંગલોથી છવાયેલી છે. આ જંગલોની થોડી દેખબાળ રાખી તેમાંથી આર્થિક લાભ મેળવાય છે. સિવાય, દરિયામાંથી મોટા પ્રમાણમાં માછલાં તેમજ સાત કરોડ જેટલાં કીબો મળી આવે છે, જેનો ઉપયોગ ખોરાકમાં થાય છે, અને છતાં ખોરાકીના પદાર્થો તેને પરદેશમાંથી મગાવવા પડે છે. જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ બનાવટી પદાર્થોમાંથી ખોરાક બનાવે છે તે એમ કરીને ખોરાકપરત્વની પરતંત્રતા ઓછી કરે છે.

પ્રકીર્ણ બાબતમાં જોઈએ તો જર્મની પાસે ૧૧ કરોડ ઓસ ટનની સ્ટીમરો (૨૦૪૩ સ્ટીમરો) અને ૫૮૩૩૧ એટલે ૩૬૨૪૬ માઈલની રેલવે છે, ૪૭૦૦ માઈલનો નહેર-વહેવાર છે જેમાં ૧૮૦૦૦ નાની સ્ટીમરો ચાલે છે. ૬૩૦૦૦ પોસ્ટઓફિસો, ૯૬૦૦૦ માઈલોના તારો, ૧૧ લાખ માઈલ લાંબા ટેલિફોનો છે. જર્મનીએ ઈ. સ.

૧૯૩૪માં ૪૪૧ કરોડ માર્કનો માલ પરદેશથી આયાત કર્યો હતો અને ૪૧૧ કરોડ માર્કના માલની નિકાસ કરી હતી.

૨

જર્મનીની ભૌગોલિક તેમ જ સામાન્ય પરિસ્થિતિ જાણ્યા પછી હવે આપણે એની લડાયક તૈયારીઓ તરફ વળીએ.

ઈ. સ. ૧૯૧૪-૧૯નું મહાયુદ્ધ સર્વને વિદિત છે. આ યુદ્ધમાં જર્મનીનો પરાજય થયો હતો એ વાત પણ સૌ કોઈ જાણે છે. આ મહાયુદ્ધ દરમિયાન જર્મનીનો બધો જ દરિયાઈ કાફલો કુબાડી દેવામાં આવ્યો હતો. આ પછી ૧૯૩૫માં એણે નવો કાફલો બાંધવો શરૂ કર્યો. આજે એ કાફલો પાંચ લાખ ટનનો હોઈ બિલકુલ આધુનિક છે. એમાં ૭ જંગી બેટલશીપો છે, જે કે આમાંની કેટલીક કામ આવી ગઈ છે. પ્રત્યેક ત્રણ હજાર ટનની એવી દસ અને ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ ટનની એવી ૯ કુર્સરો હતી, ૧૬ વિનાશિકાઓ હતી, ૪ વિમાનવાહક મનવારો હતી, સળમરીનો પણ ઠીક પ્રમાણમાં બાંધી હતી. સળમરીન એ એનું સાગરયુદ્ધનું ધારદાર હથિયાર છે. શત્રુ-વહાણોને તારાજ કરવામાં આ સળમરીનોએ સારો એવો ભાગ ભજવ્યો છે, છતાં મનવારોના કાફલાને મુખ્ય આયુધ તરીકે જર્મનીએ ગણ્યો નથી, માત્ર બચાવપૂરતો તેનો ઉપયોગ છે.

જગતમાં જર્મન સૈન્ય સર્વશ્રેષ્ઠ હોઈ સંપૂર્ણ યાંત્રિક સાધનોવાળું છે. જર્મનો અતિ શૂરા અને ખૂની લડવૈયા છે. વિજ્ઞાનનો એણે સંપૂર્ણ લાભ લીધો છે ને આ વિજ્ઞાને જ એને મોટા વિજયો અપાવ્યા છે. મોટરો અને મોટરસાઈકલોનું એનું સૈન્ય બારે આક્રમણકારી હોય છે. આવું મોટરો અને સાઈકલોનું લાખોનું સૈન્ય જર્મનીએ તૈયાર કરેલું છે. છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી જર્મનીએ પૃથ્વી ઉપરના સૈન્ય ઉપર વધુમાં વધુ લક્ષ આપ્યું છે. લગભગ દસ હજાર ટેન્કો આ સૈન્યની મદદ માટે તૈયાર છે. મોટી યાંત્રિક તોપો, નાની યાંત્રિક તોપો, કરોડો

મશીનગનોનો એનાં યુદ્ધસાધનોમાં સમાવેશ થાય છે. યુદ્ધ એ જર્મનીનો પ્રાણુવાયુ છે. જર્મન સૈન્યને લડવાનું ખૂબ ગમે છે. એ કદી બચાવ ઉપર રહેતું નથી પણ આક્રમણ જ કરે છે. જર્મનીએ ૧ કરોડ નવલ્લુવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપી છે ને એ એક કરોડ માટેનાં લડવાનાં સાધનો પણ તૈયાર જ રાખેલાં હોય છે. દારૂગોળો, તોપો, ટેન્કો વગેરે યુદ્ધસામગ્રીનું ઉત્પાદન વિશાળ પ્રમાણમાં થાય છે.

જર્મનીની લડાયક સામગ્રીમાં વિમાનોનો પણ મોટો ફાળો છે. ૧૯૩૫ની સાલથી વિમાનો બાંધવાનાં કારખાનાં એણે સ્થાપ્યાં છે. આ કારખાનાંઓ સંખ્યાબંધ વિમાનો તૈયાર કરે છે. જેમ કારખાનાંઓમાં સંખ્યાબંધ વિમાનો તૈયાર થાય છે તેમ એ વિમાનોને ચલાવનારા સંખ્યાબંધ વિમાનીઓ પણ તાલીમ લેતા હોય છે. જર્મની પાસે કેટલાં વિમાનો છે એ કોઈ જાણતું નથી. યુદ્ધ સમયે દસ હજાર અને હમણાં ૩૦ હજાર જેટલાં વિમાનો તેની પાસે છે એવું અનુમાનાય છે. દરેક લાયક કિશોરને દસ વર્ષની ઉંમરથી જ વિમાની તાલીમ આપવાનું શરૂ થાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે વિમાનીઓનો કદી તોટો પડતો નથી. જર્મની પાસે તાલીમબદ્ધ છત્રી-પેરેશુટ-સૈન્ય પણ છે. આ પેરેશુટિયા સૈનિકો હથિયારો સહિત વિમાન દ્વારા ઊતરી પડે છે અને ભારે ખુવારી ઉપજાવે છે.

સૈન્યની લાવ-જા કરવા માટે મોટાં વિમાનો પણ તેની પાસે છે. ટેન્કો અને દારૂગોળો પણ વિમાનો ઉપાડી જાય છે. જર્મનીના વિમાનીઓમાં ડૂબકી મારનાર વિમાનીઓ ભારે હિંસક જણાયા છે. વિમાનો, ટેન્કો અને યાંત્રિક પાયદળની જર્મનીની ત્રિવિધ વ્યૂહરચના યુદ્ધમાં અજોડ માલૂમ પડી છે.

૩

જર્મનીની લડાયક તૈયારીઓ અને સાધનો સંબંધે આટલું કહ્યા

પછી એનો પૂર્વઇતિહાસ જાણવો જરૂરી થઈ પડે છે. વર્તમાન યુદ્ધનું મૂળ એ ઇતિહાસમાં જ છે.

જર્મન પ્રજા સેલ્ટિક, ટ્યુટોન્સ અને સ્લેવ પ્રજામાંથી બનેલી મિશ્ર પ્રજા છે. શાર્લિમેન(મહાન)ના મહારાજ્યમાંથી જર્મનીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. પ્રાચીન જર્મન સામ્રાજ્યમાં બેલ્જિયમ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને હોલેન્ડનો સમાવેશ થતો હતો. શાર્લિમેન પછી જર્મની નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. ઈ. સ. ૧૩૫૬માં હોહેન સ્ટોલર્ન વંશના ફ્રેડરિકને બ્રેન્ડનબર્ગની ઠકુરાત મળી હતી. એ પછી, ઈ. સ. ૧૯૧૮ સુધીમાં એ વંશના ઘણા સમ્રાટો થઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૬૪૦માં ફ્રેડરિક વિલિયમ પૃથ્વીયાના રાજા તરીકે આવ્યો. એના પછી જે રાજા આવ્યો એનું નામ પણ ફ્રેડરિક વિલિયમ હતું. આ રાજ્યએ પોતાના સૈન્યને સુધારવાનું કામ હાથ ધર્યું. આ સૈન્ય-સુધારણાનાં ફળ તેના પુત્ર મહાન ફ્રેડરિકને મળ્યાં. તુરતમાં જ ઓસ્ટ્રિયાની ગાદી ઉપર આવેલી બાવેરિયા, પ્રુશિયા, પાસેથી એણે સીલેશિયા આંચકી લીધું. અંગ્રેજોએ રાણીને મદદ કરવા સૈન્ય મોકલ્યું. સાત વરસ એ યુદ્ધ ચાલ્યું, છેવટે પરાજય પામવા છતાં પણ ફ્રેડરિકે સીલેશિયાનો પ્રાંત છોડ્યો નહિ. ઓસ્ટ્રિયાની મદદે આવેલાં રશિયા, પોલાન્ડ, સેક્ષનિયા અને સ્વીડન સાથે પણ એણે યુદ્ધો બેટ્યાં ને પરાજયમાં પણ પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ સેનાધ્યક્ષ તરીકે સિદ્ધ કર્યો. આ મહાન ફ્રેડરિકે પ્રશિયાને યુરોપનું મહારાજ્ય બનાવ્યું હતું.

મહાન નેપોલિયને પૃથ્વીયન સમ્રાટનો પરાજય કરી પૃથ્વીયાનો અરધો ભાગ પોતાના ભાઈ નેપોલેમ બોનાપાર્ટને આપ્યો, પરંતુ વોટરલોના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને હાથે નેપોલિયન પરાજય પામ્યો એટલે આખું પૃથ્વીયા પાછું એના સમ્રાટને મળ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૧૫માં જર્મનીમાં ૩૯ ઠકુરાતો હતી, પરંતુ એ બધીય ઠકુરાતોનું પ્રતિનિધિમંડળ વાંધાઓની પતાવટ કરતું.

જગતના મહાન રાજદ્વારી પુરુષ તરીકે જેની નામના છે એ ઓટો વોન બિસ્માર્ક ૧૮૬૧માં થયો. આ દીર્ઘદષ્ટિવાળો આં સાહસિક પુરુષ વિલિયમ પહેલાનો મુખ્ય સચિવ હતો.

બિસ્માર્ક પાંચ લાખ સૈનિકોનું પ્રથમ નંબરનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું. ઓસ્ટ્રિયા ઉપર આક્રમણ લઈ જઈ એને જીત્યું ને ખૂબ જ કુનેહ અને બુદ્ધિચાતુર્યથી જર્મનીનાં બધાં રાજ્યોનું એકીકરણ કરી જર્મન સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૭૦માં એણે ફ્રાન્સને હરાવી એનો સદંતર પરાજિત કર્યો, અને દંડ તરીકે મોટી રકમ તેમ જ બે પ્રાંત (આલસાસ્ક અને લોરેન) મેળવ્યા. એના સમયમાં જર્મનીએ રાજકીય, વાણિજ્ય, ઔદ્યોગિક અને શિક્ષણ સંબંધમાં મોટો વિકાસ સાધ્યો. આ બિસ્માર્ક અત્યારે આધુનિક જર્મનીનો પિતા ગણાય છે.

વિલિયમ પહેલા પછી કૈઝર વિલિયમ બીજો સત્રાટ તરીકે આવ્યો. આ રાજ્યે બિસ્માર્કના હાથમાંથી બધી સત્તા છીનવી લીધી એને નિવૃત્ત કર્યો.

કૈઝર વિલિયમ બીજો બારે મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો. એ મહત્વાકાંક્ષાને પોષવા ખાતર એણે પોતાના સૈન્યને સંપૂર્ણ સજ્જ કરી રાખ્યું હતું. જર્મન સૈનિકો કુદરતી રીતે જ શૂરવીર હોય શિસ્તપાલનમાં મોખરે છે. આવા શૂરવીર અને શિસ્તબદ્ધ સૈનિકોને ઉત્તેજન મળ્યું એટલે એ સૈન્ય યુરોપમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સૈન્ય તરીકે પંકાવ લાગ્યું. ધીમે ધીમે જર્મનીની વૈજ્ઞાનિક શક્તિ વધતી ગઈ. એ વૈજ્ઞાનિકોએ યંત્ર, રસાયન અને વિદ્યુતમાં મહાન શોધો કરી. એ શોધોનો લાભ જર્મન સૈન્યને અછતન કરવામાં લેવાયો. દેશમાં ઠેરઠે જળરજસ્ત કારખાનાંઓ સ્થપાયાં. વહાણવટું ખીલતાં વેપાર વધ્યું. બિટન સામે વેપારી હરીફાઈ શરૂ થઈ.

પણ ત્યારે એક મહાન બનાવ બન્યો અને ૧૯૧૪-૧૯નું મહાયુદ્ધ મંડાયું.

બાલ્કનમાં સર્વિયા નામે એક નાનું રાજ્ય આવેલું છે. આ સર્વિયામાં ઓસ્ટ્રિયાના સમ્રાટના યુવરાજનું ખૂન થયું. આ ખૂનના બદલામાં ઓસ્ટ્રિયાએ સર્વિયા પાસે કડક શરતો માગી. કાંઈક વાંધો ઊભો થયો, ચક્રમક ઝરી અને સર્વિયાનો પડખો ઊભી રશિયાએ હાકલ મારી. આ બાબુ ઓસ્ટ્રિયાની મદદે જર્મનીએ તલવાર ખેંચી. રશિયા અને ફ્રાન્સ વચ્ચે થયેલી સંધિને લીધે ફ્રાન્સે પણ જુકાવ્યું. જર્મનીએ બેલ્ગિયમ સર કરી ફ્રાન્સ ઉપર ત્રાટકવા તૈયારી કરી એટલે ઇંગ્લેન્ડે પણ તલવાર ખેંચી દોટ દીધી.

ને આમ ૧૯૧૪-૧૯નું મહાયુદ્ધ મંડાયું.

જર્મન સૈન્ય ખૂબ તાલીમ પામેલું હતું એટલે શરૂઆતમાં તો એણે સારા વિજયો મેળવવા માંડ્યા. ફ્રાન્સમાં પણ અગ્રેજ-ફ્રેંચ સૈન્યને પાછું હટાવી પેરીસથી આગળ ત્રીસ માઈલ સુધી જર્મન સૈન્યો ઘૂસી ગયાં. પણ પછી તો ત્યાં બારે યુદ્ધ જામ્યું. જર્મનીની આગેકૂચ અટકી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ઇટલીએ પણ ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડને પક્ષે યુદ્ધમાં જંપલાવ્યું. પાછળથી રૂમાનિયાએ પણ એમનો પક્ષ લીધો. તુર્કીએ જર્મન સહાયક શોધ્યો.

આમ યુરોપ બે પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયું.

જર્મન સેનાબ્ધક્ષ હિન્ડનબર્ગે ટેનિનબર્ગના યુદ્ધમાં રશિયાને સખત હાર આપી. આ હારથી રશિયામાં મજબૂરીએ બળવો કર્યો. ઝારની સત્તા નબળી પડી. રશિયા એ યુદ્ધમાંથી ખસી ગયું. પાછળથી સામ્યવાદી પક્ષે રશિયામાં સત્તા જમાવી શાસનદોર હાથમાં લીધો.

રશિયાનો પરાજય કર્યા પછી રૂમાનિયા અને ઇટલી પણ પરાજિત

પામ્યાં. તુકીનો અંગ્રેજોએ પરાજય કર્યો. જર્મનોએ પ્લિટનની સેંકડો સ્ટીમરો સમુદ્રને તળિયે બેસાડી.

અત્યાર સુધી અમેરિકા યુદ્ધથી અલિપ્ત હતું પરંતુ ૧૯૧૭માં જર્મનીએ અમેરિકન સ્ટીમરો કુખાડવા માંડી.

અમેરિકા પણ યુદ્ધમાં પડ્યું.

અમેરિકા યુદ્ધમાં પડ્યું એટલે મિત્રરાજ્યોનું બળ વધી ગયું. એણે ૧૧ લાખ સૈનિકો ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર લાડવા મોકલ્યા. આર્થિક રીતે થાકેલાં પ્લિટન અને ફ્રાન્સને કાચો માલ તેમજ નાણાં ધીર્યાં. અમેરિકાનાં વિશ્વાળ સાધનોનો મિત્ર-રાજ્યોની મદદે ઉપયોગ થવા લાગ્યો. આ બાબુ જર્મનીમાં ફુકાળ પડ્યો. અંગ્રેજોની સખત નાકાબંધીને લીધે બહારથી કાંઈ જ આવી શકતું નહોતું, એમાં ફુકાળ આવ્યો. ભૂખમરોએ લોકોને બેહાલ બનાવી દીધા. વળી મિત્રરાજ્યોનું બળ વધ્યું એટલે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પણ પરાજયની પરંપરા શરૂ થઈ. એના ઇજનેરોએ બનાવેલી કિલ્લેબંદોની મોટી હરોળ મિત્રરાજ્યોના હાથે તોપમારાથી તૂટી ગઈ.

જર્મની ફૂકવા માંડ્યું. સંધિ માટે એણે માગણી કરી.

આ સંધિની શરતો નક્કી કરવા અત્યારનો પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટ ખાસ યુરોપ આવ્યો. જર્મનીના સૈનિકો પાસેથી હથિયારો ખૂંચવી લેવામાં આવ્યાં. એના દરિયાર્થ કાફલાને જળસમાધિ લેવરાવાઈ.

પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને જાહેર કર્યું હતું કે જર્મની સાથે સમભાવે વર્તવામાં આવશે, પરંતુ ફ્રાન્સ જર્મનીને કચરી તે ફરી ઊભું ન થાય તેવું વલણ ધરાવતું હતું. પ્લિટનનું વલણ ફ્રાન્સ અને અમેરિકા બંનેને રાજી રાખવાનું હતું. ફ્રાન્સનો વડો પ્રધાન ક્લેમેન્સ્યુ, અંગ્રેજ વડો પ્રધાન લોર્ડ જ્યોર્જ અને અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન સંધિની વાટાઘાટ કરવા લાગ્યા. સૌને પોતાનું પેટ ભરવાની ચિંતા

હતી. જર્મન પ્રતિનિધિઓ પણ નીચી કક્ષામાં ગણાઈ આવ્યા હતા.

જર્મનીમાં બળવો જાગ્યો. કૈઝર વિલિયમ નાસીને હોલેન્ડના કુન શહેરમાં જઈ ભરાયો. ઇ. સ. ૧૯૧૯માં રાજસત્તાનો નાશ થયો અને પ્રજાસત્તાક સ્થપાયું. હેર ઇબર્ટ નામે દરજ્જોનો ધંધો કરનાર માણસ જર્મન પ્રજાસત્તાકનો પહેલો પ્રમુખ બન્યો. જર્મની માટે એ કાળ ભારે કપરો હતો. સખત દુકાળને લીધે બચકર ભૂખમરાથી લોકો હેરાન-પરેશાન બની ગયા હતા. આવો દુકાળ હોવા છતાં પ્લિટનની મનવારો બહારથી અનાજ આવવા દેતી નહોતી.

વર્સેઈસની સંધિ થઈ. ઍથોનેટની અણીએ આ સંધિ ઉપર જર્મન પ્રતિનિધિઓની સહી લેવાઈ.

સંધિમાં રજૂ થયેલ શરતો સખત હતી. જર્મની ઉપર ભારે અંકુશો એ સંધિ દ્વારા મુકાયા. રૂઝવેલ્ટ આવી કડક શરતોથી નારાજ હતો પરંતુ એને આંખા-આંબલી બતાવી સમજાવી લેવામાં આવ્યો.

આ સંધિની શરતો પ્રમાણે જર્મની કાંઈ સૈન્ય રાખી શકે નહિ, માત્ર પોલીસ રાખી શકે. દરિયાઈ કાફલો રાખી શકે નહિ, ટેન્કો બનાવી શકે નહિ, વિમાનો બનાવી શકે નહિ, તેમ વિમાનીઓને વિમાની તાલીમ આપી શકે નહિ.

વેપાર કરવાની છૂટ હતી, પણ મર્યાદિત રીતે જ.

વળી આ સંધિ અનુસાર જર્મનીનાં જેટલાં સંસ્થાનો હતાં તે ખૂંટવી લેવામાં આવ્યાં, જેની વહેંચણી મિત્રરાજ્યોએ કરી લીધી. સંધિના જોડિયા ખતમાં યુદ્ધ શરૂ કરવાનો દોષ જર્મની ઉપર નાખવામાં આવ્યો-જે કે એ દોષ જર્મનીનો હતો કે નહિ એ શંકારપદ છે-ને એ દોષના દંડ તરીકે ૬ અબજ પાઉન્ડનો ભાર દંડ જર્મની માથે ઠોકી બેસારાયો. જર્મની લાચાર બન્યું. તોપો બનાવવાનાં કારખાનાં એને બંધ કરવાં પડ્યાં, વળી જર્મની સૈન્ય ન રાખી શકે એ માટેની

તપાસ અર્થે મિત્રરાજ્યોનું સૈન્ય જર્મનીમાં રાખવાનું હતું. હાઈન પ્રદેશમાં કિલ્લેબંદી રાખવાની પણ સંધિની શરત અનુસાર મનાઈ હતી. ઉપરાંત તેના એ પ્રાંતો ફ્રાન્સને આપી દેવામાં આવ્યા. પૂર્વ પૃથ્વીયાને જર્મનીથી તદ્દન છૂટો પાડી વચલી માર્ગભૂમિ પોલાંડને આપી દેવામાં આવી, તે એ રીતે યુદ્ધનો અંત અને સંધિ નિર્માયાં ને જર્મની માટે કટોકટીનો કાળ શરૂ થયો.

જર્મન પ્રજા કેવી મગરૂબ છે એ તો આગળ કહેવાઈ ગયું છે. આ મગરૂબ પ્રજાએ યુદ્ધ પછીનાં સાત વર્ષો સુધી જે સહન કર્યું છે તે અવશ્યનીય છે—એક રીતે એ સખત તપશ્ચર્યા જ હતી. દુકાળને લીધે જર્મન નારીને શિયળ વેચીને પણ પેટ ભરવાની જોગવાઈ કરવી પડતી. ધન તો બધું યુદ્ધમાં વપરાઈ ગયું ને કારખાનાંઓ યુદ્ધસરંજામ બનાવતાં હતાં તેને પ્રજાસત્તાક રાજ્યે જીવનની જરૂરિયાત માટેની પાકી ચીજો માટે ઉપયોગમાં લીધાં, પણ રાજ્ય કે પ્રજા પાસે એ ચલાવવા જોટલું નાણું રહ્યું નહોતું છતાંય જો કોઈ માલ ઉત્પન્ન થતો તો વેચવાની બારે મુશ્કેલી હતી, કારણ કે સ્ટીમરો આંચકી લેવામાં આવી હતી, અને પાંચ વરસ સુધી વેપારી સંબંધ બંધ કરાશે હતો એટલે કારખાનાંઓ દ્વારા ઉત્પન્ન કરાવેલો માલ વેચે પણ કોને? જર્મન પ્રજા ખરેખર ખૂબ દુઃખી બની ગઈ. દેશમાં દુકાળ, પરદેશો સાથે વેપાર કરવાની મનાઈ અને યુદ્ધદંડની બારે રકમ—જર્મન પ્રજાને કચરી નાખવા આટલું બસ હતું.

યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર બધાએ શત્રુઓ ઉપર કાંઈ યુદ્ધદંડ નાખવામાં આવ્યો નહોતો—આર્થિક રીતે પાવમાલ થઈ ગયેલા ઉપર યુદ્ધદંડ નાખવાનો કાંઈ અર્થ પણ નહોતો.

પણ યુદ્ધદંડ ન લેવાયો એટલે એમને સાવ છુટ્ટી મળી ગઈ એમ ન બન્યું. યુદ્ધદંડને બદલે એમના દેશોનો મોટો ભાગ ખૂંચવી

લેવામાં આવ્યો. ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરીના મોટા સામ્રાજ્યને વિખેરી ટુકડા કરવામાં આવ્યા. ઝેકોસ્લોવેકિયાનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું યુગોસ્લાવિયાના રાજ્યને સ્થિર બનાવ્યું. બલ્ગેરિયાનો પ્રાંત રૂમાનિયાને આપ્યો. તુર્કીની સ્વતંત્રતા પણ નંદવાણી-પ્રદેશ પણ કુંકિત બન્યો, જે કે કમાલ પાશાએ પોતાની બલ્કનશક્તિ અને બહાદુરીથી તુર્કીની સ્વતંત્રતા અખંડ રાખી. રશિયામાં જૂની ઝારશાહીનો નાશ થયો અને લેનીનના મુખીપણા નીચે સામ્યવાદનો પાયો મજબૂત બન્યો. હોહન સોલર્ન વંશનો કેઝર વિલિયમ પદબ્રષ્ટ થયો અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. પોલાંડનું પણ એક નાનું રાજ્ય બન્યું. આ પોલાંડને જર્મની અને રશિયામાંથી પુષ્કળ પ્રદેશ મળ્યો. રશિયામાંથી લેટવિયા, લિથુઆનિયા, ઓગ્રેનિયા અને ફિન્લેંડ છૂટાં પડ્યાં અને તેને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી. મહાયુદ્ધ બંધ થયું, જે કે તુર્કી અને રશિયા વચ્ચે ત્રણેક વર્ષ યુદ્ધ ચાલ્યું, પરંતુ પછી સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ.

પણ આ શાંતિ ખરી શાંતિ નહોતી. દેખોતી રીતે જણાતી શાંતિ નીચે અશાંતિનાં પ્રચંડ પૂર ઊછળતાં હતાં.

૪

હવે આપણે યુદ્ધ પછીના યુરોપ તરફ વળીએ.

મહાયુદ્ધમાં યુરોપના એક કરોડ યુવાનો કામ આવી ગયા. ક્રાન્સ જેવા દેશને જર્મન-આક્રમણથી મોટું નુકસાન પહોંચ્યું. બેલ્જિયમ, તુર્કી અને રશિયા પણ પાયમાલ થઈ ગયાં. યુદ્ધે જાનરજસ્ટ આર્થિક નુકસાની પહોંચાડી હતી. સ્ટીમરો તેમ જ બ્યવહારનાં બીજાં યાંત્રિક સાધનોની ખેંચ મૂંઝવણ પમાડે તેવી હતી. યુદ્ધસરંજામ બનાવનાર કારખાનાંઓને ઔદ્યોગિક સરંજામ બનાવવા માટે તૈયાર કરવાનાં હતાં, પરંતુ એ માટેના કાચા માલની તંગી હતી તેમ મોંઘારત પણ ખૂબ હતી. આર્થિક અબ્યવસ્થા આખા યુરોપમાં પ્રસરી રહી. બધાં જ

રાજ્યો કરજદાર હતાં. સ્વિટન બીજા દેશો પાસે નાણાં માગતું હતું, જ્યારે સ્વિટનને અમેરિકાને કરજ ચૂકવવાતું હતું. યુદ્ધ શરૂ થયું એટલે જેમ જેમ પુરુષો યુદ્ધમાં જોડાતા ગયા તેમ તેમ તેમની જગ્યા સ્ત્રીઓએ લેવા માંડી હતી. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી આ જગ્યાઓ પાછી આપવાની તેમણે ના પાડી. પરિણામે બેકારી વધી ને આખું યુરોપ આ બેકારીના મોગમાં ધસડાયું. આ સ્થિતિ ઠેક ૧૯૪૦ સુધી રહી.

પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને યુરોપની અગ્યવસ્થા જોઈ. અંદરઅંદરનાં ઝઘડા પતાવવા માટે હેગમાં મોટી ન્યાયકોર્ટ સ્થાપવા એણે સૂચના કરી. તે સિવાય યુરોપના રાજદારી સંબંધોની પુનર્વ્યવસ્થા માટે એક મધ્યસ્થ સંસ્થાની જરૂર પણ જણાઈ અને એના પરિણામરૂપ પ્રજાસંઘની સ્થાપના થઈ. ધીમે ધીમે આ પ્રજાસંઘમાં પર રાજ્યો જોડાયાં. ફ્રાન્સે યુરોપનાં અનેક રાજ્યો સાથે જર્મની વિરુદ્ધ સંધિ કરી પોતાનાં મિત્રરાજ્યોની બહુમતી મેળવી. આ જોઈ સ્વિટને પોતાનાં સંસ્થાનો તેમ જ હિંદ જેવા તાબાના દેશને પ્રજાસંઘનાં સભ્ય બનાવ્યાં. આથી પ્રજાસંઘમાં સ્વિટન અને ફ્રાન્સની સર્વોપરિતા સ્થપાઈ. જર્મનીને પણ સભ્ય બનાવ્યું હતું પરંતુ તેની કાંઈલાગવગ નહોતી. અનેક ઝઘડાઓ પ્રજાસંઘ સમક્ષ ઉપસ્થિત થતા પરંતુ રાજદારી બાબતમાં સ્વિટન અને ફ્રાન્સની નીતિ જ સ્વીકારાતી. છતાં પ્રજાસંઘ પાસે કશી એવી તાકાત નહોતી કે જે ઠરાવ બહુમતીએ પાસ થયો હોય તેનો અમલ કરાવી શકે. આથી ધણાં રાજ્યો એને ગણકારતાં નહિ. પ્રજાસંઘે મજૂરો માટે ધણું કર્યું છે. રોગનિવારણ અને આર્થિક સમાનતા સ્થાપવા માટે પણ એણે સારી જહેમત ઉઠાવી હતી. ટૂંકામાં, લોકોના બલા માટે પ્રજાસંઘે બનતું કર્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૪-૧૯ના મહાયુદ્ધમાં અમેરિકા ખૂબ જ ધન કમાયું હતું. જર્મનીને પોતાનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે નાણાંની જરૂર

હતી. આ માટે એણે અમેરિકન વેપારીઓ તરફ નજર માંડી. અમેરિકન વેપારીઓએ જર્મનીને કરોડો ડૉલર ધીર્યા. ફ્રેંચોએ પણ અમેરિકા પાસેથી ઓછા વ્યાજે નાણાં લઈ જર્મનીને ધીરવાનું શરૂ કર્યું. જર્મનીનો ઉદ્યોગ પગભર થવા લાગ્યો. કારખાનાંઓ ફરીથી ચાલવા માંડ્યાં. પુષ્કળ માલ તૈયાર થવા માંડ્યો. વેપાર વધ્યો. આ વેપારમાં ઈ. સ. ૧૯૨૫થી ૨૯ સુધીમાં જર્મનીએ સારો ફાયદો મેળવ્યો. વાંકી વળી ગયેલી તેની કંડ ફરી ટટાર થઈ. નવું લોહી વહેવા માંડ્યું.

જર્મનીના રૂઢ પ્રાંતમાં ફ્રેંચ સૈન્ય પડાવ નાખીને પડ્યું હતું. રૂઢની પ્રજા પર ફ્રેંચ રાજ્યે અનેક નવા કરો નાખ્યા હતા. રૂઢના વતનીઓએ તે આપવા ના પાડી. આ માટે તેમણે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. આ સત્યાગ્રહમાં જર્મન પ્રજાનો ટેકો મળ્યો. પરંતુ આથી રૂઢના પ્રજાજનોને કાંઈ ફાયદો ન થતાં ઊઘડું ખૂબ તુકસાન થયું. ફ્રાન્સને પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. પણ જર્મની ઉપરની સખ્તાઈ તો ચાલુ જ રહી.

યુદ્ધ દંડ તરીકે જર્મની ઉપર જે રકમ લાદવામાં આવી હતી તે આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં જર્મની નહોતું. રાજ્યની પેદાશ રાજ્યના સામાન્ય ખર્ચમાં ખલાસ થતી હતી. આથી એણે અમેરિકા પાસેથી ઉધાર નાણાં લઈ દંડ પેટે ભરવા માંડ્યાં. સિવાય, પોતા ઉપરનું અમેરિકન કરજનું વ્યાજ પણ એ ઉધાર લીધેલી રકમમાંથી ભરતું હતું. જર્મનીનું અર્થતંત્ર આ રીતે ચાલતું હતું.

પણ આમ ઉધાર નાણાં લઈ દંડ પેટે ભરવાનું તો ભારે તકલીફખર્ચ હતું. આથી વર્સેલ્સની સંધિ પછીનાં બે વર્ષ પછી મહારાજ્યોની કાઉન્સિલ સમક્ષ દંડની રકમ સંજોગે ફરી વિચારણા કરવાની જર્મનીએ માગણી કરી, પરંતુ આ માગણીને છુટકારી કાઢવામાં આવી. પણ એથી કાંઈ સારું પરિણામ આવ્યું નહિ. વળી જર્મનીના નાણાંપ્રકરણનું વારંવાર અવલોકન કરાવાથી મિત્રરાજ્યોને

ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે સંધિ મુજબની દર વરસે ભરવાની રકમ જર્મની ભરી શકે તેમ નથી. આથી અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી મિ. ડોઝને નીમવામાં આવ્યા. એણે વધુ હળવા હપ્તા કરી આપ્યા. પાછળના અનુભવથી આ હપ્તા પણ ભારે જણાયા એટલે મિ. યંગને નીમવામાં આવ્યા. યંગે વધુ હળવા હપ્તા કરી આપ્યા. થોડાં વરસો પછી જર્મનીથી તે પણ ભરી શકાયા નહિ. છેવટે એ રકમની આશા છોડવી પડી.

આ પછી લોકાર્નોની સંધિમાં હાર્દનલેન્ડ ઉપર કોઈ આક્રમણ નહિ કરે એવી ખાતરી છૂટકી અને ઘિટને આપી હતી, પણ એનો મૂળ મુદ્દો તો વર્સેલ્સની સંધિને વધુ દબ કરવાનો હતો, તે સિવાય આ સંધિની કલમો જર્મની બરાબર પાળે તે માટેની તેમાં જોગવાઈ કરી હતી. લોકાર્નોની સંધિ પછી જર્મનીને પ્રજાસંઘમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૮માં કંલોગ-સુલેહ-સંધિમાં જર્મનીએ સહી કરી અને હેગના કાયદામાં પણ સહી કરી. કાંઈ પણ તકરાર થતાં યુદ્ધ ન કરતાં પંચને સોંપવાનું ફરજિયાત થયું. જર્મનીનો પરદેશખાતાનો પ્રધાન ડો. રૂદ્રેસમેન પ્રજાસંઘના ઓઠા નીચે જર્મનીને ન્યાય અપાવવા ઈચ્છતો હતો.

જગતની મોટી મંદી ઈ. સ. ૧૯૨૯ પછી શરૂ થઈ. તે પહેલાં જર્મનીમાં એક અગત્યનો આર્થિક બનાવબની ગયો. જર્મનીના બજેટમાં બે છેડા સરખા થતા નહોતા, આ માટે એને ભારે કરજ કરવું પડતું હતું, પણ જ્યારે કરજ નાણાં મળતાં બંધ થયા ત્યારે એણે ચલણી નોટા છાપવા માંડી. આથી નોટાનો પ્રચાર વિશેષ થયો. નોટાની કિંમત પરદેશોનાં ચલણમાં ઘટવા માંડી. જર્મન સરકારને નાણાંની ખૂબ બીડ હતી. જેમ ચલણ સરતું થતું ગયું તેમ નિકાસ-વેપારને ઉત્તેજન મળતું ગયું. પછી તો ફૂદકે ને જૂસકે ચલણની નોટાના બાવો ઘટતા ગયા. જર્મની પાસે ચલણ સામે રક્ષણ તરીકે

સોનું નહોતું. ૧ પાઉંડના ૨૦ માર્કમાંથી વધીને ૧૦૦-૨૦૦-૧૦૦૦-૧૦૦૦૦ થયા. જર્મન સત્તાવાળાઓએ છૂટથી નોટો છાપવી શરૂ કરી. એક પાઉંડના દસ હજાર માર્ક થયા એટલે જર્મનીનું ચલણનું તંત્ર ભાંગી પડ્યું. પછી એક પાઉંડના એક લાખ અને છેવટે દસ લાખ માર્ક થયા. આથી જર્મનીનું આંતરિક કરજ ખલાસ થયું પરંતુ જર્મનીમાં મધ્યમ વર્ગ અને નોકરિયાત વર્ગને અત્યંત નુકસાન પહોંચ્યું. તેઓને ભૂખમરો અનુભવવો પડ્યો. પછી તો ખૂટની એક જોડી લેવા જાઓ તો તેની કિંમત દસ લાખ માર્ક પડે એટલું ચલણ પુગાયું.

ઈ. સ. ૧૯૨૯ સુધી જગતે સારી રીતે તેજ જોઈ. વેપાર, ધંધા, ઉદ્યોગ—અધું ખૂબ જ જોસમાં ચાલવા માંડ્યું. પણ ઓચિંતા જગતની મોટી મંદીની શરૂઆત થઈ. પ્રથમ અમેરિકા આ મંદીમાં સપડાયું. એનું મુખ્ય કારણ ચલણનાં યુદ્ધો નાનાં મોટાં રાજ્યો વચ્ચે ચાલતાં હતાં તે હતું. સિવાય એકઝીજ રાજ્ય સામે જકાતી દીવાલો આ રાજ્યોએ ચણી લીધી હતી. આથી પોતપોતાના સ્વાર્થને અનુકૂળ વેપારી સંધિઓ બણાં રાજ્યોએ કરી. તે જે જે રાજ્ય વચ્ચે આવી વેપારી સંધિ થઈ હોય તેનો જ માલ લેવાનું શરૂ થયું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે પાડોશી રાજ્યમાં પ્રુષ્કળ પ્રમાણમાં માલ ખપતો હોવા છતાં તે સામે ઊભી થયેલી જકાતી દીવાલને લીધે હજારો માર્કલ દૂરથી માલ મંગાવાતો હતો, કારણ કે પાડોશી રાજ્યને એ પાડોશમાંના રાજ્યની પેદા થતી વસ્તુઓની જરૂર નહોતી. તે સિવાય જગતમાં કાચા માલની બારે મંદી થઈ પડી કારણ કે નવી શ્વાસ્ત્રીય શોધખોળથી માલની પેદાશ બહુ વધતી જતી હતી. પરિણામે અમેરિકામાં કપાસની મોટી પેદાશથી ભાવો ગગડી ગયા. ખરીદનારના અભાવે કપાસનો મોટો જથ્થો બાળી નાખવામાં આવ્યો; છતાં સ્થિતિ સુધરી નહિ એટલે સરકારે ખેડૂતને મદદ કરવા અમુક ભાવ બાંધીને

કપાસ ખરીદવા માંડ્યો. ખેડૂતો આ મંદીને લીધે પાંચમાલ ચર્ષ ગયા. બેંકો પાસેથી ઉધાર લીધેલાં નાણાં ભરી શકાયાં નહિ, આથી બેંકો પણ તૂટવા માંડી. એક જ વર્ષમાં અમેરિકામાં ૨૦ બેંક તૂટી પડી. આ મંદી આખા જગતમાં ફેલાઈ. પ્સાઝોલમાં દસ હજાર ગૂણી કોરી માહકને અભાવે સાગરમાં હોમવી પડી. હોલાન્ડમાં લાખો હુકરો મારીને દરિયામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યાં. હિંદમાં પણ ભારે કમનસીબી - ખાસ કરીને ખેડૂતોને માથે-ખેડી ઈ. સ. ૧૯૩૭ સુધી આમ ચાલ્યું. જગતનો વેપાર માત્ર ૩૫ ટકા જ રહ્યો. યુરોપમાં એકબીજાની સાથે વેપારી સંધિ અને ચલણનાં યુદ્ધના લીધે આ મંદીને ભારે ઉત્તેજન મળ્યું.

જર્મનીનો પ્રેસિડન્ટ વોન ઇયર્ટ મરણ પામ્યો અને તેને બદલે માર્શલ હિંડનબર્ગ ચૂંટાયો. જર્મનીની સ્થિતિ તો લાચાર જેવી જ હતી. પ્રજા પણ હતોત્સાહ બની ગઈ હતી. જગતવ્યાપી મંદીએ એના ઉપર પણ ભારે અસર કરી હતી. ફ્રાન્સ એને કચરી નાખવા માગતું હતું. જો કે જર્મન પ્રજાએ ધીરે ધીરે પોતાનો વેપાર વધાર્યો હતો, નવાં વહાણો પણ બાંધ્યાં હતાં, પરંતુ મંદીને લીધે એની ખરાબ હાલત બની હતી. એ કરજનું વ્યાજ આપી શકતું નહોતું. રાજદ્વારી ઊથલપાથલો પણ પુષ્કળ થતી હતી. મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ મોખરે આવ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં ડો. બ્રિન્ગ વડે પ્રધાન હતો. એણે મંદીની અસર નીચે સપડાયેલી જર્મન પ્રજા ઉપર મોટા કર નાખ્યા. ખર્ચ ઘટાડવા પણ ભારે પ્રયત્નો થયા. આથી એ ખૂબ અપ્રિય ચર્ષ પડ્યો. એણે ઓરિટ્ટયા જોડે વેપારી કરાર કરવા ઇચ્છ્યું પરંતુ ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ પડવાથી તે વાત પડતી સુકાઈ. વર્સેલ્સની સંધિ વિરુદ્ધ જર્મન લોકલાગણી ઉશ્કેરાયેલી હતી જ. આથી સંધિની શરતોમાંથી જર્મનીને નબળું બનાવનારી શરતો જ્યાં સુધી રદ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શાંતિસંન્યસ્ત પરિષદમાં હાજરી આપવાની જર્મનીએ

ના પાડી. આ બાબતમાં જ્યાં સુધી બીજાં રાજ્યોની બરાબરીમાં એને ગણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવી પરિષદોનો જર્મનીએ ત્યાગ કર્યો. ક્રાન્સ અને સ્વિટન એવી બરાબરો આપવા નારાજ હતો. જર્મનીએ ધીમે ધીમે સૈન્ય ફેળવવા માંડ્યું હતું. એને એક લાખનું સૈન્ય રાખવાની માત્ર છૂટ હતી, આથી એક લાખનું સૈન્ય ફેળવી એને વિખેરી નાખી, બીજા નવાની ભરતી કરી, તેને ફેળવી, ખાનગીમાં મોટું સૈન્ય તૈયાર કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૨માં રશિયા સાથે જર્મનીએ રેપોલોની સધિ કરી હતી.

આવી સ્થિતિમાં જર્મનીમાં જગતનો એક મહાન મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષ સર્જાતો હતો એની જર્મનીને બાબે જ ખબર હશે.

આ મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષ તે હેર હિટલર. ઈ. સ. ૧૮૭૬માં ઓરિટ્ટયામાં મોચીને ઘેર એ જન્મ્યો. એ મોચીની ત્રીજી પત્નીનો એ પુત્ર. એની માતા એક વીંશીમાં નોકરડી હતી. એનો પિતા પાછળથી એક જગતી અધિકારી થયો હતો.

પિતા-પુત્ર વચ્ચે મેળ નહોતો. હિટલર અભ્યાસમાં ખૂબ જ નબળો હતો. આથી એણે ચિત્રકળા શીખવા માંડી, પરંતુ એના એની અભ્યાસવાતને લીધે ખાસ પ્રગતિ સાધી શકાઈ નહિ. પછી એણે નકશા દોરવાનું કામ શીખવા માંડ્યું. નોકરી મેળવવા એ ખૂબ રખડ્યો પણ કયાંય નોકરી મળી નહિ. ને એમ ને એમ કેટલાંય વર્ષો ઓરિટ્ટયાની વીંશીઓમાં રખડવામાં ગયાં. પછી તે જર્મની આવ્યો. એ વખતે જર્મની મહાયુદ્ધમાં રોકાયું હતું. હિટલર સૈન્યમાં જોડાયો. સૈનિક તરીકે બહાદુરી બતાવતાં ચાંદ મળ્યો. યુદ્ધમાં એ બાયલ પશુ થયો હતો. યુદ્ધ બંધ થતાં એને રજા મળી. પણ પછીથી જનસંસીખાતામાં એ જોડાયો. પ્રજાજનો તરફથી ચોખ્ખી ખાનગી સભાઓનો રિપોર્ટ લેવાનું કામ એને માથે આવ્યું.

એવામાં જર્મનીમાં ‘ ધી નેશનલ સોશિયાલિસ્ટ જર્મની લેગર પાર્ટી ’ ની સ્થાપના થઈ. હિટલર એનો જન્મદાતા નહોતો પરંતુ પોષક અને વર્ધક જરૂર હતો. એણે એ પાર્ટીના સિદ્ધાંત સાંભળ્યા. મનન કર્યું. પાર્ટીનો સાતમે સભ્ય તે થયો. એણે પોતાનો પ્રાણ આ મંડળ જમાવવામાં રોક્યો.

ઈ. સ. ૧૯૧૯માં નાત્સી પાર્ટીનો જન્મ થતાં હિટલર એનો સભ્ય થયો ને મંડળના કાર્યમાં ઊંડો રસ લેવા લાગ્યો. એણે બાપણે પણ આપવા માંડ્યાં.

૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધમાં મિત્રરાજ્યોને હાથે પરાજય પામ્યા પછી જર્મન પ્રજા હીન દશામાં આવી ગઈ હતી—એને કાર્ષક ઉદ્ધારક જોઈતો હતો.

તે હિટલર આગ્યો. એના ધગધગતા અંગારા જેવા શબ્દોએ કમાલ કરવા માંડી. જર્મન યુવકોને ઉદ્દેશી એ કહેતો : “ તમારા ઉપર ખૂબ જ જીલમ થયો છે. અન્યાયની પરાકાષ્ઠા નથી રહી. પણ નિરાશ થવાથી કાંઈ વળશે નહિ. તમે મને સાથ આપો. આ ભયંકર રિથિતિમાંથી હું તમારો ઉગાર કરીશ. આપણે બધા મળી દેશને ઉન્નત કરીશું. ”

હિટલર પોતે મહાન વક્તા છે. એના શબ્દો બાણની જેમ છૂટતા ને ધારી અસર નિપજવતા. ને એમાંય એ જે બોલતો તે ખરા દિલથી બોલતો એટલે લોકો ઉપર એની અસર થવા લાગી.

ઈ. સ. ૧૯૧૯માં સ્થપાયેલી નાત્સી પાર્ટીએ પહેલેથી જ યુવકો તરફ આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. એક જ વરસમાં એના ૩૦૦૦ સભ્યો થયા. બીજે વરસે ૨૭૦૦૦, ત્રીજે વરસે ૪૯૦૦૦, ચોથે વરસે ૪૯૦૦૦, પાંચમે વરસે ૭૨૦૦૦, છઠ્ઠે વરસે ૧૦૮૦૦૦, સાતમે વરસે

૧૭૮૦૦૦ ને છેવટે ૧૯૩૨માં એના સભ્યોની સંખ્યા ૬૨૦૦૦૦ સુધી પહોંચી.

નાત્સી પાર્ટી તરફ યુવકોને આકર્ષવા માટે અવારનવાર ભાષણોનો હારમાળાઓ ગોઠવાતી. મેળાવડા, સમારંભો, જલસાઓ ગોઠવાતા. વર્તમાનપત્રોનો પણ સાથ મળવા માંડ્યો.

આગેવાન વેપારીઓએ આ પાર્ટીને નાણાંની મદદ કરી. હિટલરે જોરશોરથી પ્રચારકાર્ય આરંભી દીધું.

હવે આ પાર્ટીએ રાજસભા(રાઈક્સટેગ)ની ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. પ્રથમ થોડા જ સભ્યો રાજસભામાં ચૂંટાયા. આ ચૂંટણી દરમિયાન પ્રજાસત્તાક વિરુદ્ધ ભાષણ કરવા માટે હિટલરને પકડવામાં આવ્યો (ઈ. સ. ૧૯૨૪), સળ ચર્મ ને થોડા માસ કારાગ્રહનો સ્વાદ ચાખવો પડ્યો. આ કારાવાસ દરમિયાન એણે એનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક “ મારી લડત-મેઈન કેમ્ફ ” લખ્યું.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી હિટલરની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જ વધી ગઈ. નાત્સી પાર્ટી પણ ખૂબ જ વિકાસ પામી.

આ નાત્સી પાર્ટીનું જ્યેષ્ઠ નીચે મુજબ છે :

૧. જર્મન પ્રજા શુદ્ધ આર્યન પ્રજા છે. ‘ સ્વસ્તિક ’ એમનું નિશાન છે.
૨. જર્મન જેવી મહાપ્રજા પોતાનું સંગઠન સાધીને જગતભરમાં મહત્તા સ્થાપવા માગે છે. એણે પોતાના નેતામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી છે. એના આદેશ મુજબ જ તેઓ વર્તે છે.
૩. જર્મની એક અને અખંડિત છે. તે જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ઉત્પત્તિને યોગ્ય છે.

૪. જર્મનીએ પોતાનું લોહી શુદ્ધ રાખવું જોઈએ ને એ માટે અનાયોગ્ય પ્રજાઓ સાથે લડસડાવું જોડતાં અટકવું જોઈએ.
૫. યહૂદીઓ એ ધિક્કારવા યોગ્ય પ્રજા છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીનો પરાજય થયો એમાં એ પ્રજા જ કારણભૂત છે.
૬. યુદ્ધ એ જ શક્તિ, સંસ્કૃતિ અને પુરુષત્વ વધારનારું મુખ્ય સાધન છે. આથી જર્મન પ્રજાએ સંપૂર્ણ શસ્ત્રસજ્જન બનવું જોઈએ.
૭. સામ્યવાદીઓ પણ ધિક્કારને પાત્ર છે.

નાત્સી પાર્ટીને સત્તા જોઈતી હતી, અને સત્તા હાથ કરવા માટે રાજસભાનો કબજો મેળવવાનું જરૂરી હતું. આ માટે એણે જોરજોરથી પ્રચારકાર્ય શરૂ કરી દીધું. આ માટે પુષ્કળ આર્થિક મદદ મળી હતી ને થોડાં જ વરસમાં રાજસભામાં એની મજબૂત પાર્ટી સ્થપાઈ ગઈ. જર્મનીનો વયોવૃદ્ધ પ્રમુખ વોન હિન્ડનબર્ગ પોતાને અનુકૂળ પ્રધાન-મંડળ રચીને શાસન કરતો હતો. જર્મનીનું મહત્ત્વ દેશ-પરદેશમાં ઘટી ગયું હતું. નાત્સી પાર્ટીએ આ મહત્ત્વની પુનર્સ્થાપના માટે ઠમર કસો. એનો પ્રચાર વિશાળ હતો. એઓ કહેતા : “યહૂદીઓ જ આપણાં બધાં દુઃખનું મૂળ છે. હિટલરના નેતૃત્વમાં વિશ્વાસ રાખો. એના હાથમાં સત્તા આપો. એ જરૂર તમારો ઉદ્ધાર કરશે.” હજારો માણસો આ બાબતો સાંભળતા ને વિચારતા. જર્મન પ્રજા જગત ઉપર શાસન કરવાને સર્જાયેલી છે એમ વારંવાર ઠસાવવામાં આવ્યું.

જર્મન પ્રજા ઉપર આ બધાની અસર સારી થઈ. તે પછી તો હિટલરે નાત્સી પાર્ટીની સૈનિકશક્તિના ધોરણે વ્યવસ્થા કરી. એને ફોક્સ ઉપર ફોક્સ મળતી ગઈ. કયાંય નિરાશા જણાતી નહોતી અને નિરાશા જેવું મળતું ત્યાં તેને આશ્વામાં ફેરવી નાખવાનું હિટલરને આવડતું હતું.

આવું બધું ચાલતું હતું ત્યાં અચાનક એક બનાવ બન્યો. વયોવૃદ્ધ પ્રેસિડન્ટ હિન્ડનબર્ગે હિટલરને વડા પ્રધાનનું પદ આપ્યું. રાજસભામાં નાત્સી પાર્ટીની બહુમતી ન હોવા છતાં પ્રેસિડન્ટે આ સાહસ કર્યું તે ૧૯૩૩ના જાન્યુઆરી માસમાં હિટલરે વડા પ્રધાનનો હોદ્દો સ્વીકાર્યો. રાજસભામાં આગ લગાડવાનો આરોપ મૂકી એણે બારે ચક્ર્યાર જગાવી. આથી હિટલરની સત્તા ખૂબ મજબૂત થઈ. એ જ વરસના એપ્રિલના માસમાં સમાનતાના અભાવના બહાના નામે જર્મનીએ શસ્ત્રસંસ્કૃત પરિષદમાં ભાગ લીધો નહિ તેમ જ પ્રજા-સંઘમાંથી છૂટા થવા માટેની એ વરસ અગાઉ તૈટિસ આપવી જોઈ એ તે પણ આપી દીધી.

આ રીતે હિટલરે પોતાનું કાર્ય આમળ ધપાવવા માંડ્યું. હવે એણે છૂપી રીતે સૈન્ય પણ તૈયાર કરવા માંડ્યું. હથિયારો બનાવવાનાં કારખાનાં ખોલ્યાં. યુરોપના કાવાદાવામાં રમ્યાંપમ્યાં રહેલાં મિત્રરાજ્યોએ હિટલરના વધતા જતા બળની દરકાર કરી નહિ. આથી હિટલરને વધુ ઉત્તેજન મળ્યું. એણે વિશેષ ને વિશેષ સૈન્ય તૈયાર કરવા માંડ્યું.

હિટલરે જર્મનીના અર્થશાસ્ત્રનું તંત્ર હેર શોટને સોંપ્યું. એણે માર્કના સિક્કાને મજબૂત બનાવ્યો; પરંતુ પરદેશીઓને માટે જુદો ભાવ, વેપારી માટે જુદો ભાવ, એમ જાદુગરી ચલાવી જર્મનીના ઉદ્યોગનો મોટો વિકાસ કર્યો. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સાથે વેપારી સંબંધ બાંધીને પોતાના નિકાસ-વેપારને ટેકો આપ્યો.

જર્મનીએ ફ્રાન્સના મિત્રોને લાલચ આપીને ફિટાવવા માંડ્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૪ની વસંતમાં એકબીજા સામે આક્રમણ ન કરવાના કરારો પોલેન્ડ સાથે કર્યા. એણે હવે પ્રજા ઉપર પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારવા માંડ્યો. નાત્સી પાર્ટી વિરુદ્ધ કોઈથી કાંઈ બોલાય કે લખાય નહિ એવો કડક એણે બેસાડ્યો. વળી નાત્સી પાર્ટી જ પ્રજાનું

કલ્યાણ કરશે એવો મહાન પ્રચાર પણ ચાલુ રાખ્યો. જર્મન પ્રજાને મોજશોખ કરતી લુલાવી. ‘એક ટંક ખાઓ પણ સૈન્યને મજબૂત બનાવો’ એ સૂત્ર વહેતું મૂકી દીધું ને આ સૂત્ર જર્મન પ્રજાને ગળે ઊતરી પણ ગયું.

વખત જતાં નાત્સી પાર્ટીમાં એ મત પ્રવર્તવા લાગ્યા. હિટલરને સાક્ષરની જરૂર જણાઈ. આથી પોતાના હથિયારખંધ માણસો મોકલી વિરુદ્ધ થનારમાંથી બચાવે પકડી લીધા અથવા મારી નાખ્યા ને એમ પોતાનું વર્ચસ્વ કાયમ રાખ્યું. મજૂરોની સમાજવાદી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ મુકાયો. યહૂદીઓ ઉપર ત્રાસ ગુજારવાનું પણ શરૂ થયું. વેપાર, ઉદ્યોગ વગેરે જે કંઈ સાધનો તેની પાસે હતાં તે આંચકી લેવાયાં. યહૂદીઓને પરણેલ જર્મન સ્ત્રીઓને છૂટાછેડા લેવાની ફરજ પાડવામાં આવી. યુરોપમાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે જસૂસીખાતાની સ્થાપના કરીને હજારો જસૂસો પરદેશ ખાતે મોકલ્યા. યુરોપમાં પોતાના મિત્રો ઊભા કરવા માટે મુત્સદ્દીગીરીનો ઉપયોગ કર્યો. આરિયાનો એન્સલર નાત્સીઓની વિરુદ્ધ હતો એટલે ૧૯૩૪ના જૂન માસમાં ત્યાંના નાત્સીઓને હાથે તેનું ખૂન થયું.

હિટલરે હવે જર્મની ઉપર પોતાની પાર્ટીના સંગઠનથી બારે સત્તા જમાવી દીધી હતી. આ પાર્ટીની વિરુદ્ધ જનારને કાં તો જોલ અને કાં તો મૃત્યુને નોતરવું પડતું. શાળાઓમાં પણ નાત્સીવાદની શ્રેષ્ઠતાના જ પાઠો પઢાવવામાં આવતા. શ્વેત તેટલા નાત્સીવાદનો પ્રચાર કરવામાં કંઈ પણ બાકી રાખવામાં આગ્યું નહોતું. દેશમાં વેપાર-ઉદ્યોગના વિકાસથી આર્થિક લાભ પણ થવા લાગ્યો હતો અને એથી સૈનિકોની તાલીમ અને યુદ્ધસરંજામના ઉત્પાદનને વેગ મળ્યો હતો. વિમાનોની સંખ્યા વધતી જતી હતી.

ખીજી બાજુ, જર્મનીના વૈજ્ઞાનિકોએ નવી નવી તરકીબો શોધી

શુદ્ધપ્રયાસમાં ફાળો પુરાવવા માંડ્યો. આમાંના કેટલાકને તો રાજ્ય તરફથી ખાસ એ કામ માટે જ રોકવામાં આવ્યા હતા.

સાર પ્રાંત જર્મનીને સોંપવો કે નહિ તે માટે પ્રજામતની મથુતરી પ્રજાસંઘે કરાવી હતી. જર્મનીને તેમાં સફળતા મળી. જર્મનીનું હવે એક જ ધ્યેય રહ્યું: મહાન પ્રજા શી રીતે બનાવાય? હિટલરે એ ધ્યેય ઉપર આખી પ્રજાના પ્રાણ રેડ્યા; સાથોસાથ બહાર બહુ કોલાહલ ન જાગે એની ખાસ સાવચેતી રાખી.

ઈ. સ. ૧૯૩૫માં કેટલાક અગત્યના બનાવો બન્યા. ફ્રાન્સના પ્રધાનપદ ઉપર મોં. લાવાલ આવ્યો. આ લાવાલ ઇટલી અને જર્મનીનો મિત્ર હતો. એબિસીનિયા ઉપર આક્રમણ કરવાની ઇટલીને એણે સગવડ કરી આપી. ષિટનના હિતને આ નુકસાનકારક હોવાથી તેણે આ બાબત ઉપર પ્રજાસંઘમાં બહુમતી મેળવી ઇટલીને માલ નહિ આપવાનો પ્રજાસંઘ પાસે ઠરાવ કરાવ્યો. ફ્રાન્સ અને ષિટન વચ્ચે અસંતોષ વધ્યો. હેર હિટલરે આ તકનો લાભ લઈ વર્સેઈસની સંધિમાંની લશ્કરને લગતી શરતોનો ભંગ કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો ને ફરજિયાત બારતી ચાલુ કરી દીધી. ષિટનને સમજાવીને તેના પ્રમાણમાં ૩૫ ટકા સાગર-કાફલા બાંધવાની સંધિ કરી. આથી ફ્રાન્સને ડર લાગ્યો એટલે ષિટન અને ઇટલીને સમજાવીને જર્મની સામે રટ્ટોસાની સંધિ કરી. પરંતુ અંદરઅંદર એટલાં બધાં વેરઝેર હતાં કે આ સંધિ પૂરાં એ અકબચાં પણ ન ચાલી. જર્મની માટે આ રાજદ્વારી વિજય હતો. આ સમય દરમિયાન ઇટલીએ એબિસીનિયા ઉપર વિજય મેળવી લીધો હતો. ષિટનની રાજનીતિ દૃઢ નહોતી એટલે જર્મની અને ઇટલી રાજનીતિમાં એને પછાત રાખતાં હતાં.

હિટલરે હવે મોટા પાયા ઉપર લડાયક તૈયારી કરવા માંડી હતી. યુવકોને લડાયક તાલીમ આપવા પાછળ એણે સારું એવું લક્ષ્ય રોક્યું.

વિશાળ રસ્તાઓ બાંધવા માંડ્યા. ખારાં મેદાનો અને એવી જ ખીણ નિરુપયોગી જમીન ખલાસીઓ પાસેથી મેળવીને તેમાં સારી માટી પૂરી મીઠી બનાવવાની વિશાળ યોજના નકશાઓ સાથે ધડી ને એ કામ માટે ૧૮ થી ૪૦ વર્ષની ઉંમર સુધીના પુરુષને ફરજિયાત રોકવામાં આવ્યા. ત્રણેય ઝડપીઓમાં ખુલ્લે શરીરે આઠ કલાક મજૂરી કરવી; ચાર કલાક ભાષણો દ્વારા ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રસાયન, વિદ્યુત વગેરે વિષયોનું અધ્યયન કરવું-એવો વિસ્તૃત કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો. છ મહિના સુધી આ કાર્યક્રમ ફરજિયાત હતો. દર વરસે લાખો યુવકોને આમ તૈયાર કરવામાં આવતા. જર્મનીએ પોતાના યુવકોને વિમાની ફેળવણી આપવાનું તેની કિશોરાવસ્થાથી જ શરૂ કર્યું હતું.

૧૯૩૬માં જર્મનીએ એક અતિ અગત્યનું રાજદ્વારી પગલું ભર્યું. લોકાતોર્નીની સંધિનો ખુલ્લો અનાદર કરી એણે હાઈનરેન્ડમાં સૈન્યો મૂકી કિલેબંદી કરી. ફ્રાન્સ ભારે ગુસ્સે થયું, પરંતુ બ્રિટને આંખ આડા કાન કર્યાં. એકલું ફ્રાન્સ ડાંઠ કરી શકે તેમ નહોતું. જર્મનીને એથી લાભ થયો. બ્રિટન-ફ્રાન્સમાં એકતાનો અભાવ હતો, પછી જર્મની એનો લાભ શું કામ ન લે ? આ વરસમાં જ પ્રજાસંઘે ઇટલી ઉપરના મૂકલા પ્રતિબંધો ઉપાડી લીધા. ઇટલીને એયિસોનિયા પચાવવા દીધું.

જર્મની અને ઇટલીના આદર્શ એક જ હતા. મજબૂત બનવું, સંપૂર્ણ શત્રુસંજ્ઞતા ધારણ કરવી, મોટું સામ્રાજ્ય જમાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવવી ને ચક્રવર્તી બનવું. આવા આવા આદર્શો એ બંને રાજ્યો સેવી રહ્યાં હતાં. મુસોલિની આફ્રિકા ઉપર વિજય મેળવવા ઝંખતો હતો, હિટલરને યુરોપમાં વિજય મેળવવાની તાલાવેલી લાગી હતી. બંને વચ્ચે અથડામણ થાય એવું પણ હતું. હિટલર ઓરિટ્રયા

હાથ કરવા માગતો હતો પરંતુ ૧૯૩૪-૩૫માં મુસોલિનીએ સૈન્યો મોકલીને હિટલરના ઓરિટ્રયા હાથ કરવાના ઉત્સાહનું ખંડન કર્યું. પરંતુ ધિટને મુસોલિનીની એપિસીનિયા આગતની નીતિનો વિરોધ કર્યો ત્યારથી મુસોલિની હિટલર તરફ ઢળ્યો. અને વચ્ચે સંધિ થઈ. પરિણામે ઓરિટ્રયા લેવાની જર્મનીની વૃત્તિ તરફ મુસોલિનીએ નારાજી બતાવી નહિ. ઓરિટ્રયાના રાજકારણમાં નાત્સીઓએ રસ લેવા માંડ્યો. એની લાગવગ ખૂબ વધી ગઈ.

સ્પેનમાં સામ્યવાદીઓએ રાજને કાઢી મૂકી પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. જનરલ ફ્રાન્કોને નામે સ્પેનિશ અમલદારોએ એ સામે બળવો ઉઠાવ્યો. જનરલ ફ્રાન્કોને ઇટલી અને જર્મનીની મદદ હતી જ્યારે સામ્યવાદીઓને રશિયા મદદ કરતું હતું. ફ્રાન્સનું વચ્ચે સ્પેનની સરકાર તરફ હતું કારણ કે ફ્રાન્સમાં સમાજવાદી પક્ષનો વડો મોં. બ્લુમ વડો પ્રધાન હતો, પરંતુ ધિટને એને તટસ્થ રહેવાની ફરજ પાડી. ફ્રાન્સ અને ધિટન વચ્ચે સંજ્ઞ સુધર્યો હતો. ધિટને સ્પેનના આંતરયુદ્ધમાં કેમ્પ રાજ્ય ભાગ ન લે એ માટે પરિષદ ભરી, પરંતુ ઇટલીએ એને નિષ્ક્રિય બનાવી. સ્પેનની સામ્યવાદી સરકારનો એ વરસને અંતે પરાજય થયો. જનરલ ફ્રાન્કો વિજયી બન્યો. હવે જર્મની અને ઇટલી એ બંનેની મહત્ત્વાકાંક્ષા પોષાય એ માટે પરસ્પરન સહકારથી કાર્ય કરવાનું નક્કી કર્યું. ધિટનની રાજ્યનીતિ યુદ્ધથી અલગ રહેવાની હતી. ધિટન યુદ્ધ માટે તૈયાર નહોતું. એણે લશ્કરી સરંજામ વધાર્યો નહોતો.

ઈ. સ. ૧૯૩૭માં હિટલરે પોતાનાં સૈન્ય અને વિમાનખાતાં-ઓને વિશેષ મજબૂત બનાવ્યાં. એનો એક જ આદર્શ હતો : સર્વોપરી સૈન્ય તૈયાર કરવું. આ માટે એણે રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલનો શરૂ કર્યાં હતાં. દેશનો પ્રત્યેક યુવક વિમાની તાલીમ પામેલો ને સંપૂર્ણ સૈનિક હોવો જોઈએ એમ એ સંપૂર્ણ રીતે માનતો ને એ માટેની

ગોઠવણો વિશાળ પાયે કરી હતી. આવી તાલીમ પામેલા પ્રત્યેક યુવકના મન ઉપર દેશ માટે અને હિટલર માટે પ્રાણ આપવો પણ પાછી પાની ન કરવી એવી સમજણ હાંસી હાંસીને ભરવામાં આવી હતી. હિટલરે વર્સેલ્સની સંધિની અમુક શરતોનો ભંગ કર્યો જ હતો પરંતુ આ વરસે એણે આખીય સંધિની શરતોને ફગાવી દીધી. ફ્રાન્સને માટે આ વસમું હતું પરંતુ જર્મનીનું બળ ખૂબ જ વધી ગયું હતું એટલે સ્વિટનની મદદ વગર ફ્રાન્સ કાંઈ કરી શકે એમ નહોતું. સ્વિટન યુદ્ધ કરવા નારાજ હતું. તેમાં વળી છટલીએ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ચાંચિયાગીરી કરીને સ્વિટનની કેટલીક સ્ટીમરો કુપાડી હતી.

જાપાન અને ચીન વચ્ચે આ જ વરસે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૩૮માં જર્મનીની પ્રવૃત્તિ સૈન્યને અતિ મજબૂત બનાવવા તરફ વળી. યુદ્ધ થશે એમ એને પાકી ખાતરી હતી, જે કે સ્વિટન સાથે મૈત્રી જળવી રાખવા એણે પ્રયાસો કર્યા હતા, કારણ કે સ્વિટનના સામર્થ્યનું એને બાન જ હતું. એની માત્ર સ્વિટન પાસે એક જ માગણી હતી કે મારે સ્વિટન પાસેથી કાંઈ જોઈતું નથી, માત્ર યુરોપમાં હું જે પગલું લઉં તે તરફ સ્વિટને આંખમિચામણું કરવાં. સ્વિટને આ વાત સ્વીકારી નહિ. આથી હિટલરે ‘બધાં રાજ્યોએ પોતાનાં સૈન્યો ઉપર સમાનતાના ધોરણે વરતી અંકુશ મૂકવો’ એવી દરખાસ્ત કરી હતી, (આવી દરખાસ્ત એણે અગાઉ પણ કરી હતી) તે પણ નિષ્ફળ ગઈ.

હિટલરે જર્મનીમાં કરોનો બોબો ખૂબ જ વધારી મૂક્યો હતો. અનાજની ખામતમાં જર્મની સ્વતંત્ર બને એવી હિલચાલ પણ એણે કરી હતી. અનેક કાચા પદાર્થો પરદેશથી મંગાવવા પડતા. આ પરતંત્રતા એને બહુ નડતી એથી એવા પદાર્થો રસાયનની મદદથી જર્મનીમાં જ ઉત્પન્ન કરવા એણે વૈજ્ઞાનિકોને શેક્યા. પરિણામે

કેલસામાંથી પેટ્રોલ ખનવા લાગ્યું. કપાસને અદલે ધાસ વપરાવા લાગ્યું. ખનાવટી રત્નર પણ શોધાયું. આ વરસે જ હિટલરે જાપાન અને ઇટલી અને જર્મનીનું સંગઠન સાધ્યું. એ સિવાય હંગરી અને સ્પેનની પણ જર્મની તરફ દિલસોજી હતી. કોઈ સક્રિય પગલું ભરવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો હતો. આ માટે પહેલી નજર ઓસ્ટ્રિયા તરફ મંડાઈ. ૧૯૩૭ની આખરમાં ઓસ્ટ્રિયા જ એણે એ પગલું ભર્યું. એણે ઓસ્ટ્રિયામાં કૂચ કરી તેને જર્મની સાથે જોડી દીધું. ક્રાન્સે બારે તડકાટ કર્યો પરંતુ બ્રિટન ચૂપ રહ્યું-પરંતુ તેણે એક કામ તો કર્યું જ, પાર્લિમેન્ટ પાસે એણે લશ્કરી તૈયારીઓ માટે નાણાંની મોટી મંજૂરી મેળવી.

ચીન-જાપાનનું યુદ્ધ તો ચાલતું જ હતું.

ઓસ્ટ્રિયા હાથ કર્યા પછી જર્મનીના પગમાં ખૂબ જોસ આગ્યું. જૂના સેનાપતિઓ બદલી નાખી પોતાને અનુકૂળ નવા સેનાપતિઓ એણે ગોઠવ્યા.

છેલ્લા મહાયુદ્ધ પછી એકાસ્તોવેકિયાનું નવું રાજ્ય બન્યું હતું તે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. આ એકાસ્તોવેકિયાના દોઢ કરોડની વસ્તીવાળા દેશમાં ૬૫ લાખ જર્મનો રહેતા હતા. આ જર્મનોને મદદ આપવાના બહાના નીચે હિટલરે એને અલિટમેટમ આપ્યું. એકાસ્તોવેકિયાને બ્રિટન, ફ્રેંચ અને રશિયાએ પરરાજ્યના આક્રમણ સામે મદદ કરવાની બાંધબંધી આપી હતી, આથી એ દેશને જર્મની સામે યુદ્ધમાં ઊતરવું જ પડે એવી સ્થિતિ હતી. પણ બ્રિટન કદી પણ યુદ્ધ માટે તૈયાર નહોતું. આ માટે તે વખતે બ્રિટનનો વડો પ્રધાન ચેંબરલેન જાતે જર્મની જઈ હિટલરને મળ્યો. યુદ્ધ અટકાવવા એણે હિટલરને વિનંતિ કરી. હિટલરે અમુક શરતો સાથે એકાસ્તોવેકિયાના કેટલાક પ્રાંતો માગ્યા. આ બાબતનો નિર્ણય કરવા બ્રિટન અને

ફ્રાન્સના વડા પ્રધાન તેમ જ મુસોલિની અને હિટલરની પરિપક્વ મળી આ પરિપક્વમાં ઝેકોસ્લોવેકિયાના અમુક પ્રાંતો જર્મનીને આપવાનો નિર્ણય થયો. ઝેકોસ્લોવેકિયાને એ પ્રાંતો આપવાની ફરજ પડી, પરંતુ હિટલરે સંધિની શરતો તોડીને આખો પ્રાંત જ કબજો કરી લીધો.

સાડા ત્રણ કરોડની વસ્તીવાળા પોલાંડ પાસે કસાયેલું સૈન્ય હતું, પરંતુ આધુનિક શસ્ત્રો નહોતાં. ગયા મહાયુદ્ધમાં મિત્રરાજ્યોએ પોલાંડને જર્મનીનું ડેન્ઝીગ બંદર અને તેમાં જવાનો ૫૦ માઈલ પહોળો માર્ગ ડેન્ઝીગ કોરીડર અપાવ્યાં હતાં. આથી જર્મનીથી પૂર્વ પૃથ્વીયા સાવ છૂટું પડી ગયું હતું. હિટલરે આ ડેન્ઝીગ કોરીડરની માગણી કરી. અલ્ટિમેટમ આપ્યું. પોલાંડે પોતાના બળ ઉપર મુસ્તાક રહી જર્મનીની માગણી સ્વીકારી નહિ. આથી જર્મનીએ પોલાંડ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઝેકોસ્લોવેકિયા હાથમાં હોવાથી આ આક્રમણ કરવામાં જર્મનીને સફળતા મળી. જર્મન શસ્ત્રાસ્ત્રોની સરસાઈ આ યુદ્ધમાં પ્રથમ જ જણાયું. એની કિલ્લા જેવી પોલાંડી ટેન્કો, બચકર વિમાનો, ચંત્રસળ્ગ મોટર, પાયદળો અને બચકર તોપો સામે પોલાંડનાં બહાદુર ઘોડેસવારો અને પાયદળો ટકી શક્યાં નહિ. મોટો સંહાર થયો. દરમિયાનમાં જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે એવો એક બનાવ બન્યો: આ બનાવ તે જર્મન-રશિયા સંધિ.

રશિયા અને જર્મની વચ્ચે હાડવેર હતું. હિટલરના નાસ્તિક સિદ્ધાંતોમાં યહૂદીઓ અને સામ્યવાદીઓને જર્મનીના મહાન શત્રુઓ ગણવામાં આવ્યા હતા. રશિયાના યુકેન પ્રાંતમાં ધઉતો મોટો પાક ઊતરે છે. હિટલરની એના ઉપર ધણી વખતથી નજર હતી. રશિયા સામેનો એનો તિરસ્કાર બારે હતો.

અને ન્યારે રશિયાના આમંત્રણથી મોસ્કો આવેલા ખ્રિસ્ત અને ફ્રાન્સના સેનાપ્તેક્ષો લશ્કરી સંગઠન માટે વાટાઘાટો કરી રહ્યા

હતા ત્યારે જર્મનીનો પરદેશખાતાનો પ્રધાન રીએનટ્રોપ મોસ્કો પહોંચ્યો. ખાનગીમાં વાટાઘાટ ચાલી. જર્મનીએ રશિયા ને પોલાંડને મદદ ન કરે તો પોલાંડનો અડધો ભાગ રશિયાને આપવાની લાલચ ધરી. રશિયાને આ લાભ મોટો હતો. લાલચને એ વશ થયું ને દસ વરસની અનાકમણી સંધિ થઈ. જર્મનીની ખાજી ઉઘાડી હતી. એને એ ખાજી યુદ્ધ કરવું ફાવે તેમ નહોતું એટલે આ રીતે એણે રશિયા સાથે સંધિ કરી. સ્વિટન અને ફ્રાન્સ આથી ખૂબ નિરાશ થયાં. ઝેકોસ્લોવેકિયાની સંધિ વખતે રશિયાને અલગ રાખ્યું હતું એનો બદલો આ રીતે રશિયાએ લીધો.

પોલાંડની વહેંચણી કર્યા બાદ, જર્મનીએ પોલાંડનાં સૈન્યોનો સખત પરાજય કર્યા પછી, પાછાં હઠવાની એમને ફરજ પાડી. જર્મન સૈન્યનાં આધુનિક આયુધોને પોલાંડ ખાળી શક્યું નહિ. રાજધાનીના શહેર વોરસો ફરતો જર્મનીએ ઘેરો ઘાલ્યો ને એનાં ડૂબકિયાં વિમાનોએ ટન ટન વજનના બોમ્બો ફેંકી વોરસોને ખડેર બનાવી મૂક્યું. બીજી ખાજી, રશિયન સૈન્યે આગળ વધીને પોલાંડનો અડધો ભાગ દબાવ્યો. પોલાંડ લાગ્યાર બની સંપૂર્ણ પરાજય પામ્યું. પોલાંડ હાથ આવતાં પોલાંડની ફાલસાની ખાણો જર્મનીના હાથમાં ગઈ. તેલના ફૂવાવાળો વિભાગ રશિયાને મળ્યો. રશિયાએ જર્મની સાથે વેપારી કરારો પણ કર્યા ને દર વરસે ૨૦ કરોડ માર્કનો માલ આપવો એમ ઠ્યું. પણ આ બધું થીંગડાથાંગડ જેવું જ હતું. અંતરનો પ્રેમ નહોતો. પોતાના દિગ્વિજયમાં સમય પૂરતું જ રશિયાને સહકારી બનાવવાનો જર્મનીનો આશય હતો. જર્મનીએ રશિયાને બીજા પણ કીમતી હકો આપ્યા હતા. બાલ્ટિક સમુદ્રનાં ચાર રાજ્યો ફિન્લેન્ડ, ઇસ્ટોનિયા, લેટવિયા અને લિથુઆનિયામાં જર્મન લાગવગ પુબ્ધજ હતી. રશિયાના આગ્રહથી જર્મનીએ એ લાગવગ ઓછી કરી અને ત્યાં વસતી લાખોની જર્મન પ્રજાને ખસેડી ઝેકોસ્લોવેકિયામાં વસાવી. બાલ્ટિકમાં હવે રશિયન લાગવગ વધી.

પોલાંડ ઉપર આક્રમણ થાય તો મદદે આવવાની આંધધરી ફ્રાન્સ અને બ્રિટને આપેલી હતી, આથી પોલાંડ ઉપર જર્મનીએ આક્રમણ કર્યું એટલે ફ્રાન્સ અને બ્રિટને જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ફ્રાન્સે જર્મનીની સરહદ ઉપર 'મેગિનોટ લાઈન' નામની કિલ્લેબંદી બાંધી હતી. આ કિલ્લેબંદી બસે માર્શલ લાંબી અને ભારે મજબૂત બનાવી હતી. જર્મનીની અંદર સિમેન્ટનાં ઊંડાં ભોંયરાંઓ બનાવી એને તોપો, મશીનગનો અને બીજાં યુદ્ધનાં સાધનોથી શસ્ત્રસજ્જ બનાવી હતી. યુદ્ધ જાહેર થયું તેને ત્રીજે દિવસે ફ્રાન્સના ૨૫ લાખ સિપાઈઓએ આ કિલ્લેબંદીનો કબજો લીધો. આઠ દિવસની અંદર ત્રણેક લાખ જેટલા બ્રિટિશ સૈનિકો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ફ્રાન્સે જર્મન પ્રદેશમાં આક્રમણ કર્યું પરંતુ પોલાંડ જીત્યા પછી જર્મન સૈન્યોએ ફ્રાન્સના સૈનિકોને પાછા હટાવી મેગિનોટ લાઈનનો આશ્રય લેવાની ફરજ પાડી. મેગિનોટ લાઈનની કિલ્લેબંદી ખૂબ મજબૂત હતી; જર્મનો તે તોડી શકત, પરંતુ એ માટે એને ભારે ભોગ આપવો પડે તેમ હતું; શું કરવું એની વિમાસણમાં જર્મનીએ આઠ માસ ગાળ્યા.

પણ હવે જર્મનીને કાર્મ સંધિ નડતી નહોતી. તે સાવ મુક્ત બની ગયું હતું એટલે એક સવારે લક્ષમણનું નાનું રાજ્ય કબજો કરી લીધું. ડેન્માર્ક કરોડો પાઉંડનાં દૂધ, માખણ, ઇંડાં, માંસ વગેરે બ્રિટનને પૂરાં પાડતું હતું. જર્મનીએ એને સકંજમાં લીધું. ડેન્માર્ક પોતાની નબળાઈ પારખી શરણ સ્વીકાર્યું. હોલાંડનું રાજ્ય પોતાના દેશ કરતાં ૬૫ ગણાં મોટાં સંસ્થાનો (ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિઝ વગેરે) ધરાવે છે. આ રાજ્યે જર્મન-આક્રમણ આવે તો સાગર આસપાસ બાંધેલી દીવાલોના દરવાજા ખોલી નાખી સાગરથી આખા દેશને તરબોળ કરી જર્મન-આક્રમણ રોકી રાખવાની જાહેરાત કરી, પણ એ અમલમાં મૂકે ત્યાર પહેલાં તો જર્મન લશ્કરે એનો કબજો લઈ લીધો. જર્મનીનાં મોટાં ડૂબકીમાર વિમાનોએ તેના મુખ્ય શહેર આમસ્ટરડામને ખડેર બનાવી મૂક્યું. નોર્વે સામું થયું પરંતુ જર્મનીના

છત્રી-સૈન્યે એક અધારી રાતે ત્યાં ઊતરી અંદરે અને રાજધાનીનો કબજો લઈ લીધો. આ પછી બીજું સૈન્ય જર્મનીએ નોર્વેમાં મોકલ્યું. ખ્રિસ્તને પણ પોતાના નૌકાદળના આશ્રય નીચે ૨૫-૩૦ હજારનું સૈન્ય નોર્વેની મદદે મોકલ્યું. એકાદ માસ આ યુદ્ધ ચાલ્યું પરંતુ જર્મન-દળાણ એટલું હતું કે છેવટે એમને પાછા હટીને છેલ્લા અંદરનો આશ્રય લેવો પડ્યો. છેવટે આ અંદર પણ છોડવું પડ્યું. આ યુદ્ધમાં જર્મનીનાં દુશ્મકીમાર વિમાનોએ ખ્રિસ્તના નૌકાદળને સારું એવું નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું.

જર્મન સૈન્યે હોલાંડ લીધા પછી બેલ્જિયમ પર આક્રમણ કર્યું. બેલ્જિયમનું પોતાનું ત્રણ લાખનું સૈન્ય, ખ્રિસ્તને મદદ માટે મોકલેલું ત્રણ લાખનું સૈન્ય અને ફ્રાન્સે મૂકેલું ચાર લાખનું સૈન્ય-એમ દસ લાખ સૈનિકોનું મોટું સૈન્ય જર્મન-આક્રમણને રોકવા સજ્જ થઈ ઊભું. પરંતુ જર્મનીનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો અને વ્યૂહરચના એટલાં ચડિયાતાં હતાં કે એમની બહાદુરી કાંઈ કામ આવી શકી નહિ. એમને પાછા હટવું પડ્યું. જર્મનીનાં દુશ્મકીમાર વિમાનો અને ટેન્કો વધારે ઐષ્ઠ માલૂમ પડ્યાં. જર્મન સૈન્યે ધસારો કરી ફાયર મારી મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યને જીદાં પાડી નાખ્યાં. ખ્રિસ્તનું અઢી લાખનું સૈન્ય પાછળ હટતું હટતું બેલ્જિયમની અંદરથી પોતાની મનવારોની તોપોના આશ્રય નીચે ધંગડાં પહોંચી ગયું. થોડું સૈન્ય શરણે થયું. બેલ્જિયમના રાજાએ પોતાનાં સૈન્યોનો વિનાશ થતો અટકાવવા જર્મનીનું શરણું લીધું. પાછળ હટતા ફ્રેંચ સૈન્યને પણ ઘણી નુકસાની ખમવી પડી.

આખા યુરોપમાં ફ્રાન્સનું જમીન ઉપરનું સૈન્ય સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતું હતું. એણે લગભગ ૩૦ થી ૪૦ લાખ સૈનિકોને રણભૂમિ ઉપર ઉતાર્યા હતા. ફ્રાન્સનો માર્શલ ગેમેલિન રક્ષણાત્મક નીતિ સ્વીકારી માત્ર બચાવ જ કરતો હતો. પરંતુ જર્મનીની લશ્કરી નીતિ શીઘ્રગામી હતી. વીજળીવેગે ધસારો કરી વિજયો મેળવવામાં એ માનતું હતું.

વળી ફ્રાન્સ કરતાં જર્મની પાસે ટેન્કા વિશેષ હતી, વિમાની તાકાત પણ ધણી હતી, આથી ફ્રેંચ સૈન્યોને વારંવાર પાછાં હઠવું પડતું, ને છેવટે જર્મન-ધસારો એટલો વધી ગયો કે કોઈ કોઈ સૈન્યો શરણે જવા લાગ્યાં. ફ્રાન્સની મદદે આવેલું બ્રિટનનું લશ્કર પણ જર્મનીના આ વીજળાવેગી ધસારાને ખાળવા સમર્થ થયું નહિ. જર્મન ટેન્કા ગામડાંઓ અને શહેરોને ખડેર બનાવતી આગળ ધપતી હતી. એણે તળાવો, નદીઓ, રસ્તાઓ, ખેતરોને પણ વેરણછેરણ કરી ખિસ્માર હાલતમાં મૂકી દીધાં. ડેન્માર્ક, હોલાંડ, નોર્વે, પોલાંડ, એકાસ્લોવેકિયા અને ફ્રાન્સના લાખો રહેવાસીઓના ભાગવાથી રસ્તાઓ પર રજ જેટલી પણ જગ્યા ન રહી. જર્મનીની નિર્દય ટેન્કાએ આ નિર્દોષ માનવીઓને કચડીને પણ આગળ વધવાનું ચાલુ રાખ્યું.

પેરીસ ખુલ્લું શહેર જાહેર થયું. ફ્રાન્સ હાથું. અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું હડીને બ્રિટનમાં ભરાઈ ગયું.

ફ્રાન્સ પડ્યું એટલે જર્મનીએ પોતાને મનગમતી શરતો કબૂલ કરાવી લીધી. આ શરત પ્રમાણે પેરીસ સાથે અરધું ફ્રાન્સ અને અંગ્રેજ ખાડીનાં બધાં બંદરો જર્મનીને સોંપવાનું હતું, ઉપરાંત દરરોજના બે કરોડ ફ્રાન્ક જર્મન સૈન્ય ફ્રાન્સમાં રહે તેના નિભાવ માટે ફ્રાન્સે આપવા, જર્મન કેદીઓને છોડી મૂકવા પરંતુ જર્મનીએ ફ્રાન્સના કેદીઓને છોડવા નહિ, સિવાય ફ્રાન્સનાં કારખાનાંઓ, ગોદાઓ, ખાણો, ઍરોપ્લેનો અને શસ્ત્રસરંજામનો ઉપયોગ જર્મની કરે એમ હતું. ફ્રાન્સ જેવા મજબૂત શત્રુનો પરાજય જર્મનીની રણકીર્તિને વધારનારો થઈ પડ્યો.

પણ ફ્રાન્સના પરાજયથી બ્રિટનની રિયતિ કંફાડી બની ગઈ. એમણે પોતાની બધી શસ્ત્રસામગ્રી ફ્રાન્સને સહકાર આપવા જર્મનો માટે પાછળ મૂકી દીધી હતી. બ્રિટન પાસે સુસજ્જિત સૈન્ય નહોતું.

જર્મનીએ જે આ વખતે પ્લિટન ઉપર આક્રમણ કર્યું હોત તો એને બારે પડી જત.

જર્મનીને છૂપી રીતે મદદ કરતું ઇટલી ફ્રાન્સના પતન પછી ખુલ્લી રીતે યુદ્ધમાં પડ્યું. જર્મનીએ પ્લિટન ઉપર આક્રમણ કરવા માટેની તૈયારીમાં ચાર મહિના ગાળ્યા પણ આ કાળ પ્લિટન માટે બારે અમૂલ્ય બન્યો. ૨૫ લાખ યુવાનોને એણે એ સમય દરમિયાન લશ્કરી તાલીમ આપવાનું શરૂ કરી દીધું. દેશનાં બધાં જ કારખાનાં-એને યુદ્ધસરંજામ ઉત્પન્ન કરવા પાછળ રોકી દીધાં. પ્લિટને ટૂંકા સમયમાં પોતાની શક્તિને કેવો અદ્ભુત વિકાસ સાધ્યો એ જગતને ખતાવી આપ્યું. અત્યાર સુધી દરરોજનું બે-ત્રણ કરોડનું ખર્ચ હતું તે વધારીને તેર કરોડનું કર્યું, લાખોની સંખ્યામાં વિમાન-વિરોધી તોપો બનાવીને ગોઠવી દેવાઈ, વિમાની હુમલા સામે રક્ષણ મેળવવા સંખ્યાબંધ આશ્રયસ્થાનો બાંધ્યાં, ફરજિયાત સૈન્યભરતી દાખલ કરી, સેંકડોની સંખ્યામાં નાની ટોર્પિડો બોટો બાંધી, નવી મનવારો બાંધવાની વિશાળ યોજના હાથ ધરી, વિમાનો અને ટેન્કાનું ઉત્પાદન પણ અનેકગણું વધી ગયું.

પ્લિટનની આવી જબરજસ્ત તૈયારી જોઈ જર્મનીના સેનાનાયકો-એ હાલ પુરત આક્રમણ કરવાનું મોકૂફ રાખ્યું. ફ્રાન્સ અને પ્લિટન વચ્ચેની માત્ર ૨૪ માર્ચલની ખાડી ઓળંગવા જર્મન સૈન્યોએ મોટી તૈયારીઓ કરવા છતાં પ્લિટનના સુસજ્જ કાફલાની ચપળ ચોકીદારીની આગળ એમને નિરાશ થવું પડ્યું.

પણ ફ્રાન્સનો દરિયાકિનારો જર્મનીને હાથ આવ્યો હતો એટલે પોતાનાં હુમલોમાર વિમાનોનાં ધાડાં પ્લિટનનાં શહેરો ઉપર છૂટાં મૂકી દીધાં. લંડન-મેન્ચેસ્ટર જેવાં મોટાં શહેરો ઉપર આ ધાડાંઓએ છૂટથી બોંબમારો ચલાવ્યો. પ્લિટનની વિમાન-વિરોધી તોપોએ અને

લડાયક વિમાનોએ સાવધ રહી એમનાં ધણાં વિમાનોનો ભોગ લીધો અને જનમાલનું પુષ્કળ નુકસાન થયું. અંગ્રેજો હિંમત હાર્યા નહિ. લગભગ પાંચ માસ સુધી ધ્રિટને આવું સંહારક વિમાની આક્રમણ સંભું.

જર્મની માત્ર ધ્રિટનનાં શહેરો ઉપર બોમ્બારો કરીને જ અટક્યું નહિ, પરંતુ તેના નૌકાકાફલાનો વિનાશ સર્જવા ત્રણ રીતે પ્રયાસો આદર્યા. આ ત્રિવિધ પ્રયાસ એટલે સપ્તમરીન, વિમાન અને ચુંબક સુરંગોથી ધ્રિટનનાં વહાણોનો નાશ કરવાની યોજના.

ધ્રિટનના વહાણવટા પરના આ ત્રિવિધ આક્રમણે ધણી સ્ટીમરોને જળાશાયી બનાવી. ધ્રિટનની આ ખુવારી, તેમની પોતાની જાહેરાત મુજબ, દરરોજની ચાર લાખ ટનની હતી, જ્યારે જર્મની એથી ચાર-ગણી સ્ટીમરો કુબાડવાનો દાવો કરતું.

ધ્રિટનના વહાણવટાને નુકસાન પહોંચાડવામાં જર્મનીનો ઉદ્દેશ પરદેશથી ધ્રિટનમાં જતો કાચો માલ અને ખોરાકોની સામગ્રી બંધ કરવાનો હતો. ધ્રિટને સ્ટીમરોનું રક્ષણ કરવા રક્ષક મનવારો મોકલી, ખીજ પણ ઉપાયો યોજ્યા, આથી નુકસાનોનું પ્રમાણ ઘટ્યું.

ધ્રિટનની સપ્તમરીનોએ અને વિમાનોએ ધરી-રાજ્યોને પણ ઓછું નુકસાન નથી પહોંચાડ્યું. આ આક્રમણ હજી ચાલુ છે. ધ્રિટનના નૌકાકાફલાની શક્તિને લીધે જર્મન - ઇટાલિયન કાફલો ખંડિત થઈ છુપાઈ ગયો છે.

આટલનમાં હજી યુદ્ધ પહોંચ્યું નહોતું પરંતુ ત્યાં અનુરાજ્યોની મુત્સદ્દીગીરી ચાલુ હતી. ઇટલીએ લીબિયામાંથી ઇજિપ્ત પર આક્રમણ કર્યું હતું. આ આક્રમણને લીધે અંગ્રેજોને પાછા હટીને ઠેક ઇજિપ્તનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો, પણ વધુ મદદ આવી પહોંચતાં ઇટાલિયન લશ્કરનો ભૂંડો પરાજય થયો. એણે અઢી લાખ સૈનિકો સાથે સોમાલીલેંડ, ઇરીટ્રિયા, એથિયોપિયા અને લીબિયાના મોટા પ્રદેશો ગુમાવ્યા.

એક દિવસ ઇટલીએ અચાનક ગ્રીસ ઉપર આક્રમણ કર્યું પરંતુ ષિટનના સહકારથી ત્યાં પણ એને ભૂડો પરાજય મળ્યો.

જર્મનીને હવે પોતાના સાથીને બચાવવાની જરૂર જણાઈ. હંગેરી તેને અતુકૂળ હતું. રમાનિયામાં જર્મનીને અતુકૂળ એવો જનરલ એન્ટીસેકચુ સત્તા ઉપર આવ્યો હતો. આથી રમાનિયાનાં વિશાળ તેલક્ષેત્રો જર્મન કબજામાં આવી પડ્યાં હતાં. રમાનિયા પછી યુગોસ્લેવિયાએ પણ જર્મન સૈન્યને માર્ગ આપ્યો. યુગોસ્લેવિયાએ યુદ્ધ કર્યું પરંતુ એ-ત્રણ દિવસમાં જ એ શરણે આવી ગયું. જર્મનીએ ગ્રીસ પહોંચતા આ એ રાજ્યોના માર્ગેથી પ્રયાણ આદર્યું ને ગ્રીસની મદદે ગયેલાં ષિટનનાં સૈન્યોને પાછાં હટાડી ગ્રીસને હરાવ્યું. ક્રીટના ટાપુમાં છત્રી-સૈન્યો ઉતારીને ત્યાં પડેલાં ષિટન અને ગ્રીકનાં સૈન્યોને પરાજિત કર્યાં. બાલ્કનમાં પણ (તુર્કી સિવાય) બધાં રાજ્યોને હરાવી વિજય મેળવ્યો. લીબિયામાં પણ વિમાનો અને સ્ટીમરો મારફતે ગતરી અંગ્રેજ સૈન્યને પાછું હટાવ્યું ને શુભાવેલો પ્રદેશ પાછો મેળવ્યો.

આવી રીતે યુદ્ધમાં સંડોવાયેલું હોવા છતાં જર્મની નવાં સૈન્યો ઊભાં કરવામાં અને જૂનાંની પુનર્રચના કરવામાં જરાય બેદરકાર નહોતું. આખા યુરોપનાં કારખાનાંઓ તેના હાથમાં આવી ગયાં હતાં. તેમના શ્રેષ્ઠ કારીગરોની દૈખબાળ નીચે આ કારખાનાંઓ પુષ્કળ યુદ્ધસરંજામ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. રમાનિયા અને બીજાં રાજ્યોમાંથી એને પોલાદ, તેલ, ખોરાકી અને કાલસાનો પુષ્કળ જથ્થો મળ્યો હતો. સ્પેન, હંગેરી, રમાનિયા, યુગોસ્લેવિયા, સ્લોવાકિયા અને બીજા દેશોમાંથી સૈનિકો પણ મોટા પ્રમાણમાં એને મળ્યા. જર્મનીએ એ બધાને શ્રેષ્ઠ તાલીમ આપી આધુનિક સૈનિકના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૪૦માં રશિયાએ પોતાની બાલ્ટિક સાગરની સરહદ સુરક્ષિત રાખવા લીથુઆનિયા, ઇસ્ટોનિયા અને લેટવિયાનાં બંદરો અને

વિમાની મથકો જોરજુલમથી ખૂંચવી લીધાં. ફિન્લેન્ડે આ મથકો આપવાની ના પાડી એટલે રશિયાએ તેની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ફિન્લેન્ડ બહાદુરીથી લડ્યું, શરૂઆતમાં થોડા વિજયો પણ મેળવ્યા, પરંતુ આખરે એને તાબે થવું પડ્યું. આ રીતે રશિયાએ બાલ્ટિકમાં પોતાની રિથિતિ સુરક્ષિત બનાવી રૂમાનિયા પાસેથી ટ્રાન્સ બેલ્ડિયાનો પ્રાંત લઈ લીધો. જર્મનીનો આ બાલ્કન પરનો વિજય રશિયાને ગમ્યો નહોતો. પોતાની સરહદ સુધી જર્મની આવી પહોંચે એ એને કેમ ગમે? બલ્કે વચ્ચેના સંબંધમાં આથી કડવાશ ઊભી થઈ. બહારથી શીઠાશ અને અંદરથી કડવાશ એમ ચાલવા માંડ્યું.

અને એક દિવસ રશિયા-જર્મની વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ જામી પડ્યાના સમાચારે જગત ચોંકી ઊઠ્યું.

આ યુદ્ધ શરૂ કરતાં પહેલાં જર્મનીએ રશિયાને કશી ચેતવણી આપી નહોતી. વગર ચેતવણીએ સીધું જ એ રશિયાનાં હવાઈ મથકો ઉપર ત્રાટક્યું, કેટલાંય રશિયન વિમાનોનો નાશ કરી દીધો.

પણ રશિયા કાંઈ એમ સાવ જ અસાવધ નહોતું. એને એક દિવસ જર્મન-આક્રમણ આવશે એવી જાતિ હતી જ અને એથી ૧૯૩૩થી એણે મહાન તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. યુદ્ધસરંજામ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર હતો. રેલવે, બંદરો, મનવારો અને રસ્તાઓની રચના લશ્કરી દષ્ટિએ કરી હતી.

રશિયાની તૈયારીઓ વિશાળ હતી, છતાં જર્મનીનાં શસ્ત્રો વધુ અસરકારક બન્યાં. ખાસ કરીને વિમાનો અને ટેન્કોમાં જર્મની વિશેષ બળવાન પ્રતીત થયું. આથી રશિયાની અત્યંત બહાદુરી અને સરસ વ્યૂહરચના છતાં જર્મનીને આગળ વધતું તે અટકાવી શક્યું નહિ. દરેક મોરચા પર જર્મનોને ખાળી રાખવાની રશિયનોએ તનતોડ મહેનત કરી, પરંતુ જર્મનોએ ચારેબાજુએથી બારે મોટાં આક્રમણો

કર્યાં. ફિલેંડનાં કસાયલાં સૈન્યો, જર્મનીનાં સૈન્યો અને રૂમાનિયાનાં સૈન્યોએ જર્મન અમલદારોની દોરવણી નીચે આક્રમણ કર્યાં. ૧૫૦૦ માઈલના લાંબા અને દસ માઈલ પહોળા વિસ્તારમાં જગતમાં અગ્રેડ એવું યુદ્ધ શરૂ થયું.

રશિયાએ આવા વિશાળ યુદ્ધ માટે સાધનો અને સૈન્યો તૈયાર રાખ્યાં હતાં પરંતુ જર્મનીનાં દુબકીમાર વિમાનોની સામે એનાં ખતલ સૈન્યો લાખો વખત ટકી શક્યાં નહિ-એમને પીછેહઠ કરવી પડી, પણ પીછેહઠ કરતાં ગુમાવેલો પ્રદેશ સાગ્રેસારો તો જર્મનીના હાથમાં જતો જ નહિ, ખડેરો અને મેદાનો જ એને હાથ પડતાં. આવી રીતે નાશ કરવામાં મોટો સંહાર અને નુકસાની વહોરવી પડતી પણ એની રશિયનોને પરવા નહોતી. વળી પીછેહઠ કરતી વખતે એ જરાય ગભરાતા નહોતા તેમ અવ્યવસ્થિત બની જઈ નાસભાગ કરતા નહોતા. સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા ને ચોકસાઈપૂર્વક જૂનો મોરચો છોડી આગળથી તૈયાર રાખેલા નવા મોરચે પહોંચી જતા અને ત્યાં પાછું તસુ તસુ જમીન માટે પણ ભયંકર યુદ્ધ આપતા. જર્મન સૈન્યો એક ઠેકાણેથી રશિયન સામનાથી અટકી પડતાં એટલે એમનાં બીજાં સૈન્યો બીજા બાજુએથી પસાર થઈ રશિયન સૈન્યને કાતરવ્યૂહમાં સપાવતાં. જર્મનો પાસે લાખોની સંખ્યામાં મોટરવાહનોની છૂટ હોવાથી એમનાં પાયદળો વિમાનો અને ટેન્કોની મદદથી જલદી ફૂચ કરી શકતાં. રશિયા માટે આ કસોટીનો કાળ હતો. એમણે અનેક ગામડાંઓ, શહેરો, પ્રાંતો ગિલ્લાઓ ગુમાવ્યાં. પીછેહઠ ચાલુ જ રહી. જર્મનીની શરૂઆતની મથુતરી તો એવી હતી કે બે-ત્રણ મહિનામાં તેઓ રશિયા સર કરશે પરંતુ રશિયન બહાદુરી આગળ એની એ ગથુતરી ખોટી પડી. અલબત્ત, રશિયા માટે તો એ જીવલેણ સ્થિતિ હતી.

જર્મનો કેવી સરસ વ્યવસ્થા બજાવી શકે છે એ આ યુદ્ધમાં

એણે ખતાવી આપ્યું. લગભગ પંદર રાજ્યોમાં એનાં સૈન્યો છે. એ રાજ્યોની આર્થિક પરિસ્થિતિને પોતાને અનુકૂળ જોઈતી એમનાં કુલ સાધનોના યુદ્ધમાં ઉપયોગ કર્યો છે. બે હજાર માઈલ લાંબી યુદ્ધભૂમિ માટે જોઈતાં વિશાળ સાધનો એમણે નિયમિત રીતે વ્યવસ્થાપૂર્વક મોકલ્યાં છે. આ કાર્ય કેટલું કપરું છે એનો ખ્યાલ આપણને આવવો મુશ્કેલ છે. યુદ્ધ માટેના સૈનિકો અને એના સહકારીઓ મળીને લગભગ એક કરોડ માણસોને જમીની નિભાવે છે. એમને માટે હમેશાનો ૨ કરોડ રતલ ખોરાક જોઈએ. આ ખોરાકને રાંધવા માટે પાંચ લાખ રસોઇયા અને પાંચ લાખ તોકરો જોઈએ. સૈન્યો માટે ખાંડઓ તૈયાર કરવા ને તંબૂઓ ઠોકવા પાંચ લાખ મજૂરો જોઈએ. ખોરાક પહોંચાડવા બે હજાર માઈલ લાંબી રેલવે જોઈએ અને ૩૫ થી ૪૦ હજાર વેગનો જોઈએ. પચાસ હજાર મોટર-અસો જોઈએ. બે લાખ મોટર-સાઈકલો અને મોટરકાર જોઈએ. દરરોજ દસ હજાર મોટા ગોળા, ૫૦૦૦ મોટા વિમાની બોમ્બો, ૫૦૦૦ નાના બોમ્બો, ૨ લાખ એનાથી નાના બોમ્બો, ૨૦ લાખ નાના ગોળાઓ, કરોડો નાની કારતૂસો, લાખો બંદૂકો, લગભગ દસથી પંદર લાખ તંબૂઓ જોઈએ. પાંચ-સાત હજાર દાકતરો, દસ હજાર કમ્પાઉન્ડરો ને તેટલી જ નર્સો અને અનેક દવાખાનાંની સગવડ જોઈએ. તારખાતા માટે હજારો માણસો ને કરોડો માઈલ લાંબા તારો જોઈએ. પુલો બાંધવા માટે પુલ બાંધવાની સામગ્રી સાથે હજારો ઈજનેરો જોઈએ. અસંખ્ય રેડિયો, કરોડો જુટો તથા યુનિફોર્મ માટેનાં કપડાં જોઈએ. સિગારેટો અને એવી એવી સેંકડો ચીજો ઉપરાંત રેલવેના પાટા, સિમેન્ટના પથ્થરો, લાખો ટન પેટ્રોલ વગેરે જોઈએ. આ બધું હજારો માઈલ દૂર નિયમિત રીતે પહોંચાડવાનું. આ વ્યવસ્થામાં ક્યાંયે ઊણપ આવવી જોઈએ નહિ. શિયાળો હોવાથી સૈનિકો માટે પીવાનો દારૂ અને ગરમ કપડાં તેમ જ ઠંડી ઉડાડવા માટે સગડીઓ પણ જોઈએ. દરરોજ લાખો તંબૂનાં શહેરો વસે, રેલવેના પાટા નખાઈ જાય, પુલો બંધાઈ જાય, હજારો મોટી તોપો હાજર થાય, નદીઓ

તરવા હજારો નૌકાઓ બસો દ્વારા નદી ઉપર પહોંચાડી દેવામાં આવે, તમે જ કહો, વ્યવસ્થાશક્તિની ખામી હોય તો આ બધું બને? અને યુદ્ધો પણ આવી સરસ વ્યવસ્થા હોય તો જ જિતાય ને?

હેલ્લા જુલાઈ માસથી રશિયાની પીછેહઠ ચાલુ છે. જર્મનીએ આખું યુક્રેઈન, સફેદ રશિયા, ડાઈપિયા, લિથુઆનિયા, લેટવિયા, એસ્ટોનિયા જીતી લીધાં. કર્થ, આડેસ્સા, નીપર નદીનો પ્રદેશ, ખારકોવ, કીવ વગેરે મોટાં મોટાં શહેરો પણ હાથ કર્યાં ને આ રીતે એ ઠંઠ મોસ્કો સુધી પહોંચ્યા. મોસ્કોને એમણે ઘેરા લાલ્યો. જૂની રાજધાની લેનીનગ્રાડ અને સેઆસ્ટાપોલના મોટા કિલ્લાને પણ ઘેરા લાલ્યો. મુરમેન્સ્કનું બંદર પણ ઘેરાયું. કોકેસસના મુખદ્વાર સુધી તેઓ જઈ લાગ્યા.

પણ જર્મનીને આ વિજય ખૂબ જ મોંઘા પડ્યા, જો કે રશિયાનાં ૬૦ ટકાનાં પોલાદ-ઉત્પાદનનાં ક્ષેત્રો, ૫૦ ટકા તેલ-ઉત્પાદનનાં ક્ષેત્રો, ૬૦ ટકા કોલસા-ઉત્પાદનનાં ક્ષેત્રો એમના હાથમાં આવ્યાં.

સમય જતાં રશિયાને શસ્ત્રોની તાણ પડવા માંડી. ઓસ્ટ્રિયન અને અમેરિકા તરફથી ઈરાનને માગે મદદ મળતી હતી પરંતુ વિશાળ યુદ્ધ-મોરચાને પહોંચી વળવા એ મદદ નામની જ હતી.

પણ હિંમત હારે એ રશિયન નહિ. કારખાનાંઓના નાશથી ન ગભરાતાં એનાં બધાં જ યંત્રો ઉખાડી કોકેસસ અને સાઈબીરિયામાં પહોંચાડી ત્યાં નવાં કારખાનાં ઊભાં કર્યાં. લાખો નવા સૈનિકોની ભરતી કરી. લશ્કરી તાલીમ અપાવા માંડી. વળી પીછેહઠ કરતી વખતે પોતાનાં ઔદ્યોગિક મથકોનો નાશ કરી 'ધીખતી ધરા'ની નીતિ એ ચાલુ રાખતા.

મોસ્કો પડવાની બડીઓ ગણાવા લાગી. પરંતુ મોસ્કોનું પડવું એમ સરખયું નહોતું. કડક શિયાળો રશિયાની મદદે ઊતરી આવ્યો. નેપોલિયનના સૈનિકોની આ શિયાળો જ ભારે પાયમાલી કરી હતી. જર્મની વૈજ્ઞાનિક બળે શિયાળાને જીતશે એમ સંભળાતું હતું, પરંતુ

એવું કાંઈ બન્યું નહિ તે મોટા વિજયો મેળવ્યા પછી એમને પીછેહઠ કરવી પડી. જગતમાં કયાંય ન લડાયું હોય એવું યુદ્ધ લડાયા પછી હાથમાં આવેલો કાળિયો ઝૂંટવાઈ ગયો. આ પીછેહઠ ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર માસથી શરૂ થઈ તે હજી ચાલુ જ છે, પરંતુ આ પીછેહઠમાંય વ્યવસ્થા છે, શાંતિયતા છે. ગભરાટ, મૂંઝવણ, અવ્યવસ્થા નથી. પીછેહઠ નિયમિત અને વિધિસર થાય છે—આ પીછેહઠ કરતાં એમને સામગ્રીનો મોટો ભોગ આપવો પડે છે, રશિયનોના મરણિયા હુમલા સહેલા પડે છે.

આ પીછેહઠ કયાં અટકશે તે આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે.

રશિયનોએ પણ પોતાને અત્યંત આગ્રહી, શૂરા, ધૈર્યવાન, પ્રતિકૂળ સંયોગો સામે હિંમતથી ટકી રહેનારા તરીકે પુરવાર કર્યા છે. શિયાળાનો અસહ્ય ઠંડો, બરફનાં તોફાનો અને ઝંઝાવાતોએ રશિયાને મોટો સહકાર આપ્યો છે.

સ્ટેલિનની વજી જેવી છાતી અને કુતેહે પણ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

લીનિયામાં પણ જર્મનીનો વાંકો દિ' છે. જનરલ રોમેલની સરહારી નીચે જર્મન-ઇટાલિયન સૈન્યો મજબૂત કિલ્લેબંદી કરીને ત્યાં પડ્યાં હતાં, પરંતુ હવે અંગ્રેજોનું આક્રમણ ત્યાં શરૂ થઈ ગયું છે. અંગ્રેજોની છ માસની તૈયારીનું એ ફળ છે. રોમેલે શરૂઆતમાં તો સરસ વ્યૂહરચનાથી આ આક્રમણને નિષ્ફળ બનાવ્યું, પરંતુ પ્રતિપક્ષે સાધનોની વિપુલતા હતી એટલે મોટી નુકસાની સાથે તેને પાછું હઠવું પડ્યું છે. બૂમધ્યમાં પણ નૌકાકાફલાને બળે અંગ્રેજ વર્ચસ્વ ટકી રહ્યું છે.

લીનિયામાં જર્મનીની પીછેહઠનું ખરું કારણ સામગ્રી પહોંચા-

ડવાના અભાવમાં છે. એ પ્રદેશ એમને મોટી ખુવારી સાથે છોડવો પડે એવો સંભવ છે.

ઈટલીની રિથિતિ તો આર્થિક અને રાજકીય બંને રીતે કફોડી છે જ.

પણ હવે શું ?

જર્મનીના સૈન્યનો નાશ થયો નથી, તેમ તેની શસ્ત્રસામગ્રીનો પ્રવાહ પણ મંદ પડ્યો નથી. વળી હિટલરે સરસેનાધિપતિનું પદ ધારણ કર્યું છે. શું થશે ?

જાપાને પણ પ્રશાંત મહાસાગરમાં વડવાનળ ચેતાવી વિજયો મેળવવા માંડ્યા છે ને અત્યાર સુધી યુદ્ધથી અલિપ્ત રહેલ અમેરિકાને પણ યુદ્ધમાં ખસડ્યું છે. જાપાને આગ ચેતાવી એથી હિટલરને રાહત મળશે, પરંતુ અમેરિકા યુદ્ધમાં આવવાથી મિત્રરાજ્યોનું બળ વધ્યું છે અને વિજયના સંજોગો ઊભા થવા પામ્યા છે. આ વિશ્વ-યુદ્ધમાં જર્મની મુખ્ય નાયક અને મધ્યમવર્તી શક્તિ છે. એનું બળ હજી ઘટ્યું નથી. નાગના મોઢામાં હજી ઝેર છે. એ ક્યારે ફૂંકાડો મારી દંશ દેશે એ કહેવાય નહિ. એની તાકાત પાછી ક્યાં ફૂટી નીકળશે એ કહી શકાય નહિ. પરંતુ છેવટના પરિણામ માટે શક નથી. જર્મનો મોટી તૈયારીઓ કરે છે. એની વ્યવસ્થાશક્તિ એજ છે. પૂરી તૈયારી વગર એ આક્રમણ કરતા નથી. છતાં સંયોગો એને ઉલટાવી શકે છે-રશિયા એનો જવલંત દાખલો છે.

વસંતઋતુ ચાલી આવે છે. આ વસંતમાં જર્મની ક્યાં આક્રમણ કરશે એની અટકળો થવા લાગી છે.

૧૯૪૨ની સાલ શરૂ થઈ છે. જર્મનીએ જગાવેલું મહાયુદ્ધ આખા વરસ દરમિયાન અનેક રંગો ધારણ કરશે. જગતનો રૂઝુ ભાગ તો અત્યારે યુદ્ધમાં રોકાયો છે જ, ને વધુ ભાગ રોકાશે. વધુ માનવો ને વધુ સાધનોનો સંહાર થશે ને એમ ૧૯૪૨ની સાલ જગતના ઇતિહાસમાં બંધકર બની રહેશે.

જાપાન

૧

પ્રાચીનદેવી અમારે રાસુએ જાપાનની પ્રજા અને દેશને ઉત્પન્ન કર્યાં છે અને એ આ દેશની અધિષ્ઠાતા છે. જાપાન ‘સુય’નો પ્રદેશ કહેવાય છે. ખ્રિસ્ત પૂર્વે ૬૬૦ વર્ષે જીસુ મુતેનો જાપાન જીતી એનો પહેલો સમ્રાટ બન્યો. ત્યારથી એના વંશજોનો ઇતિહાસ દંતકથા અને ચમત્કારકર્મો મળે છે. એ આપણાં પુરાણોના જેવો જ ઇતિહાસ છે. ખરેખરે ઇતિહાસ તો આઠમા સૈકાથી જ મળે છે. ચીની ગ્રંથકારોએ આ સમયે જાપાનના બે ઇતિહાસો લખ્યા છે. ઈ. સ. ૫૫૨ થી ૬૨૦ સુધી જાપાનમાં બુદ્ધધર્મ ચીન અને કોરિયાથી આવ્યો. આ સમયે ચીન સંસ્કૃતિની ટોચ ઉપર હતું. હવે જાપાન ચીન પાસેથી હુજર, વિદ્યા, સંગીત, કળા, શિલ્પ વગેરે શીખ્યું. જાપાનીઝ ભાષા, વ્યાકરણ એ સૌ ચીન પાસેથી લેવાયાં. સમ્રાટ કોટોકુએ નવા કાયદા બાંધ્યા. આ સમયે જાપાનનું ઉત્તમ સાહિત્ય લખાયું છે. સને ૧૯૪૪માં રાજ્યધાની કિયાટો સમ્રાટ કયામુએ બાંધી. સને ૧૮૬૮ પર્યંત એ જાપાનની રાજ્યધાની હતી.

જાપાનનો ક્ષત્રિયવર્ગ આ સમયે બહુ બળવાન થયો. કુજીવાટા તેરા અને મીના મોટા વંશોના અમીરોએ જાપાનના સમ્રાટોની સત્તા નામની બનાવી દીધી. આ સમયે, એટલે ઠેક બારમી સદી સુધી, સમ્રાટોમાં વારંવાર રાજ્ય માટે વિપ્લવો ચતા હતા. અત્યંત ક્રૂરતાથી ત્રણ-ચાર સો વર્ષોનાં અંદરઅંદરનાં યુદ્ધોમાં જાપાન નબળું બન્યું.

૧૧-૧૨ સદીમાં તેરા વંશના સમ્રાટોએ પોતાના શૌર્યથી હરીફોને કચરી નાખ્યા પરંતુ પાછળથી ફરી અંધાધૂંધી ચાલી. સને ૧૧૯૦માં મીના મોટા વંશના પોરીતુમાએ તેરા વંશને સમુદ્રયુદ્ધમાં હરાવ્યો અને તે જાપાનનો પ્રથમ સોગુન એટલે સેનાધ્યક્ષ થયો. હવે જાપાનમાં સોગુનોનું રાજ્ય થયું. સમ્રાટો તો માત્ર બહારનાં માનપાનના અધિકારી રહ્યા, બધી સત્તા સોગુનો ભોગવવા લાગ્યા. સમ્રાટો દેવેાની પેઠે પૂજના અધિકારી રહ્યા, સોગુનોએ પોતાના સગાસંબંધીઓને મોટી જગીરો આપીને એમને બળવાન બનાવ્યા. સત્રિઓ(સામુરાઈ)માં હારા-કીરી (આત્મહત્યા) કોઈ પણ શરમ બરેલા કાર્ય માટે દાખલ થઈ.

મીના મોટા વંશ પછી હોલેનો વંશ (૧૨૦૦-૧૩૩૩) સોગુનો તરીકે આવ્યો. એમના સમયમાં સમ્રાટો તરીકે રાજ્યવંશોમાં બાળકને પૂરો પસંદ કરી, જરા સમજણો થાય તો તેને સાધુ બનાવી, બીજા બાળકને પસંદગી આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે સુંદર જાપાનીઝ સાહિત્ય રચાયું હતું. આ સમયે બીજા અમીરો શીકનોએ સોગુનોની સત્તા પચાવી પાડી. ઓઓ પશુ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શક્તી હતી. હોલેનો વંશ પછી આશીકાગાના વંશમાં સોગુનની પદવી આવી. એ બસો વરસ સુધી સોગુનો તરીકે રહ્યા. આ સમયમાં પણ અંદર-અંદરનાં મોટાં યુદ્ધો થઈ જનમાલની ભારે ખરાબી થઈ હતી. આ સમયે જાપાનમાં બે સમ્રાટો ભેગા હરીફો તરીકે ચૂંટાયા હતા. ૫૦ વરસ સુધી આ સ્થિતિ કાયમ રહી હતી. પાછળથી સમજણ થઈ એક જ સમ્રાટ ચૂંટાયો હતો. સને ૧૫૬૨માં હીરોયોસી નામના સમર્થ પુરુષે કોરિયા ઉપર ત્રણ આક્રમણો કર્યા, પરંતુ ચીનનાં સૈન્યોએ તેનો પરાજય કર્યો. આ જ સમયે ટોકુગાવા નામે સમર્થ સેનાધ્યક્ષ થયો. એણે બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. એના વંશના સોગુનોએ પરદેશીઓને જાપાનમાં આવવાની બંધી કરી, જાપાનીઓને પણ

પરદેશો સાથે સંબંધ રાખતા બંધ કર્યા.

સને ૧૫૪૨માં પોર્ટુગીઝો પ્રથમ જાપાનમાં દાખલ થયા. પહેલાં એમના વેપારીઓ અને પછી પાદરીઓ આવ્યા. ત્યાં પ્રથમ એમને આવકાર મળ્યો. એમણે ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. પાછળથી બીજા સોગુને એમને મારી કાઢી મૂક્યા અને જાપાનીઝ ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરવામાં આવી. આ ટોકુગાવા સોગુનોએ જાપાનમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ગણિત, અર્થશાસ્ત્રને લગતા ધણા સુધારા-વધારા કર્યા. યોશીયુને સોગુનના સમયમાં (૧૭૧૬-૧૭૪૫) યુરોપનાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનું જાપાનીઝ ભાષામાં ભાષાંતર થયું. એના પછી ફરી અવ્યવસ્થા ચાલી. જાપાનમાં દુકાળો પડ્યા. આથી સોગુનો તરફની લોકોની ભક્તિમાં ન્યૂનતા થઈ. સમ્રાટ તરફ સૌની નજર દોડવા લાગી.

પરદેશીઓને જાપાનમાં આવવાની મનાઈ હતી, પરંતુ સને ૧૮૫૪માં અમેરિકન એડમિરલ પેરી બીજી વાર પોતાના મનવારોના કાફલા સાથે જાપાનમાં આવી પહોંચ્યા. એણે પોતાની તોપો જાપાનનાં બંદરો સામે ખુલ્લી મૂકી પરદેશીઓને પ્રવેશવા દેવાની માગણી કરી. સોગુન પાસે સામા થવા સારું મનવારો નહોતી. એણે નમતું મૂકીને બે બંદરો પરદેશીઓના વેપાર માટે ખુલ્લાં કર્યાં. અમેરિકનોને આવા હુકો અપાયા પછી અંગ્રેજ, ડચ અને રશિયાને પણ એવા જ હુકો જાપાને આપવા પડ્યા. આ સિવાય બીજાં ત્રણ બંદરો પણ પરદેશીઓ માટે ખુલ્લાં મુકાયાં. આ સમયની સોગુને કરેલી સંધિઓ પરદેશીઓને મોટા હુકો આપતી હતી અને જાપાનને નામોશી લગાડનારી હતી. ૫૦ વરસ સુધી આ સંધિઓ અમલમાં રહી હતી.

આ સંધિઓથી સોગુનો સામે બારે અસંતોષ વ્યાપ્યો. અમીરો સૌ નારાજ થયા. બળવાના ઝંડા ઊંચા થયા. પરદેશીઓને કાઢી મૂકવાની પેરવીઓ થઈ. પરંતુ પરદેશી મનવારોએ કિલ્લાઓ ઉપર

તોપો ચલાવી જાપાન સરકાર પાસેથી દંડના ૩૦ લાખ ડોલરો લીધા. સને ૧૮૬૭માં થોશીનુઓ નામે ટોકુગાવા વંશના ૧૫મા સોગુને પોતાની ધૃત્વચાથી રાજ્યસત્તા સમ્રાટ મત્સુહીટાના હાથમાં સોંપી. સાતસો વર્ષો સુધી સોગુનોની સત્તા જાપાન ઉપર પૂર્ણપણે ચાલી હતી. સાત સદીઓ પછી સમ્રાટના હાથમાં સત્તા આવી હતી.

૨

હવે આપણે જાપાનની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ જોઈએ.

જાપાન એ સ્થિતનની પેઠે બેટોનો સમૂહ છે. એમાં બે હજાર બેટો (નાનામોટા) બેગા મળ્યા છે. એ બેટોની લંબાઈ ૨૫૦૦ માઈલની છે. બેટો હોવાથી જમીનથી એ ૫૦થી ૫૦૦ માઈલ દૂર છે. હોંશુનો બેટ એ સૌથી મોટો બેટ છે. એની લંબાઈ ૧૦૦૦ માઈલ અને સરેરાશ પહોળાઈ ૭૫ માઈલની છે. એની વસ્તી ૪ કરોડની ગણાય છે. તે પછી શીકોકુ અને ક્યુસુના દ્વીપો છે. ચોથો મોટો બેટ હોકાઈડુનો છે. બે હજાર દ્વીપોમાંથી કેટલાક વસ્તીને રહેવા લાયક નથી જાપાનનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૪૮૭૫૬ ચોરસ માઈલનું છે, પરંતુ ફળદ્રુપ જમીન ઘણી ઓછી છે. આ દેશ કુદરતી સૌંદર્ય માટે જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. જાપાન એ રમણીય પુષ્પોનો પ્રદેશ છે. પર્વતો, ઝરા, ઝરણાંઓ અને સુંદર વૃક્ષોનો એ દેશ છે. માર્ચ-એપ્રિલમાં તો ત્યાં વસંત પુરમહારમાં ખીલી નીકળે છે.

જાપાનમાં પર્વતોની બે હારમાળાઓ મુખ્ય દ્વીપમાં ફેલાઈ છે. આમાં અનેક જવાળામુખીઓ છે. આ જવાળામુખી પર્વતમાં આસામા-યામા, મીહારા સાન, આસા અને મીટાકા મુખ્ય અને જામત છે. સૌથી ઊંચો અને આકર્ષક દેખાવનો કુજુયામા (૧૨૦૭૦ ફૂટ) એ અને બીજા સુષુપ્ત છે, આથી જાપાનમાં પુષ્કળ ધરતીકંપો થાય છે. કોઈક જ દિવસ ધરતીકંપ વગરનો ત્યાં ખાલી જાય છે, પરંતુ

૧૯૨૩નો મહાન ધરતીકંપ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધરતીકંપ પછી મોટા સમુદ્રના પ્રવાહે છલકીને જપાનના અનેક ખેતરોને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા હતા. તે પછી લાકડાનાં ઘરોમાં આગ લાગી હતી. કુલ એક લાખ માણસો મરણ અથવા ઇજા પામ્યા હતા. અખળે ચેનનું નુકસાન થયું હતું. દેશ પર્વતમય હોવાથી માત્ર ૨૦ ટકાથીએ ઓછી જમીન ખેતીમાં કામ લાગી શકે છે.

સીનોના ગાવા, ટોને ગાવા, શીશો ગાવા એ નદીઓ જપાનના સૃષ્ટિસાંદર્ભને માટે બારે સરસ છે, પરંતુ વરસાદ વધારે પડવાથી એમાં મોટી રેલ આવે છે ત્યારે જનમાલને બચાવે નુકસાન થાય છે. એ નદીઓ નવાં નવાં રૂપ ધારણ કરે છે. મોટાં સરોવર, હજારો ઝરણાં, સુંદર વૃક્ષો, બારે સુંદર પુષ્પોથી બરેલી વનરાજી, પર્વતોની હારમાળા—એ માટે જપાન જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. જપાનના લાંબા ૨૫૦૦ માઈલના પ્રદેશમાં ઋતુઓ વારંવાર બદલાય છે; ક્યાંક બરફ પણ પડે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે જપાનની ઋતુ ખુશનુમા ગણાય છે. હવા સૂકી અને સ્ફૂર્તિમય છે. શિયાળામાં ટાઢ ધણી પડે છે. વરસાદ ૫૦થી ૧૫૦ ઇંચ જેટલો જુદે જુદે સ્થળે પડે છે. ગરમી પછી માર્ચ—એપ્રિલથી ઋતુ બારે ખુશનુમા હોય છે. ચારે તરફ ફૂલો ફૂલો જ ઊગે છે. પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક પવનનાં તોફાનો પણ ઊઠે છે ત્યારે જપાન કઠોર સ્વરૂપ લે છે. (ટોકિયોમાં) ધાતુની ગરમીનો પારો સરેરાશ ૫૬-૫૭ જેટલો આવે છે. ઠંડી વધારે હોય છે. ત્યાંની સરકાર અને પ્રજાએ શાસ્ત્રીય રીતે ખેતીને ખૂબ સુધારી છે. હિંદ કરતાં ત્યાં એક એક જમીન ખેવડો પાક આપે છે. કુદરત સાનુકૂળ હોવાથી જપાનમાં અનેક જાતની વનસ્પતિઓ થાય છે. ૬૦૦૦ જાતનાં વૃક્ષો અને ૧૭૦૦૦ જાતની વનસ્પતિઓ જપાનમાં ઊગે છે. કાંઈ પણ દેશ કરતાં ત્યાં ધણી વધારે જાતની વનસ્પતિઓ ઊગે છે. ખેતીના મુખ્ય પાકોમાં ચોખા છે. ચોખા અને માછલાં એ જપાની-

એનો મુખ્ય ખોરાક છે. જાપાનમાં કપાસ ત્રિશ્વકુચ થતો નથી. ઓળ પાકામાં શણ પાકે છે. આ સાધારણ પ્રમાણમાં વાપાય છે. તમાકુ, બટાટાં વગેરે મોટા પ્રમાણમાં મળી શકે છે. જાપાનના પ્રસિદ્ધ ફોર્મેસાના ટાપુમાં કપૂરનાં વૃક્ષો છે. એ જાપાનની લગભગ મોનો-પોલી છે. ફેરડી અને બાંબુ પણ મોટી સંખ્યામાં ત્યાં જીતે છે. બાંબુમાંથી ત્યાં ઘરો બનાવે છે, અથાણું કરે છે, કાગળો બનાવે છે. એનો ખૂબ ઉપયોગ ત્યાં થાય છે.

જાતજાતનાં વૃક્ષો અને ફૂલોથી આચ્છાદિત એ જાપાનની અવનવી સુંદરતા છે, પરંતુ જાનવરોની બાજતમાં જાપાન નસીયદાર નથી. થોડાં કાળાં રીંછ, વરુઓ અને શિયાળો સિવાય બીજાં કોઈ દિસક પશુઓ નથી. ગાયો, બેંસો, ઘેટાં, બકરાં, ગધેડાં, કુકરો પણ જાપાનમાં ઘણા થોડા પ્રમાણમાં છે; પરંતુ જાપાનની પ્રજાને પરમાત્માએ સાગરના જંતુઓ આપી નવાજી છે.

આખું જાપાન દરિયાનાં માછલાંઓ ખાઈને જીવે છે. સેંકડો જાતનાં માછલાં, વહેતો, શીલો અને બીજાં જળચરો એ જાપાનની સમૃદ્ધિ છે. એમના વિના પ્રજા જૂએ મરી જાય. પક્ષીઓ જાપાનમાં જાતજાતનાં થાય છે, પરંતુ ગરમ પ્રદેશ જોટલાં થતાં નથી.

જાપાનમાં પેટ્રોલની ખાણી છે. વાર્ષિક ૨૫૦૦૦૦ ટન માત્ર મળે છે. એના સખાલીન ટાપુમાંથી ૨૦૦૦૦૦ ટન તેલ મળે છે, ૩૫૦૦૦ ટન ફોર્મેસામાંથી મળે છે, પરંતુ આથી જાપાનની ૨૫ ટકા જૂબ પણ પોષાતી નથી. ૭૫ ટકા તેલ એને બહારથી મંગાવવું પડે છે. જાપાનમાં કોલસો ઘણો છે પરંતુ એ હલકી જાતનો છે. આથી આ હલકા કોલસામાંથી એ પેટ્રોલ બનાવે છે અને કોલસો પરદેશથી આયાત કરે છે. પરંતુ જાપાનીઓએ વહેતાં ઝરા, ઝરણાં અને નદીઓનો અદ્ભુત ઉપયોગ કરીને એમાંથી મોટી જળવિદ્યુત્પ્રક્રિયા

પેદા કરી છે અને જાપાનને જૂંપડે જૂંપડે એ પહોંચાડી છે. આથી ગૃહઉદ્યોગો અને કારખાનાંઓનો સુમેળ જાપાન જેવો બીજે ક્યાંયે નથી. જાપાનમાં રબર થતું નથી. લોહું અને પોલાદ માટે પણ જાપાન મુખ્યત્વે પરતંત્ર છે. જાપાનમાં લોહું મળે છે પણ તેની જરૂરિયાતના માત્ર ૧૫ ટકા જેટલું જ મળે છે. આથી લોહાને માટે એને પરદેશોની દયા ઉપર જીવવું પડે છે. કાંસુ, સોસું, ટીન, એલ્યુમિનમ જાપાનમાં મળે છે પરંતુ એની જરૂર પૂરતાં નથી. પરંતુ જીંચી જાતની ચીની માટી ત્યાં મળે છે એટલે તેમાંથી શ્રેષ્ઠ ચીનીનાં વાસણો બનાવી શકાય છે. ગંધક, સોમલ અને ફોસ્ફરસ પણ મળે છે.

સને ૧૯૩૫માં જાપાનની વસ્તી ૬૮,૯૫૦,૦૦૦ની હતી. હમણાં દર વરસે ૧૦ લાખ માણસો વધે છે, એટલે સને ૧૯૪૧માં ૭૮ કરોડની વસ્તી હશે. દર ચોરસ માઈલે ૪૬૯ જેટલી ગાદી વસ્તી જાપાનમાં સરેરાશ છે, આથી જાપાનને પોતાની વસ્તી માટે બીજા પ્રદેશો બહાર શોધવા પડે છે. જાપાનમાં ઉદ્યોગો વધે છે એટલે શહેરોમાં વસ્તી ખૂબ વધે છે. ટોકિયો રાજધાનીમાં ૬૦ લાખ માણસોની અને ઓસાકામાં ૩૦ લાખની વસ્તી છે. નાગોયા, યોકોહામા, ક્યાટો, કેબેએચોમાં દરેકમાં દસ લાખ કરતાં વધારે મનુષ્યો વસે છે. જાપાનની વધતી વસ્તી જ બતાવી આપે છે કે એને બહારના પ્રદેશોની જરૂર છે. જાપાનમાં એમનો ગુજારો શક્ય નથી. ખેડૂતો બહુ જ ગરીબ છે. જાપાનીઝ લોકોમાં બેકારી પણ છે.

જાપાનની પ્રજા વિવેકનો અવતાર છે. એમની નમ્રતા અને મધુર વાણી બારે પ્રશંસા પામ્યાં છે. જાપાનીઝ લોકો શરીરે ટૂંકા અને ધણા મજબૂત હોય છે. તેઓ બારે ઉદ્યોગી, ખંતીલા અને કામ કરવાના શોખીન હોય છે. એમની સ્ત્રીઓ પણ સ્વચ્છ, ઉમંગી, ઉદ્યોગી અને ખંતીલી છે. ધણાંખરાં કારખાનાંઓમાં સ્ત્રી-કામદારોની બહુમતી હોય છે. તેઓ કામમાં હેઠ્ઠિયાર, ચપલ અને એકધ્યાનવાળી

હોય છે. આપણા ચાર મિલ-કામદારો જેટલું જ જાપાનની એક સ્ત્રી-કામદાર કામ કરે છે. જાપાનના મજૂરો અને કારીગરો ગમે તેવી વસ્તુની બનાવટની નકલ તરત કરી આપે છે. તેઓ કામ પદ્ધતિસર અને સરસ બનાવે છે. જાપાની બાળકો પોતાના દેશને અત્યંત પ્રેમથી આહે છે. નાનાં બાળકો પણ સ્વદેશ માટે મરી શીટે છે. ત્યાં સ્વદેશ-પ્રેમ એ જ મુખ્ય ધર્મ છે.

૩

જાપાને રાજકીય વિકાસ અદ્યત્ત રીતે સાધ્યો છે.

જાપાનમાં સમ્રાટ એ દેવ અને સમ્રાટ બંને છે. એની આગ્રા કોઈ ઉથાપી શકતું નથી. સમ્રાટ બારે માનપાન અને દૈવી શક્તિનો આદર્શ છે. એને જરા પણ માદુ' લાગે તો સેંકડો જાપાનીઓ દારા-કીરી (આત્મધાત) કરવાને તૈયાર છે. સ્વદેશપ્રેમ બધો સમ્રાટમાં કેન્દ્રીભૂત થયો છે. ગમે તેવો મહાન વિદ્વાન અને સુધરેલો જાપાની પણ સમ્રાટ પ્રત્યે ઈશ્વર જેટલી ભક્તિ ધરાવે છે. સર્વ સત્તા અને રાજ્યનો એ માલિક છે. એના હાથ નીચે પ્રધાનમંડળ છે અને સમ્રાટ એકલાને એ જવાબદાર છે. પાર્લમેંટમાં બે વિભાગો છે : અમીરની સભા અને આમની સભા. એમાં દરેક કાયદો પસાર થઈ સમ્રાટની સહી માટે જાય છે. સમ્રાટની બધા ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા છે. અમીરની સભાના ૪૦૪ સભ્યો છે. આ અમીરો અને મોટા અમલદારોમાં સમ્રાટ ધણાખરાને નીમે છે. આમની સભાના સભ્યોની સંખ્યા ૪૬૬ની છે. તેઓ ચૂંટાઈને આવે છે. જાપાની પ્રજાના દરેક સભ્યને મતનો હક્ક છે, પરંતુ પ્રધાનોને નીમવાનો હક્ક સમ્રાટનો છે. પાર્લમેંટમાં હારજીતથી પ્રધાનો બદલાતા નથી. હમણું કેટલાંક વર્ષો થયાં જાપાનના શાસનની ઉપર સેનાબ્યક્ષો અને કાફલાના એડમિરલોની ધણી મોટી લાગવગ છે. વારંવાર તેઓ પ્રધાનમંડળને ઉથલાવી નાખે છે. મિકાડો

સમ્રાટ મુત્સુહીટો પછી સમ્રાટ થોશોહીટો (૧૯૧૨-૨૬) થયા. એના પછી સમ્રાટ હીરોહીટો ૧૯૨૬થી રાજ્ય કરે છે, પરંતુ હમણાં સત્તા સેનાધ્યક્ષો અને સૈન્યના હાથમાં છે. રાજ્યનીતિ એ સેનાધ્યક્ષોનાં મંડળો નક્કી કરે છે. ઘણી વખત આ મંડળોના સભ્યો અણુગમતા પ્રધાનોનાં ખૂનો કરે છે. આ સેનાધ્યક્ષનાં મંડળો જાપાનની મહત્વાકાંક્ષાઓના મુખ્ય સૂત્રધારો છે. એશિયામાં તેઓ જાપાનનું મુખ્ય વર્ચસ્વ સ્થાપવા માગે છે. એ માટેની છેલ્લાં ૨૦ વર્ષો થયાં તેમની તૈયારીઓ પણ છે.

જાપાનમાં સમ્રાટના રાજ્ય ઉપરથી સંવત ગણાય છે. સમ્રાટ મેજીય અથવા મુત્સુહીટોએ (૧૮૬૮-૧૯૧૨) ૪૫ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું. એના સમયમાં જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય મહાન પ્રગતિ સાધી અંધારામાંથી તદ્દન પ્રકાશમાં આવ્યું. એ સમ્રાટ મુત્સુહીટોએ જાપાનીઝ રાજ્યનીતિ તદ્દન ફેરવી નાખી. એણે પશ્ચિમની યંત્રવિદ્યાને આવકાર આપ્યો. એણે સેંકડો જાપાનીઝ યુવાનોને અમેરિકા શીખવા મોકલ્યા. આ અમીરોના પુત્રો સ્ટીમરો ઉપર ખલાસીની નોકરી સ્વીકારીને અમેરિકા પહોંચતા હતા. ત્યાં ચાર કલાક કુટુંબોમાં સાધારણ નોકરીનું કામ કરી જીવનનિર્વાહ અને બચાવવાનો ખર્ચ કાઢવા માંડ્યા. ત્યાંથી બહુગણીને પાછા ખલાસી તરીકે અમેરિકન સ્ટીમરોમાં તેઓ સ્વદેશ આવ્યા. દેશના યુવકો માટે શાળાઓ ખોલીને શિક્ષણવિકાસનો પ્રયંશ કરી આપ્યો. સેંકડો અધિકારીઓને યુરોપની યુદ્ધરીતિ શીખવા જર્મની મોકલ્યા. સેંકડો કુવકોને અંગ્રેજ દરિયાઈ કાફલામાં શિક્ષણ મેળવવા મોકલ્યા. આ યુવકોએ આવી પરદેશનાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, શાસન-પદ્ધતિ, ઔદ્યોગિક વિકાસ અને યંત્રશાસ્ત્ર તથા વિજ્ઞાનને જાપાનમાં દાખલ કર્યાં. સને ૧૮૬૮ થી આ કામ શરૂ થયું. ૭૩ વરસની ટૂંક મુદતમાં જાપાન ખૂબ આગળ વધીને પોતાના શુરુઓથી પણ પ્રગતિ-શીલ થવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવે છે. રાજ્ય, પ્રધાનમંડળ અને પ્રજામાં

ભારે એકતા હોવાથી ટાપુઓનું આ નાનકડું રાજ્ય જગતના એક મહાન રાજ્ય તરીકે પંકાયું છે.

જાપાને હવે પોતાના સૈન્યમાં શિસ્ત અને યંત્રો દાખલ કરી એને પશ્ચિમનાં સૈન્યો જેવું બનાવ્યું હતું. (૧૮૯૪-૯૫) જાપાને તેની પહેલી કસોટી ચીન ઉપર કરી. આધુનિક સૈનિક-પદ્ધતિ ચીને ગ્રહણ કરી નહોતી, આથી જાપાને એને સહજ રીતે હરાવી દીધું, પરંતુ રશિયા, જર્મની અને ફ્રાંસના વચ્ચે પડવાથી જાપાનને માત્ર ફ્રેમોસા અને બે ટાપુઓ જ મળ્યા, અગ્રયત, રોકક નાણાંની મોટી રકમ એને યુદ્ધના દંડ તરીકે મળી. હવે જાપાને મિત્રો શોધવા માંડ્યા. રાજ્યનીતિમાં પણ એણે પ્રગતિ દેખાડી. સને ૧૯૦૨માં બ્રિટન સાથે કરાર કરી જાપાને પોતાની મજબૂતી બતાવી. અમેરિકા સાથે પણ એણે મૈત્રી બાંધી. એ રીતે તૈયાર થઈ ૧૯૦૪-૫માં એણે રશિયા સામે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. ચીન પાસેથી મળેલી મોટી રકમ જાપાને તોપો તથા દારૂગોળો ખરીદવામાં વાપરી. રશિયનોનું મોટું સામ્રાજ્ય, મોટાં સૈન્યો અને મોટી લડાયક તૈયારીઓ જાપાનને કચરી નાખશે એમ સૌ માનવા લાગ્યા પણ જગતની અગ્નયબ્ધી વચ્ચે સાગર અને જમીન બંનેનાં યુદ્ધોમાં રશિયાનો એણે પરાજય કર્યો. સને ૧૯૦૫ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૫મીના પોર્ટ-માઉથની સંધિ પ્રમાણે સાપ્તેલીનના બેટનો દક્ષિણ ભાગ જાપાનને મળ્યો, લિયૌટંગનો દ્વીકદ્વ પણ જાપાનને મળ્યો, કોરિયામાં જાપાનીઝ લાગવગ રશિયાએ સ્વીકારી. પાંચ વર્ષ પછી વચનબંધ કરી જાપાને કોરિયા પણ આહિયાં કર્યું. જાપાનની જમીનની ભૂખ કદી તૃપ્ત ન થઈ શકે તેવી છે. તેના વિકાસ માટે શક્તિ, ધંધા અને સાહસ ત્રણેય જાપાન પાસે છે. સને ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધમાં જાપાને નમતે છાંયડે બેસી મિત્રરાજ્યોને મદદ આપી આથી એને થોડા બેટા મળ્યા. જાપાનના લોભને માર્ગ નહિ આપવાને યુરોપનાં રાજ્યોએ વિચાર રાખ્યો હોવાથી જાપાન સમજ-શોષીને કામ લેવા

લાગ્યું. કાંઈ મહારાજ્ય સાથે આથડી ભાંગી જુઓ થવાની એની ઇચ્છા નહોતી. તક વગર દાવ મારવો નહિ એ જાપાનની નીતિ છે. સને ૧૯૧૮-૨૨ માં રશિયામાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ તેનો લાભ લેવા જાપાને સાઈબીરિયામાં સૈન્ય મોકલ્યું, પરંતુ ત્યાં એને સળજડ હાર મળી અને મોટું આર્થિક નુકસાન થયું. સને ૧૯૨૩માં જાપાનમાં મોટો ધરતીકંપ થયો. તેમાં પણ એને બારે નુકસાન ભોગવવું પડ્યું. જાપાનના હાથ હેઠા પડ્યા હોવાથી એણે સમાધાન બરેલી વલણ સ્વીકારી હતી.

અંગ્રેજોની સાથે જાપાને ૧૯૦૨માં સંધિ કરી હતી તે પ્રમાણે બંને રાજ્યો એકબીજાને મોટા ટેકા આપતાં હતાં. ચીનના મંચુરિયા પ્રાંતને એહિયાં કરવા જાપાને અંગ્રેજોની છાની સંમતિ લઈ લીધી હશે એટલે એણે સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ માં કાંઈ પણ કારણ આપ્યા વગર મંચુરિયા ચીન પાસેથી જૂંટવી લીધું. મોટાં રાજ્યો, તેમાં પણ અમેરિકા-એ, સખ્ત હાથે કામ લેવાની તૈયારી બતાવી પણ અંગ્રેજોના ટેકા વગર એ સૌ નિષ્ફળ ગયું. મંચુકુઓનું નવું રાજ્ય જાપાને સ્થાપી તેમાં ચીનના પદબ્રષ્ટ શહેનશાહ પો-ઈને સમ્રાટ બનાવ્યો, પરંતુ બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી. જાપાન એમાંથી રસ ચૂસે છે. ચીના સૈનિકોએ ધણાં વરસો સુધી નાની નાની સંખ્યામાં વહેંચાઈ જાપાન ઉપર હલ્લા કરી એને ધણી મુશ્કેલીમાં નાખ્યું હતું. મોંગો-લિયાનો આંતર પ્રાંત અને જોહોલનો જિલ્લો પણ ચીન પાસેથી લઈ મંચુરિયામાં મેળવી દેવામાં આવ્યો હતો. પ્રજાસંઘમાં થયેલી સખ્ત ટીકાએ કારણે જાપાને પ્રજાસંઘમાંથી રાજીનામું આપી બહારવટિયા-પદ સ્વીકાર્યું.

નબળા પડોશીને દબાવવાનો પોતાનો સ્વધર્મ સંભાળીને જાપાને ચીનમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો. ચીનની મોટી દીવાલ ઓળંગીને હવે

એણે ચીનમાં બાચકાં નાખવા માંડ્યાં. ચીની સરકાર યુદ્ધ માટે તૈયાર નહોતી, આથી હોપાર્થ પ્રાંતમાં જાપાનને ખાસ હક્કો આપ્યા. એક વરસ પછી મંચુરિયા જતી ચીની રેલવેનો કચળો જાપાનને મળ્યો. આથી જાપાન ખૂબ જોશમાં આવ્યું. સને ૧૯૩૪માં રશિયાએ બૂલ્ક કરી ચીની પૂર્વ રેલવે જાપાનને વેચી દીધી. ચીનમાં હવે જાપાન આગળ વધવા કોશિશ કરી રહ્યું. ઉત્તર પ્રાંતના પાંચ પ્રાંતો ઉપર એની નજર ઠરી. એક સાધારણ બનાવ ઉપરથી સને ૧૯૩૭ના પાછલા ભાગમાં જાપાને ચીન ઉપર મોટાં સૈન્યો ઉતાર્યાં. ચીનાઓમાં ખૂબ કુસંપ હતો, પરંતુ બહારનો શત્રુ પોતા ઉપર ધસી આવે છે તે જોઈ ચીન એકસંપ થયું. રશિયાએ ચીનને મદદ કરી શરૂ પૂરાં પાડ્યાં અને જાપાનીઓ સાથે ચીનને મોટાં યુદ્ધો થયાં. જાપાનના સૈનિકોનું શૌર્ય અને એમનાં આધુનિક હથિયારો પાસે ચીનાઓ ટકી શક્યા નહિ. એમને વારંવાર હઠવું પડ્યું. એમનાં બધાં સૈન્યો કામ આવ્યાં, છતાં ચીનાઓએ અત્યંત બહાદુરી દેખાડી લડવાનું ચાલુ રાખ્યું. બધાંખરાં મોટાં શહેરો પૈકીનાં ટીન્ટસીન નાનકીંગ છોડીને ચીનાઓને હઠવું પડ્યું, પણ ચીનાઓએ અનેક જય-પરાજયોને ન ગણુકારતાં યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યાં.

ચીન સાથેનું યુદ્ધ જુલાઈ ૧૯૩૭ માં શરૂ થયું. એમાં પંદર જેટલાં મહાન યુદ્ધો થયાં. એકાદ બે યુદ્ધમાં ચીનાઓ જીત્યા પણ હતા છતાં એમને અર્ધો ભાગ ખાલી કરીને ચીનના અંદરના ભાગોમાં ભરાઈ જવું પડ્યું. ચીનાઓની પ્રજા ઉપર જાપાનીઝ સૈનિકોએ અમાનુષી જીલમો ગુળચી છે, છતાં ચાંગ-કાઇ-શૈક ચાર વરસ થયા સતત લડ્યા કરે છે. એણે ચીનના અંદરના ભાગોમાં ખસી જઈ ત્યાં યુદ્ધ માટેનાં શસ્ત્રો બનાવવાનાં કારખાનાં ઊભાં કર્યાં છે. રશિયાએ ચાલુ સૈનિકો અને સાધનો પૂરાં પાડતું હતું તે હવે જર્મન-રશિયન યુદ્ધને લીધે બંધ થયું છે, પરંતુ અંગ્રેજો અને અમેરિકનો

ચીનને શસ્ત્રો પૂરાં પાડે છે. ચીનનાં સર્વ અંદરો જાપાનના હાથમાં આવ્યાં છે, આથી ચીનને બહાદુરને રસ્તે માલ મોકલી શકાય છે. આ રસ્તો બહુ જ લાંબો છે, પણ બીજો કોઈ માર્ગ નથી. ચીનમાં પણ જાપાનીઝો મોટાં શહેરોને કબ્જે રાખી બેઠા છે. ગામડાંઓ ઉપર એમની સત્તા નથી. ચીનાઓ નાની નાની ટોળીઓમાં વહેંચાઈ જાપાનીઝો ઉપર છાપા મારી એમને બહુ નુકસાનીમાં ઉતારે છે. ચીનમાં જાપાનીઝોએ પોતાના દોરીસંચાર નીચે પૂતળા-સરકાર ઊભી કરી છે, પરંતુ બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી છે. ચાર વર્ષો થયાં અનેક પરાજયો અને પીછેહઠો ચીનાઓના ઉત્સાહને મોજા બનાવી શક્યાં નથી. ચીનાઓએ ૨૦ કરોડ મનુષ્યોને પ્રદેશ, શહેરો, કિલ્લેબંદો, આર્થિક ખોટો અનહદ પ્રમાણમાં સહી છે, છતાં તેમનો ઉત્સાહ અદમ્ય છે. નવાં સૈન્યોને ચીનાઓ તાલીમ આપે જાય છે.

૪

જાપાને સરકારી અર્થે મોટી સ્ટીમરો, જોહીઓ, લોહાના અને પોલાદના ઉદ્યોગો અને મોટાં કારખાનાં શરૂ કર્યાં, પરંતુ પાછળથી ધીમે ધીમે એ બધું ખાનગી માલિકીના વેપારી અને ઉદ્યોગપતિઓને સોંપી દીધું. આજે જાપાનમાં આ બધા ઉદ્યોગો પાંચ કે છ પેઢીઓને હસ્તક છે. તેમાં સૌથી મોટી પેઢી મીટસુ, યુસાનૌ કંઈસાની છે. સને ૧૯૩૦માં જ એના હાથમાં ૧૨૭ મોટાં કારખાનાં હતાં. જાપાનની લોહા કાઢવાની ખાણો અને પોલાદ બનાવવાનાં કારખાનાંઓમાં સાઠ ટકા એ પેઢીના હાથમાં હતાં. કાપડ, દારૂગોળો, વિમાનો વગેરેનાં એ પેઢી મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ ધરાવે છે. એ પેઢી આજ સેંકડો વરસો થયાં રાજ્યના શરારૂં તરીકે કામ કરતી હતી. બીજી પેઢી મીટસુબિયાની પણ વહાણ અને સ્ટીમરો બાંધવાનાં કારખાનાં, ધાતુઓનાં કારખાનાં અને વિમાની ઉદ્યોગનાં મોટાં કારખાનાંઓની

માલેકી ધરાવે છે. યસુકાની પેઢી રેલવેના શેરો મોટી રકમના ધરાવે છે. સુમીટાચોની પેઢી સ્ટીમરો, તાંબુ, પોલાદનાં મોટાં કારખાનાં ધરાવે છે. વેપારીઓ અને રાજ્ય વચ્ચે ભારે સુમેળ છે. બક્ષીખરી કંપનીઓમાં સરકારી નાણાં રોકાય છે. લગભગ કુ મૂડી સરકારી છે. જાપાનનો પરદેશી વેપાર સને ૧૮૬૮માં ૨૧ કરોડ ચેનનો હતો. સને ૧૯૧૭માં ૨૧ અજબનો એટલે ૧૦૦ ગણો વધ્યો. સને ૧૯૨૬માં એ ૫ અજબ સુધી પહોંચ્યો હતો, હજી પણ તેટલો જ છે, માત્ર યુદ્ધના સમયે ઘટાડો થયો છે. આ વેપાર માટે જાપાને મોટું વહાણ-વડું બાંધ્યું છે.

આ સર્વે વિભાગો કારખાનાંઓમાં ભેગા થાય છે. જાપાનમાં મજૂરીના દર બહુ ઓછા હોય છે. એક રૂપિયો પુરુષને અને ૦.૧ રૂપિયાથી ૦.૧૧ રૂપિયો સ્ત્રીને મળે છે. આટલા દરમાં બાર કલાક સતત કામ કરવાનું હોય છે. જાપાનમાં પ્રગતિસધના કાર્યદાઓનો અમલ નથી. લાંબા કલાકો, ઓછા દરો અને સખત મજૂરી—એ ત્યાંના મજૂરોના નસીબમાં લખાયલું હોય છે, પરંતુ આખા જગતમાં જાપાન જેવા કાર્યદક્ષ, મહેનતુ અને ચતુર મજૂરો મળવા મુશ્કેલ છે. આપણા હિંદમાં એક મજૂર એ લૂમથી વધારે સંભાળતો નથી, જાપાનમાં એક સ્ત્રી-મજૂર છ લૂમ સંભાળે છે. જાપાનમાં મજૂરોની હાલત સારી નથી. જાપાનના મજૂરો ભારે સ્વચ્છ કામ કરવા માટે પંકાયેલા છે. એક વખત કાંઈ કામ ખતાવો એટલે જરા પણ બૂલ વગર કામ કરી આપશે. જાપાનની સરકાર મજૂરોની ચળવળને સખત હાથે દાબી દે છે. મજૂરસંઘો ત્યાં શક્તિહીન છે. મજૂરોનાં રહેઠાણો કારખાનાંવાળા સ્વચ્છ બનાવે છે.

જાપાને યુદ્ધથી અને તરાપ મારીને કેટલાંક સંસ્થાનો મેળવ્યાં છે. જાપાનની વરતીના વધારાનો પ્રશ્ન આથી ઉકેલાયો નથી, કારણ કે એ દેશો જાપાનીઓને વસવા યોગ્ય જણાયા નથી; પરંતુ એ દેશોને

દૂરંદવાની જાપાનીઝ નીતિ ચાલુ જ છે. અને તેટલો લાભ એ દેશો-માંથી મેળવી લેવો એ જાપાનની નીતિ છે. આથી આ દેશોની સસ્તી મજૂરીનો લાભ મેળવી ત્યાંનાં કુદરતી કાચાં દ્રવ્યો મેળવી તેનાં પોતાનાં કારખાનાંઓમાં પાકાં દ્રવ્યો બનાવી એ જ પાછાં એ પછાત પ્રજાઓને વેચી મોટો લાભ મેળવે છે. એ તાબેદાર પ્રજા ઉપર મોટા કરો નાખવામાં આવ્યા છે, એટલે જે મજૂરી કમાય તેનો મોટો ભાગ જાપાન લઈ જાય છે. એ સંસ્થાનોની વસ્તી અતિ ગરીબ રહે છે. જાપાનીઝ અધિકારીઓને મોટા પગારો મળે છે. સંસ્થાનોની પ્રજાને અભણ અને પછાત રાખવામાં આવે છે.

જાપાનને ચીન સાથેના ૧૮૯૪-૯૫ના યુદ્ધના વિજય તરીકે ફોર્મોસા દ્વીપ મળેલ છે. આ દ્વીપ ઘણો મોટો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૮૯૦ ચોરસ માઈલનું અને વસ્તી ૫૦ લાખની છે. એમાં ૯૩ ટકા વસ્તી ચીનજાતી છે. જાપાનીઝ વસ્તી માત્ર ૨૫ લાખની છે. ખેતીના ૮૦ ટકા જાપાનીઝ જમીનદારોના હાથમાં છે. ચોખાનો મોટો પાક જાપાન ખાતે સારા પ્રમાણમાં ચઢાવી દે છે. આ મોટા પ્રમાણમાં જાપાન ચડે છે. ખાંડ, તમાકુ, અનાનસોનાં ખેતરો અને કારખાનાં સુખ્યત્વે જાપાનીઝ માલિકાનાં છે. ત્યાંની મેનોપોલી જેવા કપૂરના ઉદ્યોગનું જાપાન જ નિયમન કરે છે. સોનું, તાંબું, ગંધક, પેટ્રોલ અને કાલસાની માલેકી પણ જાપાનીઝોની જ છે, વસ્તીને માત્ર મજૂરી મળે છે-જેનો મોટો ભાગ બારે કરોડપે પાછો લઈ લેવાય છે. ત્યાંની પ્રજા માટે શિક્ષણની ગોઠવણ ઘણી નબળી છે. જાપાનને આ એટ મોટો નફો આપે છે.

એ સપેલીન દ્વીપનો જમણી તરફનો ભાગ રશિયનો પાસેથી ૧૯૦૪-૧૯૦૫માં યુદ્ધમાં મળ્યો હતો. એ ફોર્મોસા જેવડો જ ટાપુ છે. એમાં મોટાં જંગલો છે. હલકા કાલસો પણ પુષ્કળ છે. તેણે પણ

જમીનમાંથી મળ્યું છે. દોઢ લાખ ટન દર વરસે જાપાનીઝો કાઢે છે. એની આસપાસના સાગરમાં જાપાનીઝોને મોટા પ્રમાણમાં માછલીઓ મળે છે. આ ટાપુની વસ્તી માત્ર ૩ લાખની જ છે, તેમાં મુખ્યત્વે જાપાનીઝો છે. બજેટ ૧૧ કરોડ યેનનું છે.

મંચુકુઓ ચીન પાસેથી જાપાનીઝોને મળ્યું છે. એના પર્વતમય પ્રદેશમાં ગાઢ જંગલો છે. એની વસ્તી ૨૧ કરોડની છે જે જાપાનીઝોની ગુલામગીરી કરે છે. જાપાનીઝો એમને ચુસાય તેટલા ચૂસે છે. એનું ક્ષેત્રફળ છાસી હજાર ચોરસ માઈલનું છે. ૮૦ ટકા પ્રજા ખેતી કરે છે. તે પ્રજા મોટા ભાગે દેવાદાર છે. જાપાનની મોટી પેઢીઓના હાથમાં ધણા ઉદ્યોગો છે. એની વસ્તી ૩૧ કરોડની છે. મુખ્યત્વે વસ્તી ચીનાઓની છે. ચીનથી હરે વધારે માણસો ત્યાં જવા દેવાની જાપાને બંધી કરી છે. સૈનિકો અને અધિકારીઓ સિવાય જાપાનીઝ ખેડૂતોને ત્યાં વસાવવાના પ્રયત્નો ફળીભૂત થયા નથી. જાપાનીઝોએ ત્યાં પૂતળા ચીની સરકાર રચાવી છે પરંતુ બંધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી છે. એમાં સોયાબીન મોટા જથ્થામાં થાય છે ને તે જાપાન ખાતે ચડે છે. ૧૦ લાખ ટન ધઉં પેદા કરે છે. ત્યાં કપાસ મોટા જથ્થામાં વાવણી કરવાના જાપાનના અખતરને ફતેહ મળી નથી, છતાં પ્રયત્નો ચાલુ છે. જાપાનને આ દેશમાંથી ૭૦ લાખ ટન કાલસો દર વરસે મળે છે. લોઢું દર વરસે ૧૦ લાખ ટન પેદા થાય છે. એક લાખ ટન તેલ નીકળે છે. મંચુરિયામાં જાપાને મોટી મૂડી રોકી છે. દર વરસે જાપાનને ખોટ જાય છે છતાં જાપાન એને ચુસાય તેટલું ચૂસે છે.

૫

જાપાન સાથે અંગ્રેજોને સને ૧૬૦૨માં સંધિ થઈ હતી. સને ૧૬૪૪ સુધી બંને વચ્ચે ભારે એખલાસ જળવાઈ રહ્યો, પરંતુ

જપાને ત્યાર પછી ચીનમાં આક્રમણ કર્યું. ચીનમાં અંગ્રેજોની મોટી મુદ્દી, વ્યાપાર અને લાભો છે. જપાનીઓના આક્રમણથી આ સર્વે જોખ-માય. આથી અંગ્રેજોની સાથે જપાનીઓને અણુબનાવ થયો. જપાનીઓએ અંગ્રેજોની લાગવગ નીચે ચાલતા પ્રજાસંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ)ને છોડી દીધો. બંને વચ્ચે કડવાશ વધતી ચાલી. જપાનીઓ પાસે કાચી વસ્તુઓની મોટી ખામી છે. અંગ્રેજોના દેશમાં એ પુષ્કળ છે. મલાયામાં એને મોટા પ્રમાણમાં રબર મળી શકે, સુમાત્રા અને બોર્નિયોમાં તેલ મળે, હિંદમાંથી કપાસ મળે, ઓસ્ટ્રેલિયામાંથી ઊન અને ધઉં મળે. એ સર્વે ચીને જપાનીઓને જોઈએ છે. અંગ્રેજોનો પરાજય જપાનીઓ ઇચ્છે છે, એથી જ તેઓ જર્મની-ઇટલી સાથે મળ્યા છે.

જપાન અને રશિયાની વચ્ચે સને ૧૯૦૪થી જ્યારથી લડાઈ થઈ છે ત્યારથી જ કડવાશભરેલો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે, તે કદી સુધર્યો નથી. જ્યારે પણ જપાને બીજા દેશો ઉપર દાદ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે રશિયનોએ વાંધો લીધો છે. સને ૧૯૨૦માં જપાને સાઈબીરિયામાં રશિયન રાજવિસ્તરનો લાભ લઈને દેશ જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે રશિયનોએ જપાનીઝ સૈન્યોને મોટો પરાજય આપી પાછાં ફરવાની ફરજ પાડી હતી. તે સિવાય મંચુરિયા અને સાઈબીરિયાની સરહદ ઉપર બંને પાડોશીઓ વચ્ચે ચક્રમક ઝરી હતી. આથી જપાનીઓએ પોતાનાં ત્રણ લાખનાં મોટાં સૈન્યોને ત્યાં છેલ્લાં ધણાં વર્ષો થયા તૈયાર રાખ્યાં છે, રશિયનોએ પણ ત્યાં પાંચ લાખનું મોટું સૈન્ય તૈયાર રાખી મજબૂત કિલ્લેબંધી કરી છે. ત્યાં જ લડાયક સામાનનાં કારખાનાં ઊભાં કરીને એણે એ સૈન્યોને સ્વતંત્ર સાધનોવાળાં બનાવ્યાં છે. ત્યાં દર બે પાંચ દિવસે બંને સૈન્યો વચ્ચે હમેશાં સાધારણ કે મોટી અથડાઅથડી થયા જ કરે છે, ત્રીજે વરસે તો મોટું યુદ્ધ પણ થયું હતું. રશિયા ચીનને મદદ આપે છે તેની નોંધ જપાનીઝ ચોપડામાં કડવી છે. જપાનનો પરદેશનો

પ્રધાન માત્સુઓકા રશિયા સાથે દસ વરસના ગિન-આક્રમણકારી કરારો કરી આવ્યો તે માટે જાપાનમાં તે અણુગમતો થઈ પડ્યો. એને પ્રધાનમંડળમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો. જાપાન રશિયા ઉપર ક્રૂદવા તૈયાર બેઠું છે. ક્યારે રશિયનોનો તોટો પકડશે તે અટકળી શકાય નહિ. જાપાન એને ફાડી ખાવા તૈયાર છે. જર્મનીને હાથે રશિયાને એક જ હાર મળે તેની જ તે વાટ જુએ છે.

જર્મની અને ઇટલી સાથે જાપાને પરસ્પર આક્રમણમાં સહાય કરવા સંધિ કરી છે. ત્રણે બહારવટિયાંઓ એકબીજાને પારકું હડકં કરી જવા સહકાર આપી રહ્યાં છે. જર્મનીએ રશિયા અને બ્રિટન સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે. આથી આ બંને શત્રુઓને હેરાન કરવા માટે જાપાનને જર્મનીએ ઉશ્કેર્યું છે. જાપાને પણ તકનો લાભ લઈ યુદ્ધમાં જ'પલાયું છે. ચીનમાં એને ભારે હેરાનગતિ થઈ છે છતાં એ લડવા તૈયાર થયું. જર્મની જાપાનને કાચી કે પાકી લડાયક સામગ્રી કે સૈન્યની મદદ આપી શકે તેમ નથી, છતાં સ્વાર્થ ખાતર આ ત્રણેય ભેગાં પડ્યાં છે.

૬

જાપાનનો જૂનો ધર્મ “શીન્ટોઈઝમ” છે. એમાં સ્વદેશપૂજન અને શૌર્યપૂજનને મુખ્ય ગણનાર નીતિ ઉપદેશોથી છે. મિકાડો પ્રત્યે ધંધર જેવો ભાવ, જે દરેક જાપાનીઝના હૃદયમાં હોય છે, તે પણ આ ધર્મ શીખવે છે. બુદ્ધીઝમ પણ જાપાનમાં સારી રીતે ફેલાયેલો છે. હમણાં ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રભાવ પણ સાધારણ રીતે ઠીક છે-છતાં જાપાનીઝો એક અવાજે મિકાડો અને સ્વદેશને ચાહે છે. જાપાનીઝ સરકારને તો ધર્મની બહુ પડી નથી. તેઓએ ધર્મને પોતાના દેશની ઉન્નતિ માટે વાપરેલ છે. ધર્મનાં ધણાં મંદિરો છે, પરંતુ સ્વદેશપ્રેમ એ જ ત્યાં મુખ્ય ધર્મ છે.

જાપાનીઝ જગતની કંઠણ બાષાઓમાંની એક ગણાય છે. ચીની

ભાષામાંથી એની ઉત્પત્તિ છે. એમાં ૫૦૦૦ જાતના જુદા જુદા સંકેતો સમજવા માટે જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ અને અક્ષરોના આકારો છે. સાધારણ વર્તમાનપત્ર સમજવા માટે પણ ૩૦૦૦ જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ શીખવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ જાપાનીઝ ભાષા શીખતાં ઘણાં વર્ષો અને ખૂબ મહેનત કરવી જોઈએ છે. જાપાનીઝ ભાષા ભારે મુશ્કેલ છે.

જાપાનમાં સેંકડો વર્ષો થયાં લોકકથાઓ પ્રચલિત છે. શૌર્યકથાઓ, લોકકથાઓ, ગ્રામ્યકથાઓનો જાપાન ભંડાર છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય જાપાનમાં સરસ લખાયું છે. આઠમી સદી પહેલાંનાં માત્ર ગીતો જ મળે છે. તે પછીનાં ૧૫૦ વરસો સુધી પાંચ લીટીની કવિતાઓ લખાઈ હતી. ઈ. સ. ૮૦૦થી ૧૧૮૬ સુધી સરસ કાવ્યો અને ગદ્ય લખાયાં હતાં. ઘણી સ્ત્રી-લેખિકાઓ આ સમયમાં મોખરે આવી હતી. આ સમય પછી જાપાનમાં સુંદર સ્થાપત્ય-મંદિર બંધાયાં હતાં. પરંતુ સાહિત્ય અને સ્થાપત્યકળા ઉપર ચીની અસર હતી. ઈ. સ. ૧૨૮૬થી ૧૩૩૨ સુધી થોડા ઐતિહાસિક લેખો સિવાય બીજા લેખો લખાયા નથી. ઈ. સ. ૧૬૦૩ સુધી બીજા કોઈ જાણીતા ગ્રંથો પણ લખાયા નથી. સને ૧૬૦૩થી ૧૮૬૭ સુધીનો યુગ સાહિત્ય-પ્રકાશનનો હતો. જાપાનમાં આઠમી સદીમાં ચીનથી મુદ્રણકળા આવી હતી. ઉપલા સમયમાં જાપાનમાં સરસ નાટકો લખાયાં હતાં. હવે તો આધુનિક સાહિત્ય ખૂબ છપાય છે.

જાપાનમાં શિક્ષણ ફરજિયાત છે. રાજ્યે આખા દેશમાં શિક્ષણનો ભાર પ્રચાર કરી દર ટકા જોટલી પ્રજાને શિક્ષણ આપ્યું છે. જાંચા શિક્ષણ માટે પણ વિશાળ પ્રબંધ છે. જાપાનમાં અનેક યુનિવર્સિટીઓ છે. જાપાન સૈનિક-શિક્ષણ પાછળ ભારે મોટી રકમ ખર્ચે છે. જાપાનીઝો શિક્ષણમાં ખૂબ આગળ વધેલા છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રમાં એમની પ્રગતિ વિશાળ છે.

જાપાનમાં વર્તમાનપત્રોનો ભારે શોખ છે, પરંતુ મોટા ફાલાવા સાથે વર્તમાનપત્રો ઉપર સંપૂર્ણ રાજદારી અંકુશો છે. દેશની રાજ્ય-નીતિ વિરુદ્ધ જરા પણ લખી શકાતું નથી. મોટાં વર્તમાનપત્રો લાખોની સંખ્યામાં વેચાય છે.

નાટકોનો ફેલાવો ત્યાં ઘણો છે. જાપાનની ફિલ્મો યુરોપિયનો વખાણતા નથી. નાટકો જાપાનમાં પ્રાચીનકાળથી ભજવાતાં આવ્યાં છે. બધાં ઉપર સરકારી અંકુશો છે. જાપાનમાં પ્રાચીન નાટકો હજી સરસ રીતે ભજવાય છે.

જાપાનની ચિત્રકળાની પ્રગતિ અજમ છે. ત્યાંના સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં જાપાનીઝ ચિત્રો ખૂબ પ્રશંસા પામ્યાં છે. પ્રાચીન સમયથી જ શ્રેષ્ઠ ચિત્રો શુદ્ધધર્મે દાખલ કર્યાં છે. જાપાનીઝ માલતી અને લાકડાની પેટીઓ અને બીજી ચીજો જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ હોઈ ખૂબ વખણાય છે.

સંગીતકળા પણ ત્યાં સારી ખીલેલી છે. જાપાનમાં શુદ્ધધર્મનાં સુંદર મંદિરો ભારે દર્શનીય છે. જાપાનમાં શ્રીન્ટોનાં ૫૦૦૦૦ મંદિરો, શુદ્ધધર્મનાં ૭૫૦૦૦ મંદિરો અને ખ્રિસ્તીધર્મનાં ૧૮૧૫ દેવળો હતાં. રાજ્ય ધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન છે.

જાપાનમાં યેનનો સિક્કો ચાલે છે. એને ડોલર સાથે નોડચો છે. એની કિંમત ૨૦ આશરે ગણાય છે. હાંડિયામણના ફેરફારને લીધે કિંમતમાં વારંવાર ફેરફાર થાય છે.

૭

જાપાની સર્પે ચીનના છછુંદરને ગળ્યું છે પણ તે ભારે પડી ગયું છે. એણે આ યુદ્ધ તરતમાં પૂરું કરવાની આશા રાખેલ હતી, પરંતુ ચાર વર્ષો થયાં છતાં આખરી પરિણામ આવતું નથી. જાપાને આ યુદ્ધો પાછળ દસ લાખ સિપાઈઓનું લોહી રેડ્યું છે. ૨૪ અમજ

ચીન-એટલે એની વાર્ષિક પેદાશથી પાંચગણી રકમ-જપાન આ યુદ્ધ પાછળ ખર્ચી ચૂક્યું છે. જપાને એ કહેવાતા યુદ્ધ (જપાને ચીન સામે ખુદશી લડાઈ જાહેર કરી નથી) પાછળ આટો અને આયુધ્ય વાપમાં છે, છતાં ક્યાંયે એનો આરો નથી. પોતાની પ્રજાને જપાને સસ્તાં વસ્ત્રો ઉપર રાખી છે. ખાવાનું પણ પૂરતું અપાતું નથી. એનો વેપાર પણ ઘણો ઓછો થયો છે. એનું વહાણવટું પણ યુદ્ધના કામમાં વપરાયું છે. પ્રજાની હાડમારીએનો પાર નથી. છતાં રાજ-પ્રજાનો સહકાર હોવાથી જપાન અત્યંત મુશ્કેલીઓ પણ ખેંચી રહ્યું છે. ગળામાં તોપ બાંધી છે છતાં એણે પોતાના દેશની આર્થિક અવસ્થા ખૂબ ચાતુર્યથી યુદ્ધને ચોગ્ય બનાવી છે. લોકો જપાનમાં મીઠા પાણીના સર્પો ખાય છે, જનવરો ખાય છે, મોટી અગવડો ખમે છે, છતાં નિરાશાની વાત જ નથી. યુદ્ધનો છેડો પાસે નથી છતાં હિંમત હાર્યાની વાત જ નથી. જીતેલા પ્રદેશમાંથી જપાનને કાંઈ મળતું નથી કારણ કે ત્યાં અવ્યવસ્થા ચાલે છે.

જપાનનું સૈન્ય હમણાં ૧૫-૨૦ લાખ માણસોનું છે. જપાન હવે પોતાને માટે ઘણાંખરાં શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવી લે છે, પરંતુ વિમાનો માટે એને પરદેશ પર આધાર રાખવો પડે છે. બેંબર વિમાનો એ બનાવી શક્યું નથી. જર્મની જેવાં આધુનિક હથિયારો એની પાસે નથી, તેમ નવા ૨૦-૨૫ લાખ માણસોના સૈન્ય પૂરતી એની પાસે શસ્ત્રસામગ્રી પણ નથી, છતાં જપાનમાં પૂરતી સંખ્યામાં કેળવાયલા યુવાનો છે. એ યુવાનોને ફરજિયાત સૈનિકતાલીમ ૧૭ વરસની ઉંમરથી જ મળી છે. સૈન્યનો કુખ્ય સેનાધ્યક્ષ સમ્રાટ છે. જપાનીઝ સૈનિકો સરસ થોદાઓ છે, પાછા હઠવા કરતાં તેઓ મરવું પસંદ કરે છે, તેમ તેઓ બારે તાલીમ પામેલા પણ છે. હમણાં મંચુરિયામાં ચાર લાખનું સૈન્ય અને ચીનમાં દસ લાખનું સૈન્ય છે. બાકીનું સૈન્ય જપાનમાંથી ક્યાંય પણ કૂચ કરવાને તૈયાર છે.

જાપાની પ્રજા સમૃદ્ધ નથી. થોડાઓ પાસે પુષ્કળ પૈસો છે, પરંતુ ઘણા ભાગની પ્રજા છેક ગરીબ છે. આ ચીનની લડાઈ એમને ખૂબ ખૂબ પચાવે છે છતાં મુંડાવવા માંડ્યું તે પૂરું કરવું જ જોઈએ, એટલે જાપાન અતિ ભયંકર મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પથ જોમ તેમ નભાવી લે છે. જાપાન પાસે લોહું અને પોલાદ પૂરતાં નથી. એને પરદેશોથી મોટી સંખ્યામાં એ મંગાવવાં પડે છે. રબર મલાયા પાસેથી ખરીદવું પડે છે. કાલસા પણ ખરીદવા પડે છે. આવી અગત્યની વસ્તુઓ માટે એ અર્ધ-પરાધીન છે. તે સિવાય જાપાનમાં મોટા કરો નાખ્યા છતાં વાર્ષિક પાંચ ઇ અબજ ચેનની ખોટ આવે છે. આથી મોટા કરો જાપાની પ્રજા ઉપાડી શકે તેમ નથી. જાપાનનો વેપાર, જેના ઉપર તે જીવે છે, તે ખૂબ ઘટે છે. આ બધા સંયોજો નબળાઈના છે, પરંતુ સૈનિક-પક્ષ, જેના હાથમાં જાપાનનો દોરીસંચાર છે તે, આ બધી ખામતો ઉપર વિચાર કરવા ના પડે છે. એમને તો એશિયાના બધા દેશો જીતી લેવા છે. જાપાનને ૧૦૦ ટકા ઊન, ૬૦ ટકા કપાસ, ૧૦૦ ટકા નીકલ ધાતુ, ૫૫ ટકા એલ્યુમિનમ, ૮૭ ટકા તેલ, ૬૬ ટકા લોહું, ૨૫ ટકા પોલાદ પરદેશોથી મંગાવવાં પડે છે.

જાપાન પાસે હજી પોતાનો દરિયાઈ કાફલો અખંડ પડ્યો છે. એમાં એને બિલકુલ નુકસાની ભોગવવી પડી નથી. એ કાફલો બહુ બળવાન અને સારી હાલતમાં છે. પાસિફિક મહાસાગરમાં એ સર્વોપરી છે. જાપાન પાસે ૧૬૩૪માં ૬ મોટી મહાભારત મનવારો (એટલ-શીપ્સ), ૭ બખ્તરવાળી કુઝરો, ૪ વિમાનો લઈ જનાર મનવારો, ૩૧ કુઝરો, ૧૦૧ વિનાશિકાઓ, ૪ ટોપિંગ-બોટો અને ૬૭ સખ-મરીનો હતી. તે પછી ચાર મોટી મનવારો અને બીજી ઘણી મનવારો જાપાને બાંધી છે. જાપાનમાં ૪૫૦૦૦ ટનથી પણ મોટી મનવાર બનાઈ હોવાની માન્યતા છે. જાપાનીઝ દરિયાઈ કાફલો સમર્થ અને બળવાન છે.

જાપાનીએ પોતાને શ્રેષ્ઠ કારીગરો તરીકે પુરવાર કર્યા છે. તેઓ ગમે તેવાં બારીક યંત્રોની નકલો કરી શકે છે. જાપાનીઓ જાણે છે કે દેશની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે ઉદ્યોગ અને બનાવેલી વસ્તુના નિકાસ જેવું બીજું કંઈ ઉત્તમ સાધન નથી, આથી તેઓ ઉદ્યોગો વધારતા જ જાય છે. સરતી મજૂરી, નવાં નવાં યંત્રોની શોધો, જાપાની કારીગરોની એકધારી ઉદ્યોગપરાયણતા, એમનું આતુર્ય, દેશની એમને મદદ કરવાની વૃત્તિ, સસ્તું નાણું અને સમૂહ-પેદાશ (Mass-Production) ને લીધે જાપાનીઓ આખા જગતમાં સસ્તામાં સસ્તી વસ્તુઓ પેદા કરી શકે છે. એનો વિકાસ શીઘ્ર અને સરસ થયો છે. સને ૧૮૯૪માં જાપાની નિકાસ ૫ કરોડ ડોલરની હતી, સને ૧૯૧૩માં ૩૦ કરોડ ડોલરની કિંમતના માલની નિકાસ થઈ, સને ૧૯૧૬માં એક અબજ ડોલર અને સને ૧૯૨૫માં ૨૧ અબજ ડોલરની વસ્તુઓ નિકાસ થઈ. ૩૨ વરસમાં ૫૦ગણી નિકાસ વધી ગઈ છે. આથી જાપાની વહાણવડું દસગણું, બેંકોનો વિકાસ પણ દસગણો થયો છે. લોકોમાંથી ગરીબાઈ ગઈ નથી, પણ જાપાન એકંદરે ખૂબ સમૃદ્ધ બન્યું છે કારણ કે એણે મહાન ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધ્યો છે. એણે કાપડનો મોટો ઉદ્યોગ ભીનો કર્યો છે. હિંદમાંથી કપાસ મંગાવીને જાપાન પોતાનાં કારખાનાંઓમાં કાપડ બનાવે છે. એ કાપડ પાછું હિંદ મોકલે છે. પચાસ ટકા જકાત, આવવા-જવાનાં ખર્ચો અને મજૂરીઓ આપવા છતાં હિંદનો મિલો કરતાં જાપાન સસ્તું કાપડ વેચે છે એ એની વ્યવસ્થાની ઉત્તમ પદ્ધતિ બતાવે છે. રેશમ અને બનાવટી રેશમ પણ જાપાન આખા જગતમાં મોટી સંખ્યામાં મોકલે છે. સિમેન્ટ અને હોઝિયરીના ઉદ્યોગોમાં જાપાને અત્યંત પ્રગતિ કરી જગતનાં બજારો જીતી લીધાં છે. સાર્થકલો, છત્રીઓ, પેન્સિલો અને એવી અનેક ચીજો જાપાને મોટી સંખ્યામાં બનાવી છે. સાઠ દેશોએ પોતાના ઉદ્યોગોના રક્ષણ માટે જાપાનના માલ સામે મોટી જકાતો નાખી છે છતાં જાપાનનો વેપાર વધતો રહ્યો છે.

જાપાનની વાર્ષિક પેદાશ સને ૧૮૯૫માં ૭૧ કરોડ યેન હતી. સને ૧૯૩૬માં ૨૧ અબજ યેનની પેદાશ થઈ. હમણાં યુદ્ધને લીધે ૪ અબજ યેનની પેદાશ છે. આથી જાપાનીઝોનો ઉદ્યોગ અને સંસ્થાનોમાંથી થયેલી મોટી આવક હમણાં સૈનિક-ખર્ચોમાં તણાઈ જાય છે. કરજ વધતું ચાલ્યું છે. જાપાન પોતાના દેશના ઔદ્યોગિક અને સૈનિક-વિકાસમાં એટલું આંધળિયાં કરીને મચ્યું છે કે ધણાં વરસો થયાં એનાં બજેટો કદી પણ ખાધ વગરનાં રહેતાં નથી. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને અમેરિકા એનાં મોટાં લેણુદારો છે. પોતાનું અને પરદેશોનું જાપાનનું કરજ દસ અબજ યેનનું છે. ચીનના યુદ્ધનો ખર્ચો ૨૪ અબજ યેનનો એમાં ઉમેરતાં જાપાનનું કરજ ૩૦-૩૨ અબજ યેનનું હમણાં હશે, જે અત્યંત ભારી ગણાય. જાપાનીઝોએ ભવિષ્યના ઔદ્યોગિક દિગ્વિજય અને સંસ્થાનો મેળવવાનો લાલચે આ ભયંકર કરજનો ભગીરથ બોળે ઉપાડ્યો છે. જાપાન પાસે જાણવાબેઝ સોનાનો જથ્થો નથી. એનો સદો એ ખેદ્યે જાય છે. આ મોટા કરજની ભરપાઈ નવા દેશો જીત્યા વગર થઈ શકે તેમ નથી. આથી જ જાપાન નવા નવા દેશો જીતી તેને ચૂસવા માગે છે. ચીની યુદ્ધ પહેલાં જાપાનની પેદાશના ૫૦ ટકા સૈન્ય પાછળ ખર્ચાતા હતા. હમણાં તો તેની હદ રહી નથી. જાપાનમાં કરો અતિ ભારે છે.

જાપાનમાં સાડા સાત કરોડ મનુષ્યોની વસ્તી છે. તેમાં કારખાનાંઓ અને ઉદ્યોગોમાં માત્ર ૩૦ લાખ માણસો જ રોકાયા છે, પરંતુ ગૃહઉદ્યોગો જળવિદ્યુતની શક્તિથી વિશાળ પાયે ચાલી મોટાં કારખાનાંઓને વસ્તુઓના વિભાગો પૂરા પાડે છે.

જાપાનીઝો આઠ કરોડ જેટલા જગતમાં છે જે હવે દસ કરોડ થશે. તેઓમાં સંપ, શક્તિ, એકતા, બળ, વીર્ય, સાહસ, ધૈર્ય, રાજનીતિ, આતુર્ય, યજ્ઞોનું જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, રસાયણનું જ્ઞાન છે. એ આગળ-

પડતી પ્રજા છે. એની નીતિ એશિયામાં મોટું જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય પોતાના સંગઠનના બળથી સ્થાપવાની છે. એમાં એને અત્યાર સુધી વિજયો મળ્યા છે. પરાજયો, પીછેહઠ, દુઃખો, તકલીફો જાપાનને મૂંઝવી શકતાં નથી. એ બારે મુત્સદ્દી છે તેથી વધારે સાહસિક છે. એની સંધિ અને મૈત્રીઓ પાણીના પરપોટા જેવી છે. સ્વાર્થ વગર એને બીજી કોઈ વાત આવડતી જ નથી. જગતને જીતી એને ચૂસવું એ એનો ધર્મ છે. નીતિ, ધર્મ અથવા સંતોષમાં એ પ્રજા માનતી જ નથી. એ યુદ્ધોને ખુવાર થઈ જવાય ત્યાં સુધી આવકારે છે. એશિયામાં સર્વોપરી થઈ જગતને ચૂસી જાપાનને એશિયામાં મહાન-સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવવું એ એનો આદર્શ છે. નીડર સશક્ત જાપાન આજે સૈનિક-સત્તાવાળાઓના હાથમાં છે, તેઓ એને ગમે તેમ દોરે છે. જાપાનની સાર્વત્રિક પ્રગતિ જોઈ પ્રજા પણ બારે બોળ્યો ખુશીથી ઉપાડે છે.

૮

જાપાનીઝ પ્રજા ખૂબ જ મહત્વવાકાંક્ષી છે. એને પોતાની યુદ્ધ-શક્તિમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. મરણિયા બનીને એ બચકરમાં બચકર સંયોગોનો સામનો કરી શકે છે. હાથમાં લીધેલ કાર્યને ચીવટથી વળગી રહી તેને પૂરું કરવા જેટલું ધૈર્ય અને શૌર્ય એમનામાં છે. એની માતાઓ, ભગિનીઓ અને પત્નીઓ યુદ્ધને આવકારે છે. દેશપ્રેમ એમને મન સર્વોત્તમ છે-એક પ્રકારની ધાર્મિક ઘેલછા કહીએ તોપણ ચાલે. લડાઈઓ કરવી અને વિજય મેળવવો એ એમનો પરમ આદર્શ છે. એશિયામાં સર્વોપરી પદ મેળવવા એ તલસે છે. દેશની અત્યારની સીમાઓ એમના વિકાસને સમાવી શકતી નથી. એમના પોતાના બેટાની હદ એમને માટે બહુ જ સાંકડી માલૂમ પડી છે.

જાપાનીઓ એશિયાટિક છે, પૌર્વાત્યો છે, અનિચ્છનીય પ્રજા

છે, યુરોપિયન સંસ્કૃતિના વિરોધીઓ છે, એમ કહીને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમના આગમન સામે કાનૂની અટકાયત મૂકવામાં આવી છે. આથી જાપાનીઓનું દિલ આ દેશો સાથે સામાન્ય અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તરફ ખાસ ડંસીલું બન્યું છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી અમેરિકાને નમાવી તેનો પરાજય કરવા માટેનો છૂપો વૈરાગિન એમનાં હૃદયમાં પ્રજળે છે. એ આદર્શ પાર પાડવા માટે ગમે તેવા ભોગો આપવાની એમની તૈયારીઓ ચાલુ જ છે.

ઓસ્ટ્રેલિયાએ એશિયાટિકા માટે સામાન્ય અને જાપાનીઓ માટે ખાસ કાયદાઓ (૧૯૦૧-૨૫) ધડીને તેમને માટેની આયાતને તાળાં વાસ્યાં છે. કેનેડાએ જાપાનની સામે સહેજ ફાટક ઉઘાડીને દર વરસે માત્ર ૧૫૦ જાપાનીઓને આવવા દેવાની સંમતિ આપી છે. ન્યુઝીલેંડમાં બ્રિટિશ માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા સિવાય બીજા કોઈને આવવાની મનાઈ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કાયદાઓ નીચે ત્યાંની ન્યાયકોર્ટોએ ઠરાવ્યું છે કે જાપાનીઓ અમેરિકન પ્રજા તરીકે ત્યાં આવી શકે નહિ, આથી જાપાનીઓ માટે ત્યાં દરવાજા બંધ છે. જાપાનીઓ આગળ વધવા માગે છે ને યુરોપિયનો સફેદ વસ્તીના આદર્શને સ્વીકારી બેઠા છે. આથી જાપાનને માટે પોતાની મહત્વાકાંક્ષી પ્રજાને ક્યાં મૂકવી એ પ્રશ્ન બારી અગત્યનો બની બેઠો છે. જાપાનમાં ખેતીને લાયક જમીન થોડી છે. આઠ કરોડની વધતી જતી વસ્તીને ક્યાં સમાવવી એ સવાલ એને જરૂર મૂઝવે તેવો છે.

મંચુકુઓમાં જાપાનીઝ વસ્તી માટે વિજ્ઞાન સ્થાન નથી. ચીન અને કોરિયા ગીચ વસ્તીવાળા દેશો છે. ચીન અને બીજા દેશોમાં કાચી વસ્તુઓ પુષ્કળ મળે પરંતુ જેની મુખ્ય જરૂરિયાત છે તે તેલ અને પોલાદ ત્યાં મળતાં નથી. પાસિફિક મહાસાગરના બેટો કાચી વસ્તુઓ સારા પ્રમાણમાં આપે એવા છે ને એટલા માટે જ જાપાનની નજર એ બેટો ઉપર લાંબી વખત ચલા ઠરી છે. વળી છેલ્લાં વીસ

વરસથી તો એ હાથ કરવા માટે યોજના ધડી રવું છે ને લશ્કરી તાકાત પણ એ કેળવી રહ્યું છે. હેઠ્ઠા મહાયુદ્ધમાં પાસિફિકમાં જર્મનીના એ મુખ્ય બેટા જાપાનને બેટ મળ્યા હતા. આ બેટા મળવાથી જાપાન અમેરિકાના મહાન સાગર-મથક પર્લ્થી ૨૦૦૦ માઈલ અને સાનફ્રાન્સિસ્કોથી ૪૦૦૦ માઈલ નજીક આવી પડ્યું છે. આ કારણે જ પર્લ્થેટમાંની ૩૦ સાગર-મનવારોને જાપાન છુડાડી શક્યું. વળી આ બેટા મળવાને કારણે ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડ ૨૦૦૦ માઈલ દૂર રહ્યા, જે એ દેશોને માટે ચિંતા ઉત્પન્ન કરનારું છે.

ચીન અને સાઈબીરિયા તરફના પાસિફિક સાગરના પૂર્વદ્વારથી ૩૦૦૦ માઈલ દૂર જાપાન આવેલું છે. આ માર્ગ ૧૨૦ માઈલથી વધુ પહોળો નથી. આ સાંકડા સાગરમાર્ગમાં ફોર્મોસાના ટાપુ અને મુખ્ય જમીન વચ્ચે પેસ્કારડોસના ટાપુઓ આવેલા છે. આ પેસ્કારડોસના ટાપુઓ હોંગકોંગની નૈઋત્યે ૩૦૦ માઈલ દૂર છે. હોંગકોંગ ઉપર આક્રમણ કરતી વખતે આ ટાપુઓ જાપાનને ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. પાસિફિકના સાંકડા માર્ગ પર ચોકો રાખવા માટે આ ટાપુઓ તેને બારે સાધનરૂપ થયા હતા. જાપાનથી ૫૦૦ માઈલ દૂર આવેલ ફિલિપાઈન્સ (અમેરિકા) ઉપર આ બેટમાંથી વિમાની આક્રમણ કરી શકાય છે. એકંદરે જાપાનની સ્થિતિ ખૂબ સંરક્ષિત છે. પ્લિટનના દરિયાર્ધ અને વિમાની કાફલાને દસ હજાર માઈલનો પ્રવાસ કરીને જાપાન ઉપર આક્રમણ કરવાનું મુશ્કેલ છે. જાપાનનો આકાશ અને સાગર પરનો કાબૂ જોતાં આ કામ બારે મુશ્કેલ અને જોખમ ભરેલું ગણાય. જાપાનીઝ સમ્રાટોનો, વિમાનો અને મનવારોના પરાજય સિવાય આ કામ શક્ય નથી. પ્લિટન તો અત્યારે જર્મની સામેના યુદ્ધમાં બીજી જગ્યાએ રોકાયેલું હોવાથી એ કંઈ બહુ ન કરી શકે પરંતુ અમેરિકા એ કામ બાવિધ્યમાં જરૂર કરશે.

અમેરિકા મહાન સાધનસામગ્રી ધરાવે છે. જાપાન કરતાં એ

દસગણું મોટું અને સાધનસંપન્ન છે, છતાં પર્લમેટમાં જાપાને પ્રથમ ફટકા માર્યો ને એથી અમેરિકાનાં તૈયાર સાધનોનો મોટા પ્રમાણમાં નાશ થયો. આથી જ જાપાનના હાથમાં પાસિફિકના પશ્ચિમ ભાગમાં સાગર અને આકાશનું આધિપત્ય આવી ગયું છે. હાલ તુરત માટે તો અમેરિકા ફિલિપાઈન્સ, મિડલ એટ અને ગુઆમના જેવાં ઉપયોગી મથકો ગુમાવી બેઠું છે, જે અમેરિકા જેવા રાજ્ય માટે આત્મરક્ષા અને પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડનારું ગણાય. આથી પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે ૫૬ અબજ ડોલર જેવી કદપનાતીત રકમ ખર્ચો મહાન વિમાનો, મનવારો અને ટેન્કોનો કાફલો ભેગો કરવાની જાહેરાત કરી છે, પરંતુ આ તૈયારી થતાં વખત લાગશે ને તે દરમિયાન જાપાનની વિજયપરંપરા ચાલુ રહી પાસિફિક ઉપર આધિપત્ય જમાવી લેશે. અત્યારે તો અમેરિકા અને બ્રિટન માત્ર બચાવ ઉપર જ છે છતાં જાપાનીઝ આક્રમણ બારે સખત છે ને એથી એની સામે ટકવું અતિ મુશ્કેલ છે.

છેલ્લાં વીસ વરસ દરમિયાન કરેલી ચોક્કસ ગણતરીને આધારે જ જાપાન આજે કાર્ય કરી રહ્યું છે. એને કુદરતની સહાય છે. છેલ્લા એક વરસથી ચીન ઉપરનું એનું આક્રમણ મોળું પડ્યું હતું, આના કારણમાં જાપાન થાક્યું છે એમ કહેવામાં આવતું, પરંતુ જાપાન થાક્યું નહોતું. એણે તો પાસિફિક ઉપર આક્રમણ કરવા માટેની ચોક્કસ તૈયારીઓ પૂરી કરી, અમેરિકાને અસાવધ રાખવા ખાસ એલચી મોકલ્યો. આ એલચી વોશિંગ્ટનમાં વાટાઘાટ ચલાવવા ગયો હતો. એણે ચોક્કસ શરતો અમેરિકા પાસે મૂકી, પરંતુ જેનાં સાધનસામગ્રી વિશ્લાળ છે એવા અમેરિકાએ જાપાનની માગણીઓ ગેરવાજ્જી છે એમ કહી ધુતકારી કાઢી. સદેશ અને વાટાઘાટો આગળ ચાલી, પરંતુ ખરી રીતે તો જાપાનનો આ એક દાવજ હતો, અમેરિકાને આ રીતે રોકી રટીમરો અને હવાઈ આશ્રય મનવારોમાં સેંકડો બેંચરો પર્લમેટ સમીપ મૂકી દીધાં ને વાટાઘાટો ચાલતી હતી તે દરમિયાન,

કશી પણ ખચર આપ્યા વગર, એક અંધારી રાત્રે, ટન ટન વાજનના બોંબોની જડીઓ સૂતેલા પર્લમેટ ઉપર વરસાવી. આ બોંબ-મારાએ અમેરિકાની ૩૦ જેટલી નાનીમોટી મનવારો સમુદ્રને તળિયે બેસાડી દીધી. વિમાની મથકોનો નાશ કરી અનેક વિમાનોનો ખુફો વાળો દીધો. બીજી બાજુ હિટલરની 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ' અને 'રીપબ્લિક' ઉપર મોટા બોંબો નાખી એને પણ કુચાડી. જાપાને આમ સાગર અને આકાશમાં આધિપત્ય મેળવ્યું.

અમેરિકાનાં ચાલુ સાધનો આટલાંટિક અને પાસિફિક માટે બસ હતાં એમ એના સલાહકારોનું માનવું હતું. પરંતુ જાપાને એ ગણતરી ખોટી પાડી. હિટલર તો જર્મની - ઇટલી સાથેના યુદ્ધમાં રોકાયેલું છે એટલે જાપાનના બળને તોડવા જેટલાં સાધનો એ છૂટાં ન કરી શકે એ દેખીતું છે, પરંતુ અમેરિકા તો અંપૂર્ણ રીતે જાપાન સામે જ છે એટલે જાપાનને હરાવવાનું કાર્ય તો એમણે જ કરવું રહ્યું. અલગત એ કામ નાનુંસૂનું નથી. પાંચ હજાર માર્ચલ લાંબા રસ્તામાં અનેક નાનામોટા બેટો છે. જાપાનની સખમરીનો આ બેટોમાં લપાઈને અમેરિકાના સાગર-કાફલાને બારે નુકસાન પહોંચાડે છે. જાપાને બે-ત્રણ ખલાસીઓવાળી નાની સખમરીનો બનાવી છે. આ સખમરીનો ૨૫૦થી ૩૦૦ માર્ચલના વર્તુલમાં ફરી શકે છે. આ સખમરીનોના હુમલાથી રક્ષણ કરવા માટે સતત ચોકીની જરૂર રહે છે. જાપાનીઝ બોંબરોએ તો પોતાની બચકર સંહારશક્તિનો પરચો બતાવી દીધો છે. સ્થિતિ મુશ્કેલ છે પણ અશક્ય તો નથી જ.

જાપાનની એશિયામાં ચક્રવર્તી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જગજહેર થઈ ચૂકી છે. કાચાં સાધનો મેળવી તેનાં પાકાં સાધનો એ જ પછાત દેશોને વેચી સમૃદ્ધ થવાની એને મહેન્ટ છે. એ જ કાર્ય માટે જાપાન પાસે હોશિયાર કારીગરો, બેઠવું વિદ્વાન, સાહસિક વેપારીઓ, ચંત્રશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો અને ઉદ્યોગપરાયણ મજૂરો છે. ખૂબ જ

ભિંડી સમજણપૂર્વક ક્યા દેશમાં કઈ વસ્તુ મળે એની નોંધ એમણે રાખેલી છે. પોતાની અને પારકાની શક્તિનું માપ લશ્કરી તાકાતથી એણે કાઢ્યું છે. અનુકૂળ તકની રાહ એ જોતું હતું. એ તક આવી અને એણે આક્રમણ શરૂ કર્યું.

ફાન્સના ઈન્ડો-ચાઇનાનો તો લશ્કરી કબ્જો જાપાન પાસે છે જ. અહીંથી એને ચોખા, સાગનું લાકડું અને દીન પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે. કોપરાં અને બીજા પદાર્થો પણ અહીંથી મળશે. ચાઇલેંડ પણ હાથમાં આવી ગયું છે. રબર અને ચોખાની ત્યાંની મુખ્ય પેદાશ છે. દીન પણ મળે છે. સાગનાં મોટાં વનો પણ સમૃદ્ધિ આપનારાં બનશે.

ચીનમાં તો શાન્ટુંગમાંની લોખંડની ખાણો જાપાનના હાથમાં આવી છે. ઉપરાંત કાલસા અને લોઢાનાં બીજાં અગત્યનાં ક્ષેત્રો પણ ચીનમાં એને સાંપડ્યાં છે. ફિલિપાઈન્સ લગભગ લઈ લીધું છે. આ ફિલિપાઈનમાંથી શણ, કોપરાં અને લગભગ ૮૦ લાખ ડોલરનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન કરતી સોનાની ખાણો એને મળશે. મલાયાના મોટા વિભાગમાં એનું સૈન્ય પ્રવેશ્યું છે. મલાયા એ રબર ઉત્પન્ન કરનારો જગતનો મોટામાં મોટો દેશ છે. સિવાય, મરી અને કોપરાં પણ પુષ્કળ થાય છે.

હવે રહ્યું સિંગાપુર. આ સિંગાપુર આખા પશ્ચિમ પાસિફિક અને હિંદી મહાસાગરની ચોકી માટેનું મુખ્ય રથળ છે, અને એથી જ લશ્કરી અને વિમાની દૃષ્ટિએ એની અગત્ય અતિ-બહુ છે. આ સિંગાપુર જો પડે તો જાપાનનું જોર ખૂબ જ વધી જાય. પણ એ સહેલી વાત નથી. આ સિવાય આ તરતના લાભો સિવાય છેડેના લાભોમાં હિંદ ઉપર એનો ડોળો છે. ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેંડનાં માત્રા આથી ઢીલાં થઈ ગયાં છે.

સુમાત્રા અને બોર્નિયોના તેલના કૂવાનાં સ્થળો તો એણે જીતી લીધાં છે. ડચ ઈસ્ટ ઈન્ડિઝનો વારો હવે આવશે.

આ સર્વ મળ્યું તો શું જાપાન અછત બનશે? અને અમેરિકા અને બ્રિટન જેવી વિશાળ સત્તા જાપાનને આટલું બધું આગળ વધવા દેશે? કાણ કહી શકે આ બધું?

જાપાન, ઇટલી અને જર્મની એ ત્રણેય મુખ્ય ધરી-રાજ્યો છે. આમાં જર્મની આગેવાન છે. ઇટલી તો વસ્તુતઃ હવે જર્મનીના ખંડિયા રાજ્ય જેવું જ બની ગયું છે. આ યુદ્ધથી તેની ગરીબ પ્રજા ખૂબ જ આર્થિક સંક્રામણમાં આવી ગઈ છે. આ સંક્રામણ એટલી હદે પહોંચી કહેવાય છે કે મુસોલિની સામે પ્રજા બંડ ઉઠાવે તો નવાઈ નહિ. આથી જર્મન સૈન્યો અને હિટલરની કૃપાનો ચાલુ અનુભવ એને મેળવવો પડે છે. જાપાન આ બંને રાજ્યોથી બાર હજાર માઈલ દૂર છે. ૯ કરોડ જર્મનો, ૪૧ કરોડ ઇટાલિયનો અને ૮ કરોડ જાપાનીઓ એમ ૨૧૧ કરોડની ધરી-રાજ્યોની વસ્તી છે. તેની સામે ૧૨ કરોડ અમેરિકનો, ૪૧ કરોડ બ્રિટનો અને ૧૭૧ કરોડ રશિયનો છે. આમ મિત્ર-રાજ્યોની કુલ સંખ્યા ૩૪ કરોડની છે, પરંતુ ધરી-રાજ્યોમાં ફેસીઝમ એટલે કે એક પક્ષના હાથમાં સર્વસત્તા છે, જ્યારે લોકશાસનવાદી રાજ્યોમાં અનેક પક્ષો રાજ્ય-શાસન ચલાવે છે. એમ છતાં આ લોકશાસનવાદી રાજ્યોને યુદ્ધકાળ દરમિયાન એક સર્વાધ્યક્ષને વિશાળ સત્તા આપવાની ફરજ પડી છે. રૂઝવેલ્ટ, ચર્ચિલ અને સ્ટેલિન સરમુખત્યારથી જરા પણ ઓછી સત્તા ધરાવતા નથી.

ધરી-રાજ્યનું મુખ્ય ધ્યેય ચક્રવર્તી થવાનું છે. જર્મની યુરોપમાં ચક્રવર્તી થવાની અણી પર હતું, આફ્રિકામાં મુસોલિનીને ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્ત કરવું હતું, પરંતુ બ્રિટને એની એ મુશ્કેલી બર આવવા દીધી નહિ. હવે જાપાન એશિયાના સામ્રાજ્યને મેળવવા માટે અમેરિકા-બ્રિટન સામે આખડી રહ્યું છે. ત્રણેય ધરી-રાજ્યો બહારવટિયાં છે.

મહાન મહત્વાકાંક્ષી હોઈ લશ્કરી બળ ઉપર એ મુસ્તાક છે. ત્રણે દેશો પ્રજામાં શક્તિ, શિસ્ત અને સમૃદ્ધિ વધે એવું માનનારા છે. આ માટે એમણે યુવાનોને સારામાં સારી લશ્કરી તાલીમ આપી છે. વિજ્ઞાનના પથ એ ત્રણે દેશો ભારે ઉપાસક છે, વિજ્ઞાનની મદદથી જ એ આટલા આગળ વધ્યા છે.

જાપાનના યુવકોને પહેલું શિક્ષણ અમેરિકાએ આપ્યું. એ પછી (૧૯૦૫-૧૯૩૭) ૩૪ વરસ સુધી સિટન સાથે ગાઢ સંપર્કમાં એઓ રહ્યા. સિટન અને જાપાનની સ્વાર્થી ગાંઠ બંધાઈ વરસ સુધી ચાલી. સિટને જાપાનના નાવિકોને કેળવ્યા. મનવારો બાંધી આપી. ચીનમાંની જાપાનની મહત્વાકાંક્ષાને પ્રજાસંઘમાં ટેકો આપ્યો. ૧૯૩૫માં જાપાને મંચુક્યો પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે અમેરિકાએ કરેલી કડક પગલાં બરવાની દરખાસ્તને સિટનની રાજનીતિએ વાંઝણી બનાવી. પણ ૧૯૩૭માં જાપાને જ્યારે ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું અને ૬૦ કરોડ પાઉંડની આમદાની આપના દૂઝતી ગાય જેવા પ્રદેશ ઉપર તરાપ મારી ત્યારે એની આંખ ઊઘડી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં અમેરિકા, સિટન, જાપાન અને ફ્રાંસ-એ ચાર મહારાજ્યો વચ્ચે સંધિ થઈ હતી. આ સંધિમાં બધા જ મતમતાં-તરો દૂર કરવાની શરત હતી. પાસિફિકમાં હળીમળીને રહેવું એમ પણ એ સંધિમાં સુચવાયું હતું. બહારનું કોઈ રાજ્ય એ ચારેમાંથી એકના ઉપર આક્રમણ કરે તો ચારેએ એકસંપ થઈ સામાન્ય હિતોનું રક્ષણ કરવું એવી પણ એક શરત એમાં હતી.

સિટન, અમેરિકા, ફ્રાંસ, બ્રિટલી અને જાપાન-આ પાંચે રાજ્યો વચ્ચે પણ સંધિ થઈ હતી. એમાં પહેલી અઢાર કલ્મો સમુદ્રના કાફલાને મર્યાદિત કરવા સંબંધેની હતી. પાસિફિકમાં આવેલાં બધાં રાજ્યોના પ્રદેશોની મર્યાદા સાચવી રાખવાની કબૂલાતો એમાં સ્વીકારાઈ હતી. જાપાનને આ સંધિથી ફાયદો થયો છે. જાપાનને સામરમનવારો-

નો કાફલો રાખવાનાં મુખ્ય મથકો: યોકોહામો, સાસીબો, અને કુરે છે. મૈઝુરા, ઓમીનાકા અને ચૈનહાઈ (કારિયા) એ ગૌણ મથકો છે. આ સંધિથી જાપાનના મુખ્ય કાફલાના મથકની સ્થિતિ ઉપર જરાય અંકુશ આવ્યો નથી. આથી આ મનવારોનાં મથકો જાપાનને અને તેના સમુદ્રને ખૂબ સુરક્ષિત રાખે છે, ત્યાં આક્રમણ કરવું ખૂબ દુરનું અને મુશ્કેલ છે.

એ કેટલું દૂર છે એ નીચેના આંકડાઓ પરથી સમજાશે :

યોકોહામા(જાપાન)થી	પર્લ હારબર ૩૩૬૦ માઈલ
” ”	સિંગાપુર ૨૬૦૦ ”
” ”	સીડની
	(ઓસ્ટ્રેલિયા) ૪૫૦૦ ”
” ”	ઓકલેન્ડ
	(ન્યુઝીલેન્ડ) ૪૮૦૦ ”
” ”	વાનકુવર
	(કેનેડા) ૪૩૦૦ ”

જાપાન-અમેરિકન સંધિમાં જાપાને યેપ બેટમાં કિલ્લેબંધી ન કરવી એવી પશુ એક કલમ હતી.

જાપાન જો સિંગાપુર લે તો હિંદી મહાસાગરમાં એનું પ્રભુત્વ જામે ને હિંદ અને ઘણદેશ પરનું આક્રમણ શક્ય બને. વળી ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિઝના તેલથી બરેલા ટાપુઓ લેતાં પશુ એને કોઈ રોકા શકે નહિ. એ ટાપુઓ પાસે વિમાની બળ નથી. ઓસ્ટ્રેલિયા ઉપર પશુ જાપાનની આંખ છે.

આ બધું મેળવવા માટે એણે વીસ લાખ સૈનિકો, આઠ લાખ ટનની મનવારો, ૨૦૦ સ્ટીમરોનો કાફલો, ૬૦૦૦ વિમાનો, ૪૦૦૦ ટેન્કો અને સળમરીનોતો મોટો કાફલો રોક્યો છે. હજી સુધી એને કયાંય પરાજય મળ્યો નથી, માત્ર ચીને ચાંગશામાંથી એને બગાડ્યા છે.

અમેરિકા આ વરસે ૬૦ હજાર વિમાનો તૈયાર કરશે. જાપાનના પાશ્વિક ઉપરના આક્રમણને તોડવાનો એ જ રાજ્યમાર્ગ છે.

૯

જાપાનની યુદ્ધશક્તિ સંખ્યાએ ખોટી બ્રમણ્યો સેવવામાં આવી હતી. એમ કહેવામાં આવતું કે જાપાન છેલ્લાં ચાર વર્ષથી ચીનમાં એવું ખૂંતી ગયું છે કે કોઈ પણ મોટા યુદ્ધ માટે હવે એ ઊભું થઈ શકશે નહિ. જાપાને ૨૪ અબજ ચેન ચીન સાથેના યુદ્ધમાં ખોયા છે એમ પણ કહેવાતું. વળી દેશ ગરીબ છે, પહેરવા વસ્ત્રો નથી એટલે ધાસનાં વસ્ત્રો પહેરે છે, ખાવા ખોરાક નથી એટલે માછલાં, દરિયાઈ સાપો અને એવા બીજા અખાલ પદાર્થો રસાયનથી શુદ્ધ કરીને ખાય છે જેથી પ્રજાની શક્તિ ધટી છે.

વળી જાપાન પાસે કાચો માલ પૂરો નથી, અને એમાંય તે પોલાદ તો ખાસ જોઈએ, જે જાપાન પાસે નથી; વિમાનો, દારૂગોળા, મનવારો, સખમરીનો, ટેન્કો-આ બધાંમાં પોલાદ તો જોઈએ જ. જાપાન, મંચુરિયા ચીન વગેરેમાંથી માત્ર ૬૦ ટકા જ પોલાદ એને મળે છે, બાકીનું પરદેશમાંથી મંગાવે, પરંતુ પરદેશથી આવતું બધું થયું એટલે હવે પોલાદ ક્યાંથી મેળવવું? કાલસા પણ મંચુકુઓ, ફોર્મોસા, કારિયા વગેરેમાંથી મળે છે, પણ એય તે ૫૦-૬૦ ટકા જેટલા જ. કાલસા વગર એકેય ચંત્ર ચાલે નહિ, કારખાનાં બધું થઈ જાય, એટલે યુદ્ધકાળ દરમિયાન કોલસાની જરૂર પણ કાંઈ પોલાદ કરતાં ઓછી નથી. અને એથીય વધારે આવશ્યકતા વળી પેટ્રોલની છે. અત્યારે જાપાનને પેટ્રોલ સંખેલીન અને ફોર્મોસાના ટાપુમાંથી મળે છે, હલકા કાલસામાંથી પણ બનાવી લેવાય છે, પણ એટલાથી કાંઈ પૂરું થાય નહિ. બ્રિટન, ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ અને અમેરિકા એ ત્રણ દેશો મોટા પ્રમાણમાં પેટ્રોલ ઉત્પન્ન કરનારા છે. પહેલાં જાપાન એમના પાસેથી

પેટ્રોલ મેળવતું પણ હવે એ પણ બંધ થયું, એટલે આ ત્રણેય આત્યંતી વસ્તુઓની જાપાનને ખોટ છે. ૨૫૨ પણ ઉપયોગી વસ્તુ જે જાપાન પાસે બિલકુલ નથી. હા, ઇન્ડો-ચાઇનામાંથી થોડુંક મળશે પણ એમ કાંઈ ગાડું ગળડે નહિ. સિવાય એલ્યુમિનમ અને એ બીજી ધાતુ જે એરોપ્લેનોમાં ખાસ વપરાય છે એ પણ જાપાન પાસે ક્યાં છે ? આવી આવી અનેક ભ્રમજનક વાતો યુરોપના અર્થશાસ્ત્રીઓ વહેતી મૂકી છે પરંતુ એમાં સત્યનો અંશ કેટલો હતો એ જાણી શકવામાં પડીને બતાવી આપ્યું છે.

જાપાન એક લડાયક દેશ છે. વળી રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સંપૂર્ણ એકતા છે. પરદેશી ગુપ્તચરો જાપાનમાં ખૂબ છે, પરંતુ રાજ્ય અધિકારીઓ એટલા બધા વફાદાર છે કે નાણાં મળે છતાં ખોટો દોરવણી કરનારા ખબરો સાચા જેવાજ આપતાં એમને આવડે છે. આથી જ પરદેશી જાસૂસોનાં ધામાં જાપાનની મહાન તૈયારીના ખબરો મેળવી શકતાં નથી. એઓ બધા જાપાનને નબળું બનાવનારા ખબરો પોતાના જાસૂસો દ્વારા પરદેશખાતાંઓને પૂરા પાડે છે. જાપાન પાસે પૂરતાં કારખાનાં નથી. એ માત્ર દર માસે ૫૦-૧૦૦ વિમાનો બનાવે છે એટલી જ શક્તિ ધરાવે છે. એ વિમાનો પણ હલકી જાતનાં હોય છે. એમની પાસે બેંબો પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. બેંબો માટે જોઈતો ૨૨ થી ૨૨૦૦૦ રતલ સુધીના ભયંકર ગોળા જાપાન ક્યાંથી લાવે છે ? આજનાં યુદ્ધો શિકારી વિમાનો અને મોટા બેંબો વગર લડવા શકાતાં નથી. જાપાન પાસે કુલ ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વિમાનો ધારવાના આવતાં હતાં પણ ચીન સાથેના યુદ્ધમાં બધાં નાશ પામ્યાં છે અને પણ કહેવાતું, બ્યારે મોટા યુદ્ધમાં તો દર માસે સેંકડો વિમાનો નાશ પામે અને નવાં બનાવવાં જોઈએ. એ ક્યાંથી બનાવવાં ? ને આ જાપાનની શક્તિનું મૂલ્ય ઓછું આંકવામાં આવતું.

જાપાની લડવૈયા કેટલા શૂરા છે એ છેલ્લા રશિયા-જાપાન

યુદ્ધે બતાવી આપ્યું હતું અને હવે આજે યુરોપના ખૂબ તાલીમ પ્રાપ્ત લડાઈવાળા સામે એ કેવી ટક્કર ઝીલી શકે છે અને પીછેહઠ કરવાની દરજ્જા પાડે છે એ બતાવી આપ્યું છે.

જાપાનનું દસ લાખનું સૈન્ય ચીનમાં રોકાયું છે. ચાર-પાંચ લાખનું સૈન્ય મંચુરિયાની સરહદ ઉપર પડ્યું છે તે રશિયાની ધાકે એને ત્યાંથી ખસેડી શકાય તેમ નથી. આ સિવાય ખાસ તૈયારીઓ કરીને પાંચેક લાખનું વધુ સૈન્ય તૈયાર કર્યું હશે. આમ કુલ વીસેક લાખના સૈન્યને માટે જોઈતો યુદ્ધસરંજામ, યુનિફોર્મ, ખાદ્યપદાર્થો વગેરે જાપાન ક્યાંથી કાઢશે એ પ્રશ્ન વારંવાર પુછાતો ને જાપાને વહોરેલી આ બધી જોખમદારીઓ અસંભવિત નહિ પણ કઠિન સમસ્યા તો જરૂર ગણાતી.

એ તો જાણીતી વાત છે કે ચીન સાથેના યુદ્ધમાં જાપાનના સમુદ્રકાફલાને ખિલકુલ નુકસાન પહોંચ્યું નથી, એનો એ કાફલો અખંડ અને બળવાન છે. એ સિવાય ચાર રાજ્યોની અને નવ રાજ્યોની સંધિઓથી ઉપરવટ થઈ ૪૫૦૦૦ ટનની મોટી મનવારો એણે ખાંધી છે. એ સિવાય ૬૫ લાખ ટનનો મોટો સમુદ્રકાફલો છે. જો કે આ માટે એમ કહેવામાં આવતું કે ચીનના અને ઈન્ડો-ચાઈનાનાં બંદરો સંભાળવા માટે જાપાનને મોટો કાફલો રોકવો પડે છે, અને ધારો કે એમ હોય પણ તેથી એનું મૂલ્ય ઓછું આંકીને અસાવધ રહેવાની જરૂર ખરી ?

જાપાન ખૂબ ખર્ચરદાર છે. અત્યાર સુધી પોતે શું કરી રહ્યું હતું એની લેશ પણ ખર્ચ એણે પડવા દીધી નથી. એનાં ગુપ્ત કારખાનાંઓ અને યુદ્ધસરંજામ તૈયાર કરવાની શક્તિ વિશે એણે જગતને અંધારામાં જ રાખ્યું છે. ગમે તેવાં અટપટાં યંત્રોની નકલ એ કરી શકે છે. વિજ્ઞાન અને રસાયનમાં પણ તેઓ કુશળ છે. ટૂંકામાં, કચરામાંથી કીમતી વસ્તુઓ સરજનારા એ છે.

મજૂરી સસ્તી, કામ કરવાના કલાકો વધારે, ચોખા અને માછલાંનો સોધો ખોરાક-આ બધું જાપાનના ઉદ્યોગને બહુ લાભકારક નીવડ્યું છે.

જાપાની પ્રજા સંખ્યા પશ્ચિમ અનેક શ્રમજ્ઞાઓ સેવવામાં આવી હતી. એમ કહેવામાં આવતું, જાપાન જ્યારથી ચીન સાથે લડાઈમાં ભિતર્યું અને ખૂંચી ગયું ત્યારથી જાપાની પ્રજાની મુશ્કેલીઓ ખૂબ જ વધી ગઈ છે અને બળવો કરશે એમ લાગે છે, પરંતુ એમ કહેવું એ નર્ત્ય અગ્નિ છે કારણ કે જાપાની પ્રજા તો એટલી શિસ્તબદ્ધ અને રાજ્યને વફાદાર છે કે એની જોડી જડવી મુશ્કેલ છે.

જાપાને પોતાના ૧૮ થી ૪૦ વર્ષના પુરુષોને લશ્કરી તાલીમ આપીને તૈયાર રાખ્યા છે. આ તાલીમ ખૂબ જ ખાનગી રીતે અપાઈ હતી. વળી પૂર્વના દેશોમાંથી પોલાદ, તેલ, કાલસો અને ખોરાકનો મોટો જથ્થો સંધરી રાખ્યો છે. આર્થિક સગવડ પશ્ચિમ પૂરતી રાખી છે. પ્રજાને સંયમ અને તપ શીખવ્યાં છે ને જરૂર પૂરતું જ રાખી સરકારને જ બધું આપી દેવાનું શિખવાડ્યું છે. હવાઈ હુમલાથી બચવા માટે જમીનની અંદર કારખાનાંઓ ચલાવાય છે. કાચા સાધનો પશ્ચિમ પ્રુક્કળ પ્રમાણમાં અનામત રાખ્યાં છે. એણે વિમાનો બનાવવાનાં કારખાનાં વધાર્યાં ને વિમાનો સસ્તાં, મજબૂત અને લાંબે સુધી સફર કરી શકે એવાં બનાવવા પાછળ લક્ષ્ય આપ્યું. મનવારો બાંધવાનું કામ બહુ ઝડપથી ચલાવ્યું. વિમાન-વિરોધી તોપો મોટા જથ્થામાં તૈયાર કરીને રક્ષણ માટે ગોઠવી દીધી. શહેરમાં આશ્રયસ્થાનો તૈયાર કર્યાં. આમ એણે સંપૂર્ણ તૈયારી કરીને જ યુદ્ધમાં ઝુકાવ્યું છે.

ક્યારે અને કેમ, કયે સ્થળે અને કેટલી સંખ્યામાં આક્રમણ કરવું, કુદરતી અને બીજી મુશ્કેલીઓ કેટલા પ્રમાણમાં નડશે, ક્યાં કેવી જાતના કિનારા ઉપર ઉતરવા કેવાં સાધનો જોઈશે, ક્યાં કેટલો ખોરાક અને હથિયારોની જરૂર પડશે, ક્યાં છત્રી-સૈન્યો ઉતારવાં

પડશે ને ક્યાં વહાણો લાંગારવાં જોઈએ-આ બધું આગળથી વિચારીને જ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. એકેય સવાલ વગર વિચાર્યો અને પૂર્વતૈયારીઓ વગરનો રહ્યો નથી. અને એનું પરિણામ આપણે જોયું. પર્લ હાર્બર ઉપર જાપાને કરેલું આક્રમણ અને પહોંચાડેલું નુકસાન હવે છાનું નથી.

નસીબ ઉપર આધાર રાખીને કામ કરવાનું જાપાન શીખ્યું નથી.

અમેરિકન ગણતરી પ્રમાણે ત્રણ વરસ સુધી ચાલે એટલો ખોરાક અને ચૌદ માસ ચાલે એટલો તેલનો જથ્થો જાપાને અનામત રાખ્યો છે. આ પછી જીતેલા દેશોમાંથી મેળવી લેવાશે એમ એની ગણતરી છે. ઇન્ડો-ચાઇના અને થાઇલેન્ડનાં સાધનો તો પહેલે જ ફટકે એના હાથમાં આવી પડ્યાં છે. આ પછી ફિલિપાઇન, બોર્નિયો, સુમાત્રા અને મલાયા તેના હાથમાં આવ્યાં છે એટલે એમાંથી પણ એને ઘણું મળી રહેશે.

આમ અત્યારે તો જાપાન આગળ વધી રહ્યું છે અને જેમ જેમ એ આગળ વધે છે તેમ તેમ હિંદ ઉપર બળ વધતો જાય છે. હિંદનો કોઈ ભાગ આજે બચ્યો નથી. પણ આ બચેથી બીને નાસ્તી જવાથી કંઈ વળશે નહિ. મુશ્કેલી વખતે ધૈર્યથી કામ લેવું અને સહન કરવાની શક્તિ કેળવવી એ સમજી અને શાણી પ્રજાનો ધર્મ છે.

રશિયા

જગતનો પાંચમો ભાગ રોકીને પડેલું મહાન રશિયન સામ્રાજ્ય ૧૭૨ જાતની પ્રજાઓથી વસેલું છે. યુરોપમાં ઉત્તર આર્કટિક સમુદ્રથી ઠેક કાળા સમુદ્ર સુધી એનો વિસ્તાર છે ને એમાં સફેદ રશિયા, યુકેન અને નજીકનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઉપરાંત બ્યોર્નિયા, આર્મેનિયા અને આઝરબેજન એ ત્રણ ટ્રાન્સ-કોકેસિયન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે. એનો સાઈબીરિયન પ્રદેશ ઉત્તર એશિયામાં છે ને ખીરગીઝ, તુર્કમાન, બોખારા, ઉઝબેક અને ખીવાના પ્રદેશો મધ્ય એશિયામાં આવેલા છે. આખાય રશિયાની કુલ સત્તા મધ્યસ્થ સરકાર (R. S. F. S. R.) ના હાથમાં છે.

આતું એ મહાન સામ્રાજ્ય શ્રમજીવી ધોરણે રચાયેલું હોઈ તેનો પ્રત્યેક પ્રજાજન ધર્મ, વાણી અને વર્તનની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. લશ્કરી શિક્ષણ ત્યાં ફરજિયાત છે. ધંધો કરવાનું પણ સર્વ તંદુરસ્ત પ્રજાજનો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-માટે ફરજિયાત છે. 'કામ કરો અને ખાઓ' એ સૂત્ર આખા સામ્રાજ્યની પ્રજાનું સર્વસામાન્ય સૂત્ર છે. કોઈ પણ દેશના શ્રમજીવી વતનીને સોવિયેટ સામ્રાજ્યના પ્રજાજનોના હક મળી શકે છે.

દેશની કુલ સત્તા અખિલ રશિયા કોંગ્રેસ ઓફ સોવિયેટ્સના હાથમાં છે. પ્રજાના દર ૨૫૦૦૦ માણસે એક પ્રતિનિધિ ચૂંટવામાં આવે છે. આ રીતે ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી ૪૦૦ સભ્યો ચૂંટી તેની મધ્યસ્થ કાર્યકારિણી કમિટી રચાય છે. આ કમિટીના હાથમાં આખા સામ્રાજ્યની ન્યાય, વરિષ્ઠ અને મહેસૂલી તથા કાયદાની સત્તા રહે છે. દર ચાર માસે આ કમિટીની બેઠક મળે છે. એની પાછળ એક રેન્ડિંગ કમિટી છે. આ કમિટી ૧૧ સભ્યો (કોમીસાર) નીમે છે. આ અગિયાર સભ્યો એ રશિયાનું પ્રધાનમંડળ છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે દરેક પ્રજાજનને મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. ધર્મ, જાતિ, વર્ણ વગેરેમાં રશિયા માનતું નથી એટલે ૧૮ વર્ષની ઉપરનો દરેક પ્રજાજન સમાન મતાધિકાર ભોગવે છે. સાધુઓ, ધર્મગુરુઓ, અશક્તો અને જૂના રાજ્યના પોલીસ અધિકારી-ઓને મતાધિકારથી બાતલ રાખવામાં આવ્યા છે.

રશિયાની વસ્તી અને વિસ્તાર નીચે મુજબ છે :

પ્રદેશ	વિસ્તાર માઈલમાં	વસ્તી
આર. એસ. એફ. એસ. આર. (મુખ્ય શહેર મોસ્કો)	૭૬૯૪૭૧૫	૧૧૩૪૫૦૦૦૦
યુકેન (મુખ્ય શહેર કીવ)	૧૩૪૩૦૩	૩૩૦૧૪૦૦
સફેદ રશિયા (મુખ્ય શહેર મિનસ્ક)	૪૮૭૫૧	૧૪૩૦૭૦૦
ટ્રાન્સ-કોકેસિયા (મુખ્ય શહેર તીફ્લીસ)	૭૧૨૩૫	૭૫૫૬૦૦૦
હિઝબેક (મુખ્ય શહેર ટારકેન્ટ)	૭૪૨૮૬	૫૦૪૪૩૦૦

ટુર્કીમાં

(મુખ્ય શહેર આસ્ખાબાદ)	૧૮૯૬૦૩	૧૨૬૮૬
તાબક		
(મુખ્ય શહેર સ્ટાલિનાબાદ)	૫૬૬૦૮	૧૩૩૨૭

આ આંકડા ઈ. સ. ૧૯૩૩ની વસ્તીગણતરી મુજબના છે તે પછી તો રશિયાની વસ્તી વધી છે અને અત્યારે લગભગ ૧૦ કરોડ જેટલી થઈ છે.

આખા રશિયન સામ્રાજ્ય સાથે કુલ ૨૭ રાજ્યો જોડાયેલાં છે મુખ્ય શહેર મોસ્કો છે. રશિયાનાં મુખ્ય શહેરોની વસ્તી નીચે મુજબ :

મોસ્કો	૪૦ લાખ	બાકુ	૮ લાખ
લેનીનગ્રેડ	૩૨ લાખ	ખારકોવ	૭ા લાખ
કીવ	૬ા લાખ	રોસ્ટાવ	૬ લાખ
ઓડેસા	૫ા લાખ		

આ સિવાય બીજાં ૪૫ મોટાં શહેરો છે જેની વસ્તી એ લાખથી પાંચ લાખ સુધીની છે. ૫૦ એથી નાનાં શહેરો છે જે વસ્તી અરધા લાખથી એક લાખની છે. રશિયાની પંચ-વાર્ષિક યોજના દરમિયાન બધાં નવાં શહેરો વસ્યાં છે. આ શહેરોની બાંધબંધી સાદી છે છતાં સુધક અને વ્યવસ્થાપુરઃસરની યોજના મુજબ બાંધવામાં હોઈ સુંદર લાગે છે.

સોવિયેટ રશિયામાં ધર્મને કોઈ માનતું નથી. રશિયામાં ૫૬ઠી ઠીક સંખ્યામાં આવીને વસ્યા છે. યુરોપમાં એના ઉપર ખૂબ સખ્તાઈ ગુજરી એટલે તેઓ રશિયામાં આવીને વસ્યા.

રશિયામાં શિક્ષણ દરખ્યાત છે. એટલા પંદર વર્ષમાં ૨૩ ટ માંથી દર ટકા જેટલી પ્રગતિ શિક્ષણવિષયક બાબતમાં સધાઈ શિક્ષણનો આ પ્રભાવ સોવિયેટની દૂરની ધર્માધ અને ઝંડૂની પ્રગ

પણ પ્રસર્યો છે. રશિયામાં અધી થઈને ૧૭૨ બાધાઓ બોલાતી હોવા છતાં લિપિતો એક જ-રોમન-રાખવામાં આવી છે. રશિયાના દરેક નાના ગામમાં શાળા હોવાનું ફરજિયાત છે. શાળાનો એક ચાર વર્ષનો અને બીજો સાત વર્ષનો એમ બે પ્રકારના અભ્યાસક્રમ છે. બે કરોડ છોકરા-છોકરીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓમાં બણે છે. માધ્યમિકમાં અરધો કરોડ છોકરા-છોકરીઓ છે. હુનર-ઉદ્યોગની શાળાઓમાં ૧૦ લાખ વિદ્યાર્થીઓ, કારખાનાંઓની શાળામાં ૧૩ લાખ વિદ્યાર્થીઓ છે. એ સિવાય મજૂરસંઘની શાળાઓમાં પાંચ લાખ વિદ્યાર્થીઓ બણે છે.

રશિયામાં વીસેક જેટલાં વિશ્વવિદ્યાલયો અને સેંકડો કોલેજો છે. હુનર-ઉદ્યોગના શિક્ષણ માટે ત્યાં વિશાળ સાધનો છે. અધું જ શિક્ષણ સામ્યવાદી ધોરણે અપાય છે.

રશિયાની અધી કાર્ટોમાં પ્રગતત્ત્વ ખાસ નજરે પડે છે. વિદ્યાર્થીઓ, મજૂરો, ખેડૂતો વગેરેની પોતાની ખાસ કાર્ટો છે. આ કાર્ટોમાં ન્યાયાધીશની નિમણૂક ચૂંટણી દ્વારા થાય છે. આ અધી કાર્ટોમાં સાદા ગુનાઓના ફેંસલા અપાય છે. મોટી કાર્ટોની એના ઉપર દેખરેખ છે. અપીલ કરવી હોય તો મોટી કાર્ટોમાં કરી શકાય છે. દરેક કાર્ટોમાં લોકપ્રતિનિધિ સભ્યો હોય છે અને ન્યાયના કામમાં એ સહાય કરે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો ન્યાય કરવાનું લોકોના હાથમાં જ છે. કેવો ન્યાયાધીશ નીમવો તે માટે કાયદો છે. પંચ નીમી તકરાર પતાવવાના કામને રાજ્યે બારે ઉત્તેજન આપ્યું છે. પોલીસ ખૂબ જ કડક છે તેમ જનસંસી પ્રવૃત્તિ પણ વિશાળ પાયા ઉપર છે. રાજ્ય વિરુદ્ધ કે સામ્યવાદી મંડળ વિરુદ્ધનો ગુનો બચાવે લેખાય છે. ચોરીનો ગુનો પણ બચાવે ગણાય છે. એ સિવાયના બીજા ગુનાઓ માટે કડક સજા નથી. કેદીઓ તરફનું વર્તન ખૂબ જ મમતાળુ છે. બહાર જઈ કામ

કરવાની પણ તેમને છૂટ છે. કરેલા કામની મળૂરી પણ એમને આપવામાં આવે છે.

રશિયામાં બાળશિક્ષણ માટે લાખો મોન્ટીસોરી સ્કૂલો છે. બાળકનો ઉછેર અને શિક્ષણ બંનેનો બાર રાજ્ય ઉપાડે છે. આજનો બાળક આવતીકાલનો ઉત્તમ પ્રજાજન બને એ માટે એને સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા રાજ્યે કરી છે. બાળકો એ જ રાજ્યની સાચી મતા છે એમ રશિયન સરકાર માને છે.

દસ વર્ષની ઉંમર પછી લસ્કરી શિક્ષણ શરૂ થાય છે.

બાળકો માટેનાં બાળ-ઉપવનો, બાળ-કોર્ટો, બાળ-મ્યુઝિયમો એ રશિયાની વિશિષ્ટતા છે. સિવાય, ખાસ પ્રવાસક્રમો અને દેશાટનો પણ ચોળ્ય છે.

જે પંચવર્ષીય યોજનાએ રશિયાની કાયાપલટ કરી એ પંચ-વર્ષીય યોજના દરમિયાન બાળકો માટે જે કાંઈ કરવામાં આવ્યું એમાં બહુ જ દૂધ બાળકોને જ આપવું, માયાપોએ ન લેવું એવી જે એક યોજના હતી તેણે બાળકોના શરીરવિકાસમાં બારે ભાગ બળવ્યો છે. આમ રશિયાએ બાળકો માટે ઘણું કર્યું છે.

રશિયન નારીને પુરુષ જેટલો જ હક છે, પુરુષ જેટલો જ મતાધિકાર છે, અને તે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એને ગમે ત્યાં જવાની, ગમે ત્યાં ફરવાની, ગમે તેવા મિત્રો રાખવાની અને સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની છૂટ છે. આગળ તો ગર્ભપાત કરવાની પણ છૂટ હતી, પરંતુ એ છૂટનો દુરુપયોગ થવા લાગ્યો એટલે બંધ કરવામાં આવી. ઇચ્છિત લગ્ન અને છૂટાછેડા રશિયામાં સર્વસામાન્ય છે. ગમે તે જાતના ધંધામાં સ્ત્રી જોડાઈ શકે છે, ગમે તે કારખાનામાં સ્વતંત્ર રીતે મહેનત-મળૂરી એ કરી શકે છે, કારખાનાંઓ અને સમૂહ-ખેતરોમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી રહેવાની જોગવાઈ છે.

સગર્ભા સ્ત્રીને પ્રસવ પહેલાં અને પ્રસવ પછીના ત્રણ માસ હળવું કામ આપવામાં આવે છે અને છતાં પગારમાં કશી કાપકૂપ કરી શકતા નથી.

રશિયામાં સ્ત્રી-કામદારોની સંખ્યા કરોડોની છે. આ કરોડોની સંખ્યામાં કામ કરતી સ્ત્રી-કામદારોનાં ધાવણાં બાળકોની સંભાળ માટે ખાસ ગોઠવણ હોય છે. પ્રસૂતિ-કાળ વખતે સ્ત્રીની બધી જ સમગ્ર સાચવવાની જવાબદારી પણ કારખાનદાર અથવા રાજ્યને શિરે છે, જે માટે લાખો પ્રસૂતિગૃહ રાજ્ય નિભાવે છે.

સ્ત્રીઓની લશ્કરી પલટનો પણ છે.

રશિયાના શ્રમજીવીઓ રાજ્યના માલિક અને મતાધિકાર ધરાવનારા છે. આ શ્રમજીવીઓ માટે રહેવાનાં ફક્ક મકાનો, કસરતશાળાઓ, રેડિયો, બગીચાઓ, લાયબ્રેરીઓ, મ્યુઝિયમો વગેરે છે. કારખાનાંઓની વ્યવસ્થામાં એમનો અવાજ છે અને કારખાનાંના અધિકારીઓ વિરુદ્ધ ગમે ત્યારે અવાજ ઉઠાવી શકે છે.

દરેક મજૂરને હમેશા આઠ કલાક કામ કરવાનું હોય છે. અઠવાડિયે એક રજા મળે છે. કારખાનાંમાં આરામના સમયે રેડિયો દ્વારા સંગીત સંભળાવવામાં આવે છે. એમને માટે હવાખાનાંઓ પણ નિભાવે છે તે મફત સારવાર આપે છે. હવાફેર કરવા કોઈ મજૂરને જવું હોય તો એનું બધું ખર્ચ પણ કારખાનદારને જ આપવું પડે છે. પગારનું ધોરણ પણ જીંડું છે તેમ બાળસુ મજૂરો માટે કડક કાયદા પણ છે. અશક્ત અને વૃદ્ધ મજૂરો માટે કારખાનું વ્યવસ્થા કરે છે. પેન્શન આપવાનો પણ રિવાજ છે.

રશિયામાં મજૂરોનો મહિમા મોટો છે. બાળકો પછી શ્રમજીવીઓ રાજ્યના લાડકા છે.

રશિયામાં લગભગ ૯૦ ટકા ખેતી સમૂહ-ધોરણે થાય છે. મોટાં.

મોટાં ખેતરોને યાંત્રિક સાધનો દ્વારા ખેડવામાં આવે છે. સાકા સાત લાખ એકર જેવડાં મોટાં ખેતરો રશિયામાં છે. ખેડૂતને શ્રમજીવી ગણવામાં આવે છે અને શ્રમજીવી તરીકેના બધા હકો તે ભોગવે છે. જમીન, ખેતી અને પેદાશની માલિકી રાજ્યની છે. કારખાનાંમાં મજૂરોને જેટલી સગવડ મળે છે તેટલી જ સગવડ ખેડૂતોને મળે છે. રશિયામાં સૌથી પહેલાં જ્યારે સામ્યવાદી પદ્ધતિ અમલમાં આવી ત્યારે જમીનદાર ખેડૂતોએ બળવો કરેલો ને ખેતી કરવા ના કહી પોતાનાં જનવરોનો પણ એમણે નાશ કર્યો. પરિણામે બીજો વર્ષ દુકાળ પડ્યો. રાજ્યે આ જમીનદાર ખેડૂતોએ સંબરી રાખેલું અનાજ ખૂંચવી લીધું ને એ બધાને પકડીને ખાણો અને નહેરો ખોદવા માટે મોકલી દીધા. સપ્તાઈ પણ ઠીક પ્રમાણમાં ગુજરી.

અત્યારે રશિયામાં લગભગ ૧૩ કરોડ એકર જેટલી જમીનમાં વાવણી થાય છે. આખા જગતમાં વાવણી માટેની જમીનમાં અમેરિકાનો નંબર પહેલો અને રશિયાનો બીજો આવે છે.

રશિયામાં પાકનું ઉત્પન્ન નીચે મુજબ : (ધ. સ. ૧૯૩૩)

પાક	હેક્ટર હજારની સંખ્યામાં	ટન
રાઈ	૨૬૨૦૦	૨૪૧૬૦૦૦
ધઉં	૩૪૬૦૦	૨૭૭૫૦૦૦
જવ	૭૨૫૬	૭૮૫૦૦૦
ઝોટ્સ	૧૬૬૩૨	૧૫૪૧૦૦૦
બક જાતના ધઉં	૨૦૩૮	૧૧૨૦૦૦
જુવાર	૮૮૫૦	૪૮૨૦૦૦
મકાઈ	૩૬૫૦	૪૮૦૦૦૦
બટાટાં	૬૧૧૧	૫૦૮૦૦૦૦
શણ હેમ્પ શણ	૩૧૫૨	૧૩૨૦૦૦

સુરજમુખી	૧૩૨૧	૬૦૦૦૦૦
કપાસ	૨૦૫૧	૧૩૨૦૦૦
તમાકુ	૬૮	

શ્રદ્ધામાં જનવરોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

ધોડા ૩૧ કરોડ ઘેટાં ૫૧ કરોડ
કુકર ૧૧૧ કરોડ બીજાં જનવરો ૪૧ કરોડ

શ્રદ્ધા સામ્યવાદી દેશ છે. લેનીન અને તેના સાથીદારો આ સામ્યવાદના પ્રચારકો છે. એમણે ધર્મગુરુઓને તગડી મૂક્યા ને કાઠ પણુ જાતના ધર્મપ્રચાર સામે સખત પગલાં લેવાનું શરૂ કર્યું. ઝારતો નાશ કરી શાહીવાદીઓની સંસ્થા નાબૂદ કરી. બુદ્ધિવાદીઓ અને અમીરોને પણ રુખસદ આપી. બારે નફા ખાઈ જમી પડેલા મોટા વેપારીઓની પણ એ જ દશા થઈ અને વેપાર-ઉદ્યોગ, રેલવે, દ્રામવે, રસ્તા, બેંકો, પુલો, સ્ટીમરો, મોટરબસો, મોટરો, ટ્રકનો, પેઢીઓ, કારખાનાં, ખાણો, સંસ્થાઓ, ઘરો, મહેલો વગેરેની ખાનગી માલિકી જૂંટવી લઈ ને સરકારે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધાં. પ્રજાનાં બાગકાને રાજ્યે સંભાળી લીધાં. ગૃહજીવન કે કુટુંબજીવન જેવું રાખ્યું નહિ.

ઝાર વખતના જે નાનામોટા અમલદારો હતા એ બધાને કાઢી મૂક્યા ને એને બદલે સામ્યવાદી સભાસદો ગોઠવ્યા. નાના અધિકારીથી તે ઠેક લેનીન સુધી સર્વનો પગાર એક જ સરખો ૩૦૦ રૂબલ નક્કી થયો. સમાજમાંથી જાતિભેદ, ધર્મભેદ, વર્ણભેદ દૂર કર્યા. પેદાશ રાજ્ય સંભાળી લે, સૌને રાજ્યને રસોડે ખાવાનું મળે, સિવાય જીવનની બીજી જરૂરિયાતો પણ રાજ્ય પૂરી પાડે-આમ નક્કી થયું.

આમાં જેમ જેમ અનુભવ મળતો ગયો તેમ તેમ ફેરફારો થતા ગયા. આવો મુખ્ય ફેરફાર સ્ટેલિને કર્યો. આ ફેરફારોમાં મુખ્ય ફેરફારો મર્જાપાત કરવાની મનાઈ, પરદેશીઓને મોટા પગાર આપવાની છૂટ,

દેશના નોકરોને પણ વધુ-ઓછા પગાર માટેની જોગવાઈ, ગૃહજીવન અને કુટુંબજીવનની છૂટ, મળૂરોને કે નોકરોને પગારમાંથી કરકસર કરીને બચાવેલી રકમ બેંકમાં મૂકવાની અને વ્યાજ આપવાની વ્યવસ્થા, નાનાં ઘરો બાંધી તેની માલિકી જોગવાઈની છૂટ, માઆપને પોતાના બાળકને ઉછેરવાનો હક, આખા જગતમાં કોઈ પણ ઉપાયે સામ્યવાદ ફેલાવવાના સિદ્ધાંતને મોજો બનાવી રશિયા પૂરતો તેને મર્યાદિત બનાવી દેવાની નીતિ, વગેરે મુખ્ય છે.

રશિયાનું પ્રજાસંઘમાં જોડાવું એ પણ હળવી નીતિના પરિણામ-રૂપ જ હતું.

લેનીને ઔદ્યોગિક કાર્યક્રમ દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો એને સ્ટેલિને વધુ વેગ આપ્યો. પંચવર્ષીય યોજનાથી દેશે જે મહાન સિદ્ધિ મેળવી છે એ સ્ટેલિનને આભારી છે.

રશિયામાં પહેલાં પંચવર્ષીય યોજના ૧૯૨૯થી શરૂ થઈ. આ યોજનામાં દર્શાવાયેલા કાર્યક્રમ મુજબ કરોડો અખજ રૂબલો ખર્ચીને રશિયાને ઉદ્યોગપરાયણ બનાવવાનું હતું પરંતુ એ વખતે સોવિયેટ સરકાર પાસે પૈસા નહોતા. આથી દેશની પેદાશની બધી વસ્તુઓ પરદેશને વેચી તેનાં કીમતી ચંત્રો ખરીદવાનાં હતાં. આ માટે સ્ટેલિને ખપ પૂરતી જ પેદાશ રાખી બાકીની પરદેશમાં વેચવા માંડી ને ચંત્રો ખરીદવા માંડ્યાં. આમ થતાં પ્રજાને સારો એવો જોગ આપવો પડ્યો. મોજશોખ અને બીજી સગવડની ચીજોની તંગી જણાવા લાગી. પ્રજા પાસે વસ્તુઓ ખરીદવા કાંઈ રોકડ હતું જ નહિ. બજારમાં વેચનારા પણ નહોતા. રોટલી અને પાણી સિવાય કાંઈ મળતું જ નહિ. માત્ર બાળકોને દૂધ માટે જોગવાઈ રાખવામાં આવી હતી. મહિનામાં એક વખત માંસ મળતું. પહેરવાનાં વસ્ત્રો વરસમાં એક વાર મળતાં. ખૂટતું પણ તેમ જ હતું. સિગારેટ,

તમાકુ, માખણ, દૂધ, હાશ, દુર્લભ ચર્મ પડ્યાં હતાં. ઈંડાં, રોટી, માંસનો અભાવ હતો. પ્રજા એક જાતનું તપ જ કરી રહી હતી. આ રીતે ઠંડ ૧૯૩૫-૩૬ સુધી ચાલ્યું ને આ રીતે સહન કરીને દસ હજાર યંત્રો પરદેશથી મંગાવાયાં. આ યંત્રોને ચલાવવા માટે મોટા પગારે પરદેશી નિષ્ણાતોને પણ રોક્યા.

રશિયા વિવિધ પ્રજાઓથી વસેલો દેશ છે. એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ખાસ મળતો નથી. આખા યુરોપ કરતાં રશિયા ખમણું છે. દેશનો મોટો ભાગ ખરફ, તોફાનો અને ઋતુની પ્રતિકૂળતાથી છવાયેલો છે, ને એ કારણે જ એ ભાગમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે. આખા સામ્રાજ્યની વસ્તી ૧૭ કરોડની છે જે ઐટલિયન કરતાં ૧૦૦ ગણું ગણાય, પરંતુ વસ્તી માત્ર સાડા ત્રણગણી જ વધારે છે. સામ્રાજ્યમાં ૧૭૨ જાતની ભાષા બોલાય છે. રશિયનો આઠ કરોડ છે, ૩૫ કરોડ યુક્રેઈનો છે. યુક્રેઈનો સ્લેવ જાતિના છે. સિવાય રશિયન, તુર્કીમાન, તાર્તાર, યહૂદી, બ્યોર્જિયન, આર્મેનિયન, જર્મન, વગેરે જાતિઓ છે. જર્મનો દસ લાખ જેટલા હતા જે હવે એકોસ્લોવેકિયા તરફ ગયા છે. રશિયાની પૂર્વ-પશ્ચિમ સરહદ એટલી લાંબી છે કે એક રેતવે ટ્રેન દિવસ અને રાત ચાલ્યા કરે તો આઠ દિવસ લાગે. પ્રજાનો મુખ્ય ધંધો ખેતી અને પશુ-ઉછેર છે. રશિયામાં કાચો પદાર્થ મોટા પ્રમાણમાં છે. એકલું સોનું જ વરસે ૪૦ કરોડ પાઉંડનું નીકળે છે.

રશિયાના પ્રાચીન વતનીઓ પોતાના સ્વજનના મૃતદેહ ઉપર અમુક ક્રિયાઓ કરી એની ચામડી અને માંસ ઉખેડી નાખતા અને હાડપિંજરને લાલ રંગે રંગતા.

એ પછી સ્કાર્થિયન લોકો આવ્યા. ગ્રીક હીરોડોટસના સમયમાં એનો ઉલ્લેખ છે. ગ્રીકોએ ત્યાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં. ઈસુના ત્રીજા સદીમાં સામેટિયન લોકોએ આ દેશ ઉપર વિજય મેળવ્યો

હતો. તે પછીનાં એક સો વર્ષ બાદ ગોઘોએ અને તે પછી પ્રખ્યાત સરદાર એટીલાની સરદારી નીચે હજોએ રશિયા ઉપર સત્તા જમાવી હતી. એ પછી રલેવો, મોંજોલિયનો, બલ્ગેરિયનો વગેરેએ આક્રમણો કરી વિજેતાઓ તરીકે રશિયાનો ઉપભોગ કર્યો હતો. પશ્ચિમમાંથી તુર્કોએ પણ થોડો સમય સત્તા જમાવી હતી.

સાતમા સૈકામાં ચીનાઓ અને આરબોનાં આક્રમણો થયાં હતાં. આઝર પ્રજા પણ આવીને વસી હતી. સિવાય ફીનો, બલ્ગેરિયનો, હંગેરિયનો, રલેવો વગેરેનાં જુદા જુદા વિભાગોમાં ઈસુની સાતમી શતાબ્દથી દસમી શતાબ્દ સુધી સંસ્થાનો રહ્યાં હતાં. આમાં રલેવો વધુ વિકાસ પામ્યા હતા.

નવમા સૈકામાં નોર્મૅનોએ રશિયન નામથી પહેલવહેલું ઉત્તરમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૧૦૦ વર્ષ પછી રશિયનો ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રાચીન ગ્રીક સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ થયા. એ પછી ઠેક ૧૯૧૮ સુધી એ ધર્મ ચાલુ રહ્યો.

દસમા સૈકામાં લિથુઆનિયનોએ રશિયા પર વિજય મેળવ્યો. આ રીતે અનેક જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં અને નાશ પામ્યાં.

મોંજોલિયન લોકોએ ૧૨૪૨માં રશિયા પર આક્રમણ શરૂ કર્યું હતું. ચૌદમા સૈકામાં પોલિશ લોકો વિજેતા બન્યા હતા. એ જ સૈકામાં મોસ્કોના રાજકુમારે સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું ને મોસ્કોને રાજધાની બનાવી ‘ઝાર’ નામથી ઓળખાવું શરૂ કર્યું.

સોળમી સદીમાં ઝાર ઈવાને સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર બહોળો વધારી દીધો. ૧૬૧૩માં માઈકલ રોમોનોવ ગાદી ઉપર આવ્યો. આ રાજાના વંશજો ૧૯૧૭ સુધી ગાદી ઉપર હતા. રોમોનોવની નીતિ જમીનદારોને સત્તા આપી પ્રજા ઉપર કાબૂ રાખવાની હતી. જમીનદારો ઉપર રાજાનો સીધો અંકુશ રહેતો.

સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી રશિયામાં રશિયન ભાષામાં કોઈ સાહિત્ય નહોતું. યુદ્ધ, ખેતી, પશુપાલન—એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. સંસ્કૃતિનું તો નામનિશાન હતું નહિ.

ઈ. સ. ૧૬૭૨માં જર્મનોએ પહેલું નાટક રશિયામાં બજવી અતાવ્યું હતું. એ પછી નાટકો અને નવલકથાઓ લખવાની શરૂઆત થઈ.

રશિયામાં પીટર ધી ઐટે મોટું પરિવર્તન આણ્યું. (૧૬૮૮) આ સામ્રાટ ભારે સાહસિક અને ઉદ્યોગી હતો—જંગલી પશુ એવો જ. એણે રશિયાને યુરોપની સંસ્કૃતિમય બનાવવા વિશ્વાળ પ્રમાણમાં પ્રયત્નો કર્યા. પોતે સમ્રાટ હોવા છતાં મજૂરનો વેશ લઈ સ્વીડનના કારખાનામાં વહાણો બાંધવાનો ઉદ્યોગ શીખ્યો હતો.

આ રાજા અઠ્યાવીસ વર્ષ સુધી મોસ્કોની ગાદી ઉપર રહ્યો. તેના આ રાજ્યકાળના સમય દરમિયાન ૨૧ વરસ સુધી એણે સ્વીડન સાથે લડાઈઓ કરી ૮૫ પરાજય મેળવ્યા, પણ આખરે એણે સ્વીડનને હરાવ્યું. મોસ્કોને બદલે નવું પાવતખત પીટર્સ બર્ગ (અત્યારનું લેનીનગ્રેડ) એણે સ્થાપ્યું. પીટરે પોતાના રાજ્યમાં અનેક નવા ઉદ્યોગો અને ધંધાઓ શરૂ કરાવ્યા હતા ને એમાં મુખ્યત્વે રાજ્યની જ મૂડી રોકી હતી. એનું ગૃહજીવન સુખી નહોતું.

પીટર પછી ધણી સત્તાઓ આવી. એમાં કેથરાઈન બીજી ખૂબ જ પ્રખ્યાત થઈ છે. (૧૭૬૨-૧૭૯૬) એ ધણી જ કૂર અને દુશ્વરિત્ર હતી, પણ શુદ્ધિમાન હોવાથી રશિયાને વિકાસને પથે વાળી શકી હતી. એ સમયના સમર્થ યુરોપીય વિદ્વાનો વોલ્ટેર, ડીડેરોટ અને ગ્રીમ સાથે એ પત્રવ્યવહાર ચલાવતી હતી. એણે જર્મનીના મહાન ફ્રેડરિક વિરુદ્ધ ચાલેલા ઓરિદ્વયાના જંગમાં ભાગ લીધો હતો. આ રાણી તત્ત્વજ્ઞાની પણ હતી.

આ રાણીના પછી પોલના સમયમાં સ્ટેલિનનું જન્મસ્થાન

જ્યોર્જિયા જિતાયું હતું. એ પછી એલેક્ઝાંડર પહેલો સમ્રાટ બન્યો. નેપોલિયનની છ લાખની સેના એના સમયમાં જ મોસ્કોની ઠંડીમાં ઠરી ગઈ હતી. એલેક્ઝાંડર પહેલાએ દ્રાન્સ-કોકેસિયા જીત્યું. ફિન્લેંડ અને પોલેંડને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધાં. પછીના નિકોલસ પહેલાના સમયમાં ઇંગ્લેંડ અને રશિયા વચ્ચે કિમિયન યુદ્ધ થયું. ખેડૂતો ઉપર અસહ્ય દુઃખ આવી પડવાથી એમણે બળવો કર્યો, પરંતુ આ ઝારે એને નિર્દયતાથી દાબી દીધો.

ઈ. સ. ૧૮૬૧માં એલેક્ઝાંડર બીજો સમ્રાટ બન્યો. એણે ગુલામોની પ્રથા બંધ કરી પરંતુ ગુલામીના અંશો બીજી રીતે ચાલુ રાખ્યા.

આ ઝારના સમયમાં લોકોની રાજકીય અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ વિકાસ પામે અને ગુલામીનો નાશ થાય એ માટે નિહિલ્ટ (એનાર-કિસ્ટ) મંડળની સ્થાપના થઈ. આ મંડળનો હેતુ ઝાર અને બીજા મોટા અધિકારીઓનાં ખૂન કરી રાજદ્વારી પ્રગતિ સાધવાનો હતો. આ મંડળનું પ્રાપ્ત્ય અને દમન વધતાં જ ગયાં. ઈ. સ. ૧૮૮૧માં ઝાર એલેક્ઝાંડરનું આ મંડળ દ્વારા ખૂન થયું. એ પછી એલેક્ઝાંડર ત્રીજાએ નિહિલ્ટ પાર્ટીનો નાશ કરવા અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા દબાવી દેવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ આખરે એ પણ નિહિલ્ટની ખૂની તલવારનો ભોગ બન્યો. એ પછી છેલ્લો ઝાર નિકોલસ બીજો આવ્યો. એણે ઈ. સ. ૧૮૯૭ અને ૧૯૧૨ની યુરોપની મહાન સુલેહ-પરિષદની પ્રવૃત્તિને જન્મ આપ્યો હતો. આ છેલ્લો ઝાર સ્વભાવે સારો પણ નબળો રાજ્યકર્તા હતો. એના ઉપર એની રાણી અને રાસ્પુટીન નામે એક સાધુનો બારે પ્રભાવ હતો.

ઈ. સ. ૧૮૯૮માં બોલ્શેવિક મંડળની શરૂઆત થઈ. ઝારની પોલીસે આ મંડળને બચકર સખ્તાઈથી દાબી દેવા પ્રયત્નો આરંભ્યા.

૧૯૦૪માં રશિયા અને જાપાન વચ્ચે વિમલ થયો ને એમાં સાગર અને પૃથ્વી પર જાપાને વિજય મેળવ્યો. જાપાનના આ વિજયથી રશિયાની પ્રતિષ્ઠાને બારે ઘોખો પહોંચ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૦૫માં ઝારની પાસે અરજ કરવા માટે આવેલા ખેડૂતો અને મજૂરોના ટોળા ઉપર સૈન્યે બંદૂક ચલાવી. જગતની દૃષ્ટિએ અપયશ્ચનો પોટલો વહોર્યો. એ જ વર્ષમાં જેના સભ્યોને કશી જ સત્તા ન હોય એવી પાર્લમેન્ટ સ્થાપી. આના પ્રતિકાર તરીકે દેશમાં સર્વબ્યાપી હડતાલ પડી. આથી રાજ્યે પ્રગતીય પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ મૂકવા જીલમ કરવામાં બાકી ન રાખી.

આ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૪-૧૮નું મહાયુદ્ધ મંડાયું.

સર્વિયામાં ઓસ્ટ્રિયાના રાજપુત્રનું ખૂન થયું. યુદ્ધનો દાવાનળ સળગ્યો. રશિયાએ સર્વિયાની વહાર કરી. જર્મની ઓસ્ટ્રિયા સાથે મળી ગયું. ફ્રાન્સ અને બ્રિટન પણ જલ્લાં. તુર્કી, રૂમાનિયા, ઇટલી, બલ્ગેરિયા અને જાપાન પણ બાકી ન રહ્યાં. આ યુદ્ધમાં એક કરોડ માનવીઓ મર્યા, અન્યને પાઉંડની સાધન-સામગ્રી નાશ પામી. રશિયા પાસે સારાં સેનાધ્યક્ષો, સાધન-સામગ્રી કે બ્યવસ્થા નહોતાં. પરિણામે રશિયાના મોટા સૈન્યને જર્મન માર્શલ હિન્ડનબર્ગે ટીનન-બર્ગના યુદ્ધમાં પરાજય આપ્યો. રશિયન સૈન્યે પાછાં હડયાં અને બારે ખુવારી પામ્યાં.

ઈ. સ. ૧૯૧૬માં રાસ્પુટીનનું ખૂન થયું. રશિયાની મોટી હડતાલ પછી હડતાલ તોડવા માટે મૂકેલા ઝારના સૈનિકો ખેડૂતો અને હડતાલિયાઓ સાથે મળી ગયા.

દરમિયાન પેલી નામની પાર્લમેન્ટ તો ચાલુ જ હતી. આ પાર્લમેન્ટમાં પ્રજામતને માન આપી અમુક સુધારા કરવા માટેના

સભ્યોના વલણને ઝારે ક્રુતકારી કાઢ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૭માં વિપ્લવવાદી મંડળે ઝાર અને તેના કુટુંબને પકડી કારાગારમાં પૂર્યાં ને પ્રજાસત્તાક સરકાર સ્થાપી યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની જાહેરાત કરી, પરંતુ સૈનિકોએ યુદ્ધમાં જવાની ના પાડી.

હવે રશિયામાં અરાજકતા પ્રસરવા લાગી. ખેડૂતોએ જમીનનો કબજો મેળવી કાયદો હાથમાં લઈ લીધો અને બીજા બાજુ જર્મનોએ ઠેઠ પીટર્સબર્ગ સુધી ધસી આવી કબજો કરી લેવાની પેરવી રચી.

સામ્યવાદીઓ યુદ્ધ અંધ કરવાના મતના હતા અને એવો પ્રચાર એ કરતા હતા એટલે છૂપા વેશમાં લેનીનને જર્મનોએ રશિયામાં પહોંચાડી દીધો. એણે મારફાડ કે યુદ્ધ વગર રશિયાનાં સરકારી ખાતાંઓ હાથ કરી લીધાં. સામ્યવાદીઓ પાસે સૈન્ય, સાધન કે ધન નહોતું. એમણે જર્મની સામે નામોશીભરી સંધિ કરી દેશને આક્રમણના પાશમાંથી બચાવી લીધો. સામ્યવાદીઓની મુશ્કેલીઓનો પાર નહોતો. તેઓ બહારના અને અંદરના શત્રુઓથી ઘેરાયેલા હતા ને એમના ઉપર ભયંકર દબાણ શરૂ થયું. જર્મની સાથેની સંધિથી મિત્રરાજ્યો રશિયા ઉપર છેડાયાં. બ્રિટન, અમેરિકા, જાપાન અને પોલેંડનાં સૈન્યોએ રશિયાને ઘેર્યું. સમય કટોકટીનો હતો. પરંતુ લેનીનના સાથી લીઓ ટ્રોટ્સ્કીએ ભારે કુશળતા દાખવી. એણે ૫૪ લાખ સૈનિકોનું લશ્કર ઊભું કર્યું. તાલીમ આપી. રશિયામાં સફેદ રશિયનોએ બળવો કર્યો હતો, ઝેકોસ્લોવેકિયાના સૈનિકો એની સાથે મળ્યા હતા, પણ ટ્રોટ્સ્કીએ વિશ્વાળ સાધનો ઊભાં કરી આ બળવાખોરોને દાબી દીધા ને પછી એક પરદેશી સાથે યુદ્ધ કરી એ સૌને રશિયાની જમીન પર ભગાડી મૂક્યા.

પણ બહારના અને અંદરના આ યુદ્ધે દેશને ખુવાર કરી મૂક્યો. દેશમાંથી શ્રી અને સંપત્તિ પરવારી ગયાં.

૧૯૧૮ના જુલાઈ માસમાં એક સામ્યવાદીએ ઝાર અને તેના કુટુંબને ગોળીથી ઠાર કરાવ્યું તે અમીરો, જમીનદારો, બુદ્ધિ-જીવીઓ, પાદરીઓ, ધર્મગુરુઓ અને મહાધિકારીઓની મિલકતો ઝૂંટવી ચીથરેલાલ સ્થિતિમાં એમને દેશ બહાર હાંકી કાઢ્યા. આખાય દેશને કબજે સામ્યવાદીઓએ લઈ પોતાના માણસો દ્વારા રાજતંત્ર ચલાવવા માંડ્યું તે રાજ્યની માલિકી શ્રમજીવીઓની છે એમ જાહેરાત કરી નાસ્તિકવાદનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ઊંડાં ગિનરેલાં ૩૯ મૂળોને ઉખેડી નાખી ઝારશાહી, અમીરશાહી, જમીનદારી, મૂડીવાદ, શાહીવાદ, કુટુંબવાદ, અંધશ્રદ્ધા અને વહેમોનો નાશ કર્યો- ‘મહેનત કરો અને ખાઓ’ એ સૂત્ર સર્વત્ર સંભળાઈ રહ્યું.

પરંતુ આ બધું કરતાં સામ્યવાદીઓને ભારે દૂર અને દયાહીન બનવું પડ્યું હતું. હજારો વર્ષના દૃઢ થયેલા જૂના સંસ્કારોને સમૂળગા ઉખેડી તેનું નામોનિશાન ન રહેવા દેવું એ નાનુસૂતું કામ નહોતું. રૂઢિચુસ્તોનાં તોટા નહોતો. આ રૂઢિચુસ્તો સમજાવ્યા સમજે એવી મનોદશામાં નહોતા. પછી શું થાય ? પણ સામ્યવાદીઓએ પોલાદ જેવી છાતી રાખીને કામ લીધું. આ માટે એમને મોંઘાં મૂંઢ્યો ચૂકવવાં પડ્યાં, પણ આખરે એમણે ધાર્યું કર્યું.

કાલે માકસના સમાજવાદને સામ્યવાદીઓએ વધારે કડક બનાવ્યો છે. થર્ડ ઇન્ટરનેશનલ પરિષદ - સમાજવાદીઓનું ત્રીજું મહામંડળ - મોસ્કોમાં ભરાયું ત્યારે લેનીને આ સિદ્ધાંતો જાહેર સમક્ષ મૂક્યા હતા.

આ સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ છે :

૧. સામ્યવાદ આખા જગત માટે છે. એમાં દેશ, કાળ, વસ્તુ, જાતિ, ધર્મ, વર્ણ, સંપ્રદાય, આશ્રમ-એવો કશો ભેદ નથી. સામ્યવાદ સર્વ મનુષ્યો-સ્ત્રી અને પુરુષો-ને સરખાં ગણે છે.

૨. ઇશ્વર જેવું કોઈ ધર્મિંગ અસ્તિત્વમાં છે જ નહિ. ધર્મગુરુઓ, દેવળો, મઠો, આશ્રમો-એ બધી ઠગારી વસ્તુ છે.
૩. મૂડીવાદ, શાહીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ-એ સર્વ ખૂરાં અનિષ્ટો છે, તજવાયોગ્ય છે. સર્વ મનુષ્ય સમાન છે. એ બધાની વતી રાજ્યે મિલકત, ધંધો, વેપાર, ઉદ્યમ, ગૃહ વગેરે સંભાળી લઈ શુદ્ધિ અને મહેનતની મર્યાદા રાખ્યા વગર સૌને પોતાની પાંખ નીચે લઈ લેવા જોઈ એ અને એની જોઈતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી જોઈ એ. કોઈ રાજ્ય નથી, કોઈ રંક નથી, કોઈ શેઠ નથી, કોઈ નોકર નથી, કોઈ ઉચ્ચ નથી, કોઈ નીચ નથી, સૌ રાષ્ટ્રનાં અંગો છે અને સમાન ભાગીદારો છે. રાષ્ટ્ર સૌનું છે, સૌ રાષ્ટ્રના છે. સમાન વ્યવહાર, સમાન રહેઠાણ, વસ્ત્રો અને ખોરાક, આરામ અને રમત-ગમત બધું બધાને માટે સરખું છે. રાષ્ટ્ર બધાં સાધનો એકત્ર કરી સૌને સમાન રીતે વહેંચી આપે, સૌએ પોતપોતાની કૃતિ રાજ્યને અર્પણ કરી દેવી, રાજ્ય એ સમાન રીતે વહેંચી આપશે. વૃદ્ધ, અશક્ત અને બાળક સિવાય સૌ કોઈએ કામ કરવું જોઈ એ. કોઈ પણ આળસુને રાષ્ટ્રને સભ્ય બનવાનો અધિકાર નથી. રાષ્ટ્ર એટલે આખું જગત.
૪. હિંસા એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. દયા, ધર્મ, અનુકંપા, કરુણા વગેરે સામ્યવાદ ફેલાવનાર માટે નકામાં છે; એમણે તો એ બધાંથી દૂર રહીને જ પોતાનું કાર્ય કર્યું જવાનું છે. હિંસાથી કરવું નહિ. સમજિતના બલો માટે અનિષ્ટ તત્ત્વોનો નાશ કરતાં અચકાવું નહિ.

લેનીન ગરીબ માખાપનો પુત્ર હતો. શુદ્ધિએ અતિ તીક્ષ્ણ એવા આ માનવીએ ઝારશાહીનો ભારે સામનો કર્યો હતો. આખી જીવનની એણે ઝારશાહીનો સામનો કરતાં નાસભાગમાં જ વિતાવી હતી.

સંકટો, ભૂખમરો, રઝળપાટ, ટાઢ, તડકો એણે આજન્મ વેઠ્યાં. એનો બાઈ તો ફાંસીએ પણ ચડી ચૂક્યો.

લેનીને ઈ. સ. ૧૯૧૮માં મુખ્ય નેતા તરીકે રશિયન સામ્રાજ્યના શાસનસૂત્રની દોરી હાથમાં લીધી. દૂરદેશી, ડહાપણ, કડકાઈ અને છેવટે હિંસાથી છ વરસ સુધી સામ્યવાદને કંઠણ માર્ગે રશિયાને એણે દોધું. પ્રત્યેક સામ્યવાદીને લેનીન તરફ અસાધારણ પૂજ્યભાવ હતો.

ઈ. સ. ૧૯૨૪માં લેનીન મરણ પામ્યો. લેનીન પછી ટ્રોટ્સ્કીના હાથમાં રશિયાનું સૂત્રસંચાલન આવવું જોઈતું હતું, પરંતુ પોલાદી છાતીના રોલિને બધી સત્તા હાથ કરી. ટ્રોટ્સ્કીને દેશ છોડી જવાની ફરજ પડી. આ ટ્રોટ્સ્કીનું પાછળથી ખૂન પણ થયું.

સ્ટેલિન બચંકર દઢ-નિશ્ચયી અને પોલાદી છાતીનો માણસ છે. એવો માણસ જગતમાં મળવો મુશ્કેલ છે. હિંસાથી એ કદી ડરતો નથી. આજે સત્તર વરસ થયાં એ એ સામ્યવાદનો અને સામ્યવાદી રશિયાનો મુખ્ય નાયક છે. જ્યોર્જિયાનો સાધારણ ગામડિયો પોતાની બચંકર ઇચ્છાશક્તિને જોઈ રશિયન સામ્રાજ્યનો સર્વસત્તાધીશ બની બેઠો. એણે બચંકર હાડમારીઓ, અસહ્ય દુઃખો, અવર્ણનીય સંકટો વેઠ્યાં છે. જેવો તેવો માનવી આવી રિયતિમાં ટકી શકે નહિ પરંતુ જેમ વધુ દુઃખો, વધુ યાતના આવતાં ગયાં તેમ સ્ટેલિન વધુ મજબૂત, વધુ દઢ-નિશ્ચયી બનતો ગયો. છ વખત એ સામ્રાજીરિયાનાં બરફમય નિર્જન મેદાનોને ઓળંગીને બાગી છૂટ્યો હતો. આવો એ સ્ટેલિન લેનીન પછી સત્તા ઉપર આવ્યો. સ્ટેલિનની કૃષિનીતિ રશિયાના જમીનદારોને માફક આવી નહિ. આથી એ બધા જમીનદારોને ખાણીની અંદર સખત મજૂરી કરવા મોકલી આપ્યા ને એમ કરી પોતાના વિરોધીઓ સાથે સખત હાથે કામ લઈ માર્ગમાંના કાંટા એણે સાફ કર્યા.

પાંચ પાંચ વર્ષની એ ઔદ્યોગિક યોજનાની સિદ્ધિ આપણને તાજુત કરે એવી છે, પરંતુ એ સિદ્ધિ મેળવતાં રશિયન પ્રજાએ જે સહન કર્યું છે એ અવર્ણનીય છે. તેમને દૂધ, ખાંડ, માખણ, વસ્ત્રો વગેરે જીવનની જે સાધારણ જરૂરિયાત ગણાય એથી પણ વચિત રહેવું પડ્યું. અત્યારના યુદ્ધમાં પણ પ્રજાની પાયમાલી તરફ ધ્યાન ન આપતાં વિજય મેળવવા તરફ જ એણે બધું લક્ષ્ય રોક્યું છે.

રશિયાની એ પંચવર્ષીય યોજનાઓ એ જગતની એક અનન્યત્રી ગણાઈ ગઈ. આ દસ વર્ષમાં રશિયાએ જે પ્રગતિ સાધી એ અમૂતપૂર્વ છે. એથી આખા રશિયાની સૂરત બદલાઈ ગઈ છે. એ યોજના આખાં સામ્રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રજાજનને લાગુ પડતી હતી. આ યોજના માટે જોઈતા પૈસા તો રાજ્ય પાસે નહોતા એટલે પ્રજાની કુલ આવક રાજ્યે પોતાના કબજામાં લઈ તેમાંથી અર્ધી પ્રજાના જીવનનિર્વાહ માટે રાખી અને બાકીની અર્ધીને ઉપયોગ આ યોજનાને આગળ ધપાવવા પાછળ કર્યો. આ કામ પાર પાડવા માટે ૧૬ લાખ સામ્ય-વાદીઓએ કમર કસી હતી ને એ પૂરી કર્યા પછી આરામ લીધો હતો. આ પંચવર્ષીય યોજનામાં પ્રથમ જમીન તરફ નજર દોડાવવામાં આવી. રશિયાના ભૂગર્ભમાં અનેક પ્રકારનાં ખનીજો છે. આ ખનીજોને પૃથ્વી ઉપરનો પ્રકાશ બતાવવાનું પ્રથમ કાર્ય આ યોજના મુજબ હાથ ધરાયું અને કાલસો, પોલાદ, પેટ્રોલ વગેરે ઉપયોગી ચીજો બહાર આવી. એ પછી હજારોની સંખ્યામાં યંત્રો આયાત કરીને મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ ઊભાં કરી દેવામાં આવ્યાં. આ કારખાનાંઓમાં પરદેશી ઈજનેરો દ્વારા શિક્ષણવર્ગો શરૂ થયા ને યંત્રશાસ્ત્રમાં પાવરધા બનીને ઈજનેરો બહાર પડવા લાગ્યા. રશિયનો યંત્રવિશ્વારદ અને વિજ્ઞાનવિશ્વારદ બન્યા અનેક મોટાં શહેરો સંપૂર્ણ મુખ-સગવડ સાથે ઊભાં થઈ ગયાં. નકામી પડેલી લાખો એકર જમીનને નવાં ઉદ્યોગો, શહેરો, રસ્તાઓ, ખેતરો અને ખાણોથી ભરી દીધી. અનહદ

ધીરજ, કામ પ્રત્યે દૃઢ અનુરાગ અને આદર્શને પહોંચી વળવાની ધગશ-આ ગુણોએ રશિયાની કાયાપલટ કરી.

કાઈ પણ કઠિન અને દુર્ગમ કાર્ય સામ્યવાદી સભ્યને સોંપતાં તેને પાર ઉતારવા વિષે શંકા રહેતી જ નહિ. લાખો કારીગરો ઉપર સામ્યવાદી મંડળની નજર રહેતી. જે સરસ કાર્યકર્તાઓ જણાતા તેને મુકાદમો ને જે સરસ મુકાદમી કરી શકે તેને ઓવરસિયર બનાવાતા. ઓવરસિયરમાંથી મદદનીશ અને મદદનીશમાંથી મેનેજર બનાવાતા. મેનેજર બનતાં પહેલાં પરદેશ જઈને તાલીમ લેવાની સગવડ અપાતી. એ બધામાંથી પાકા સામ્યવાદી, મહેનતુ, આગ્રહી અને સંકટોર્થ ન ડરનારને જ સામ્યવાદી અંતરંગ મંડળનો સભ્ય બનાવાતો. આવા ચુસ્ત સામ્યવાદીઓની પસંદગી કરવાનું દસબાર વરસ મુધીન અવલોકન પછી થતું અને પછી તો જે કામ કાઈથી ન થઈ શકે એ કામ આ અંતરંગ મંડળના સભ્યને સોંપાતું. અને એમને માટે એ કાર્ય દુષ્કર નહોતું કારણ કે વિશાળ સત્તાઓ તેમને સોંપવામાં આવતી. વળી બીજા કશા પ્રલોભનથી તે પર રહેતો ને એક માત્ર કર્તવ્યમુદ્ધિથી જ તે કાર્યની પાછળ લાગતો.

ઝારના વખતનું જે અબજો ડોલરનું દેવું બિટન, અમેરિકા અને ફ્રાન્સનું હતું તે સામ્યવાદી રશિયાએ આપવાની સાફ ના પાડી દીધી અને થેનકેનપ્રકારેણ એમનાં સામ્રાજ્યમાં સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે રશિયા જગત આખાનું દુશ્મન બન્યું. એમાંય તે ઝારના કુટુંબનો નાશ અને રશિયામાં પરદેશીઓની લાગવગ અને માલમિલકત ખાલસા કર્યાના બનાવે બળતામાં ઘી હોમ્યું. રશિયા નાત બહાર થયું. તેની સાથેના વેપારી અને બીજા સંબંધો સ્વાર્થ પૂરતા જ રખાયા. બિટને તો શત્રુવટ ધારીને લાંબા વખત મુધી રાજદ્વારી સંબંધ તોડી નાખ્યો હતો. રશિયાએ પોતા માટે

જોઈતાં યંત્રો વગેરે મેળવવા તેલ વગેરે વસ્તુઓ વેચવા કાઢી તો “ રશિયાની લોહિયાળ વસ્તુઓને કાંઈ અકશે નહિ ” એવો પ્રચાર થવા લાગ્યો. આવો અભાવ ૧૯૧૮થી ૧૯૨૭ સુધી રહ્યો. માત્ર એક ફ્રાન્સ એમાં અપવાદરૂપ હતું, જ્યારે અમેરિકાએ એ અભાવ મોટા પાયા ઉપર ડેળવ્યો હતો.

આવી રીતે યુરોપનાં બધાં જ રાજ્યો સાથે દુશ્મનાવટ હોય ત્યારે એની સામે ટકી રહેવા માટે લશ્કરી બળ તો જોઈએ જ. રશિયાએ એ ડેળવ્યું. એમને કાંઈ દેશો જીતીને સામ્રાજ્ય વધારવાની ઈચ્છા નહોતી. વળી પોતાનો દેશ કાચો વસ્તુઓથી સભર ભર્યો હતો એટલે એ મેળવવાનો પણ એને લોભ નહોતો. એમને તો માત્ર પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત રાખી તેનું રક્ષણ કરી બેસી રહેવાનું હતું.

પણ રશિયાએ ખરી લશ્કરી તાકાત જમાવવાનું તો ૧૯૨૪થી જ શરૂ કર્યું. આનું કારણ યુક્રેઈનના ફળદ્રુપ પ્રદેશ ઉપર હિટલરનો લોભી ઓચાર પથરાતો હતો એ હતું. સ્ટેલિને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમનો કાયદો જાહેર કર્યો. આથી પ્રત્યેક પ્રજાજનને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ લેવી પડી. સ્કૂલોમાં વિમાનો, ટેન્કા અને ગોળાની રમત રમાવા લાગી. રેલવે અને રાજમાર્ગો લશ્કરી દૃષ્ટિએ બંધાયાં, અને આખા દેશના ઉદ્યોગને લશ્કરી તરવથી ભરી દીધા. બસ, બધે લશ્કરી દૃષ્ટિથી જ કામ લેવાનું શરૂ થયું. યુરોપના દેશોએ શસ્ત્ર-સંન્યસ્તની વાતો કરવા માંડી, રશિયાએ પણ એમાં સૂર પુરાવ્યો પરંતુ અંદરખાને તો એ શસ્ત્રસરંજામ બનાવવા પાછળ જ લાગ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૧૮થી ૧૯૨૭ સુધીની રશિયાની ટૂંકી તવારીખ આવી છે.

૧૯૧૮ની આખરમાં સામ્યવાદીઓના હાથમાં રશિયાનું શાસન આવ્યું. ૧૯૨૨ સુધી સ્વિટન, અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને પોલાંડનાં સંન્ય

સાથે તેમ જ ધરના દુસ્મનો સાથે યુદ્ધો થયાં. આ બધામાં ૧૯૨૨ની આખરમાં એને વિજય મળ્યો. પણ એ જ સાલમાં મોટો દુકાળ પડ્યો, એ પછી અવ્યવસ્થા દૂર કરી રાજ્યના આર્થિક, સામાજિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોનાં ગૂંચળાં ઉકેલવામાં રોકાવું પડ્યું. ૧૯૨૪ સુધી લેનીનની રાજનીતિ આખા જગતમાં સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવાની રહી પરંતુ સ્ટેલિને અનુભવના આધારે એમાં ફેરફાર કર્યો અને રશિયા પૂરતી જ એને મર્યાદિત બનાવાઈ. ૧૯૨૬થી બધું જ ધ્યાન બે પંચવર્ષીય યોજના પાછળ કેન્દ્રીત થયું ને એમાં સિદ્ધિ મેળવી. પણ આ બધું કરવામાં પ્રેમ અને સમજવટ કરતાં હિંસા, સખ્તાઈ, કૂરતા, કડિન જીવન, ઉઘોગ અને આગ્રહને મુખ્ય સ્થાન એ મુખ્ય હતાં.

રશિયાએ સામ્યવાદની સિદ્ધિ કરી ખતાવી જગત સમક્ષ શ્રમ-જીવીઓનું સામ્રાજ્ય ખડું કરી દીધું.

ખ્રિસ્ત, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટલી વગેરેનાં સમાજવાદી મંડળોએ સામ્યવાદી રશિયન સામ્રાજ્યને આવકાર આપ્યો. એ દેશોમાં તેમ જ સ્પેનમાં એક-બે વાર મજૂરવાદી મજૂર પક્ષ સત્તા પર પણ આવ્યો, પણ આ પક્ષે સત્તા પર આવતાં પોતાનો મૂળ આદર્શ એક બાજુ મૂકી મૂડીવાદી ધોરણે જ શાસન કરવા માંડ્યું! યુદ્ધ શરૂ થતાં આ સમાજવાદીઓ જગતમય થવાની જાવનાને નેવે મૂકી સ્વદેશાભિમાનનો આશ્રય લેવા લાગ્યા. જર્મનીમાં હિટલરે સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ ઉપર ત્રાસ ચુગરવા માંડ્યો. મુસોલિની પણ એ જ પગલે ચાલ્યો. ખ્રિસ્તમાં મૂડીવાદનું જોર હોવાથી સમાજવાદીઓનું યજ્ઞ મર્યાદિત બની ગયું. સ્પેનની સમાજવાદી સરકારને ઉથલાવી નાખવા જનરલ ફ્રાંકો આગળ આવ્યો અને હિટલર તેમ જ મુસોલિનીએ તેને મદદ કરી ફેસિસ્ટ સત્તા સ્થાપી. ચીનમાં પણ સામ્યવાદીઓને તોડી પાડવા માટે

માર્શલ ચાંગ-કાર્પ-શેક દસ વરસ સુધી પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ એમાં એ ખાસ ફાવ્યો નહિ ને અત્યારે ત્યાં સામ્યવાદી પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તુર્કીને રશિયાએ શસ્ત્રો પૂરાં પાડી (૧૯૨૧-૨૨) સ્વતંત્ર બનવામાં મદદ કરી, પણ કમાલ પાશ્વા સામ્યવાદની વિરુદ્ધ હતો એટલે એનો સ્વીકાર થયો નહિ-માત્ર રશિયામાં જ એ ફાલ્યોફૂલ્યો ને વિકાસ પામ્યો.

જર્મની, જાપાન અને ઇટલીનું જોર વધતું જતું હતું. એમની સામે બળવાન સત્તા ઊભી કરવા ઇચ્છીને રશિયાને પ્રજાસંઘમાં સામેલ કરાવ્યું. પરંતુ રશિયાની જે જે દરખાસ્તો પ્રજાસંઘમાં આવતી તેનો અંજમ ખૂબ કરુણ આવતો. ૧૯૨૭માં સૈન્યો ઓછાં કરવાની દરખાસ્ત રશિયાએ મૂકી હતી પણ એ ઊડી ગઈ. ૧૯૨૯માં સૈન્ય, મનવાર અને વિમાનોનું વિવિધ લશ્કર નાબૂદ કરી માત્ર પોલીસ પૂરતા સૈનિકો રાખવાની દરખાસ્તના પણ એ જ હાલહવાલ થયા. ૧૯૩૩માં હિટલરે પણ શસ્ત્રસંન્યાસની દરખાસ્ત મૂકી હતી એય ઊડી ગઈ. રશિયા તરફથી લીટવિનોફ પ્રજાસંઘમાં જતો પણ એનો દષ્ટિકાણ સ્વીકારતો નહિ. આ સમયમાં જ રશિયાનો સામ્યવાદ જગતનો મટીને રશિયા પૂરતો-થયો પરમાર્થી મટીને ટૂંકી દષ્ટિવાળો બન્યો.

રશિયાને ફ્રાન્સ સાથે સારી મિત્રતા હતી. ઇચ્છીને સાથે ૧૯૨૭ સુધી ખૂબ કાળો સંબંધ રહ્યો પણ એ પછી એમાં મીઠાશ આવવા માંડી.

સામ્યવાદી રશિયા સાથે જાપાનનો સંબંધ ભારે કડવાશભર્યો છે. ૧૯૨૨થી એ બંને દેશો વચ્ચે લડાઈ જેવી પરિસ્થિતિ છે. ૧૯૨૨માં જાપાને સાઈબીરિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું પણ એ નિષ્ફળ ગયું. મંચુકુઓ અને સાઈબીરિયાની સરહદો એક છે એટલે નાનીમોટી અથડામણો થયા કરે છે. મોંગોલિયામાં પણ એ જ સ્થિતિ

પ્રવર્તે છે. સાઈબીરિયાની સરહદ ઉપર કિલ્લેબંધી કરીને પડેલું રશિયાનું ચાર-પાંચ લાખ જેટલું લશ્કર છે. સામસામા એ મોરચા માંડીને બેઠું છે, છતાં રાજદારી કારણોસર યુદ્ધ જાહેર થતું નથી. ૧૯૩૮માં તો બંને સૈન્યો વચ્ચે ભારે યુદ્ધ જમ્યું હતું પરંતુ કોઈ હાર્યું-જીત્યું નહોતું. રશિયાએ આ સરહદ ઉપર શસ્ત્રાઓ બનાવવાનાં નવાં કારખાનાં-ઓ બિમાં કરીને ચારથી પાંચ લાખ સૈનિકોને પૂરો પડે એટલો શસ્ત્રસંજ્ઞા બનાવવા માંડ્યો છે. જાપાને પણ તેમ જ કર્યું છે. બંને રાજ્યો વચ્ચે ભારે વૈરાગિન સળગી રહ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૧માં રશિયા-જાપાને પરસ્પર અનાકમણના કરારો કર્યા છે, જે કે બંને દેશો એ કરારનું સ્વાર્થ પૂરતું જ પાલન કરશે. હમણાં આ બંને મિત્રો (!) પોતપોતાના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધમાં જોડાયા છે, એટલે એકબીજાને આવાહન કરવાની દાર્ઢ ને કુરસદ નથી, પરંતુ આમ ક્યાં સુધી ચાલશે એ કહી શકાય નહિ.

૧૯૨૬થી ૧૯૩૯નો સમય સામ્યવાદી મંડળે પોતાના દેશને ઔદ્યોગિક બનાવવા અને પ્રગતી સુધારણામાં પસાર કર્યો. વિગતે પણ એ સમય દરમિયાન ભારે વિકાસ કર્યો. પ્રગતના યુવાનો ત્રણે પ્રકારનાં યુદ્ધો-પૃથ્વી, આકાશ, જળ-માટે તૈયાર થઈ ગયા હતા, જેની સંખ્યા એક કરોડ જેટલી છે. લોકોને અંધશ્રદ્ધા અજ્ઞાન અને ધર્મના ફાંસલામાંથી છોડાવીને વાસ્તવવાદી બનાવી દીધા હતા. સેંકડો વિમાની મથકો બિમાં કર્યા. હજારો માર્શિની રેલવે બાંધી. લાખો યાંત્રિક હથોડા તૈયાર કર્યા. આખા રશિયાના અગત્યના ભાગોમાં લશ્કરી દૃષ્ટિએ કિલ્લેબંધી કરી. મોટા વિમાની કાફલો-લગભગ ૨૦ હજાર વિમાનોનો-બાંધ્યો. મનવારો ને સખમરીનો, કુઝરો ને ડિરટ્રોયરો પણ મોટા પ્રમાણમાં બાંધ્યાં. છત્રી-પેરેશન-સૈન્ય પણ તૈયાર કર્યું. એક કરોડ સૈનિકોને પૂરો પડે એટલો યુનિફોર્મ પણ તૈયાર થયો. સિવાય, બંદૂકો,

તોપો, ટેન્કા, મોટરો, મોટરબસો, દારૂગોળો, બૉમ્બો વગેરે મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરાયાં.

છેલ્લાં પંદર વર્ષોનો રશિયાનો વિકાસ પણ મહાન છે. ગામે-ગામે સ્કૂલ, લાયબ્રેરી અને સુવાવડખાનાં ખોલ્યાં. પ્રજાના દરેક કુટુંબની સગવડ માટે કસરતશાળાઓ ખોલી. મોજશોખનાં સાધનોમાં રોકિયો વગેરે આપ્યાં.

અને બાળકો માટે તો સામ્યવાદીઓ ઓછા ઓછા થઈ ગય છે. બાળકોના ઘડતર માટે એમણે જાગૃત્તવ સાધતો ઊભાં કર્યાં છે અને સમાજને પણ બાળકો માટે સતત જાગૃતિ સેવતો બનાવી મૂક્યો છે.

ઝીંઝીના વિકાસમાં પણ સામ્યવાદે મોટો ફાળો આપ્યો છે.

ઉત્તર ધ્રુવ તરફ વિમાનીઓ દ્વારા શોધખોળ કરાવીને ત્યાં થાણાં સ્થાપ્યાં છે.

ખેતીવાડીનો પણ ભારે વિકાસ કર્યો છે. રશિયામાં હવે અણ-ખેડાયેલી હોય એવી જમીન નથી જ. આ ખેતરોમાં ધઉં, કપાસ, ઓટ્સ વગેરે જથ્થાબંધ નીપજે છે.

કાલસો, સોનું, રૂપું, તાંબું, તેલ અને એવી બીજી ભૂગર્ભમાં રહેલી ચોજેને બહાર કાઢી તેનો ઉપકારક ઉપયોગ થોડો થયો છે.

હજારો માઈલ લાંબી સડકો બાંધી છે. પોસ્ટઓફિસો અને તાર-ઓફિસો ઠેકઠેકાણે પોતાની કામગીરી બજાવતી નજરે પડે છે.

નિરક્ષરતાને સમૂળગી દૂર કરી ઠેકઠેકાણે જ્ઞાનની પરબો ખેસાડી દીધી છે.

હજારો માઈલની નવી રેલવે બાંધી છે. લાખોની વસ્તીવાળાં શહેરો બાંધ્યાં છે. જગતમાં અજોડ એવી મોટી નહેરો બાંધી છે. આવી એક નહેર તો મોસ્કોથી કાળા સમુદ્ર સુધી એટલે કે ૩૦૦

માઈલ લાંબી છે ને એમાં સ્ટીમરો ચાલી શકે છે.

લાખો નવાં પુસ્તકો રશિયન ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. હજારો વર્તમાનપત્રોને સ્વતંત્રતા બક્ષી છે.

લશ્કરની સંપૂર્ણ સજ્જત પછી સૌથી વધુ લક્ષ્ય ઔદ્યોગિક વિકાસ તરફ અપાય છે. ૧૯૨૬માં પહેલી પંચવર્ષીય યોજના વીજળી-વેગે શરૂ થઈ. આ યોજનાએ સૌથી પહેલાં તો સંખ્યાબંધ કારખાનાં અને પછી સમૂહ-ખેતરોની રચના કરી. જ્યાં જ્યાં કાચો વસ્તુઓ નીકળે ત્યાં ત્યાં મોટા ઉદ્યોગો સ્થપાયા. ૩૦૦ માઈલ દૂર યુરલ પર્વતમાં લોહાનાં અને પોલાદનાં જપ્તરજસ્ત કારખાનાંઓ ઊભાં થયાં. તે સિવાય યુક્રેનમાં સિમેન્ટ, ખાંડ, આટો, અલ્યુમિનમ વગેરેનાં કારખાનાં ધરતીને ધ્રુજવી રહ્યાં. ખારકોવ, મોસ્કો, કીવ પણ કારખાનાં-મય બની ગયાં. નિર્જન અને અરણ્યુક્ત સાઈબીરિયામાં શહેરો વસાવ્યાં. ત્યાં મોટી રેલવે બાંધીને કારખાનાંઓ પણ ઊભાં કર્યાં.

રશિયાના ભૂગર્ભની અને ઉપરની પેદાશના આંકડા જગતના આંકડાની સરખામણીએ નીચે મુજબ છે: (આ આંકડા ૧૯૩૬ના છે)

ઘઉં-જગતની કુલ પેદાશ (૧ કરોડ ૪૮૦ રતલના ક્વાટરમાં) કુલ પેદાશ ૬૩૧૧ કરોડ ક્વાટર. રશિયા ૧૪૧૧ કરોડ, ચીન ૧૦ કરોડ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ૭૧૧ કરોડ, હિંદ ૪૧૧ કરોડ, કેનેડા ૩૧૧ કરોડ, ફ્રાન્સ ૩૧૧ કરોડ વગેરે.

રાઈ-જગતની કુલ પેદાશ (૪૮૦ રતલના કરોડ ક્વાટરમાં) ૧૯૧૧ કરોડ ક્વાટર. રશિયા ૯૧૧ કરોડ, જર્મની ૩૧૧ કરોડ, પોલાંડ ૩ કરોડ વગેરે.

ઓઈલ-(જવની જાત) જગતની કુલ પેદાશ (૩૨૦ રતલના ક્વાટર) ૪૦૧૧ કરોડ ક્વાટર. રશિયા ૧૩ કરોડ, અમેરિકા ૧૨ કરોડ, કેનેડા ૪૧૧ કરોડ, જર્મની ૪ કરોડ, ફ્રાન્સ ૩ કરોડ વગેરે.

જવ-(બારલી) જમતની કુલ પેદાશ (૩૨૦ રતલનો કવાટર) ૨૪ કરોડ. ચીન ૪૧ કરોડ, રશિયા ૪ કરોડ, અમેરિકા ૭૧ કરોડ, જર્મની ૨ કરોડ, જાપાન-કોરિયા ૧૧ કરોડ.

મકાઈ-જમતની કુલ પેદાશ (૪૦૦ રતલનો કવાટર) ૩૮૧ કરોડ કવાટર. અમેરિકા ૨૫૧ કરોડ, આર્જેન્ટાઈન ૫ કરોડ, ચીન ૨૧ કરોડ, રુમાનિયા ૨ કરોડ, રશિયા ૧૧ કરોડ, હિંદ ૧ કરોડ વગેરે.

ચોખા-ચીન ૫ કરોડ ટન, હિંદ ૪ કરોડ ટન, જાપાન-કોરિયા ૧૧ કરોડ ટન વગેરે. જમત કુલ ૧૩ કરોડ ટન.

શીંગદાણા-ચીન ૨૬૧ લાખ ટન, હિંદ ૨૦ લાખ ટન, આખું બિન-એશિયા ૫૧ લાખ ટન વગેરે. જમત કુલ ૮૦ લાખ ટન.

બટાટા-રશિયા ૭ કરોડ ટન, જર્મની ૪ કરોડ ટન, પોલાંડ ૩ કરોડ ટન, ફ્રાન્સ ૧૧ કરોડ ટન વગેરે. કુલ ૨૨ કરોડ ટન.

બીટરૂટની ખાંડ-રશિયા ૨ કરોડ ટન, જર્મની ૧૧ કરોડ ટન, અમેરિકા ૧ કરોડ ટન, ફ્રાન્સ ૮૧ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૯૨ લાખ ટન.

શેરડીની ખાંડ-હિંદ ૩૬ લાખ ટન, કયુબા ૨૪ લાખ ટન, ફોર્મોસા ૧૧૧ લાખ ટન, ફિલિપાઈન ૧૦ લાખ ટન, અમેરિકા ૧૦૧ લાખ ટન, હવાઈ ૮ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૧૧ કરોડ ટન.

ચા-ચીન ૪ લાખ ટન, હિંદ ૧૧૧ લાખ ટન, સિલોન ૯૬ હજાર ટન, કય ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ ૭૦ હજાર ટન, જાપાન ૪૪ હજાર ટન વગેરે. કુલ ૮૧ લાખ ટન.

કોફી-આઝીલ ૧૪ લાખ ટન, કોલોમ્બિયા ૨ લાખ ટન વગેરે. કુલ ટન ૨૨ લાખ.

તમાકુ-ચીન ૬૫ લાખ ટન, અમેરિકા ૬ લાખ ટન, હિંદ ૫૫૫ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૨૬ લાખ ટન.

માખણુ-અમેરિકા ૧૦ લાખ ટન, રશિયા ૫ લાખ ટન, જર્મની ૪ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૩૫ લાખ ટન.

કપાશ્ચિયા-અમેરિકા ૪૩૫ લાખ ટન, હિંદ ૨૪ લાખ ટન, ચીન ૧૧૫ લાખ ટન, રશિયા ૧૧૫ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૧૫૫ કરોડ ટન.

કપાસ-અમેરિકા ૨૩ લાખ ટન, હિંદ ૧૦૫ લાખ ટન, ચીન ૬૫૫ લાખ ટન, રશિયા ૫૫ લાખ ટન, ઈજિપ્ત ૪ લાખ ટન, બ્રાઝીલ ૩ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૫૬ લાખ ટન.

શણ (Flax)-રશિયામાં ૫૫ લાખ ટન મુખ્યત્વે થાય છે. જમત કુલ ૭૫૫ લાખ ટન. હેમ્પ (શણ) રશિયામાં ૧૫ લાખ ટન થાય છે.

લાકડાનો માવો (કાગળ બનાવવા માટે)-રશિયામાં ૬૦ લાખ ટન, અમેરિકામાં ૪૨૫ લાખ ટન, કેનેડામાં ૩૨ લાખ ટન, સ્વીડનમાં ૨૬ લાખ ટન, જર્મનીમાં ૬ લાખ ટન અને ફિન્લેન્ડમાં ૧૫૫ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૨૫૫ કરોડ ટન.

ઊન-ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૪૫ લાખ ટન, અમેરિકામાં ૨ લાખ ટન, આર્જેન્ટાઈનમાં ૧૫ લાખ ટન, ન્યુઝીલેન્ડમાં ૧૫ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૧૬૫ લાખ ટન.

રબ્બર-મલાયામાં ૩૫૫ લાખ ટન, ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝમાં ૨૫ લાખ ટન, સિયોનમાં ૫૦ હજાર ટન વગેરે. જમતની કુલ પેદાશ ૮ લાખ ટન.

તેલ (Petroleum)-અમેરિકા ૧૨૫ કરોડ ટન, રશિયા ૨૫ કરોડ

ટન, વેનેઝુઈલા ૨ કરોડ ટન, રૂમાનિયા ૧૬ લાખ ટન, ઇરિન
૭૦ લાખ ટન, કચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ ૫૫ લાખ ટન.

વિદ્યુતશક્તિ—અમેરિકા ૧૨૩૦૦ કરોડ કીલો કલાક, જર્મની ૩૪૫૦
કરોડ, રશિયા ૨૫૬૦ કરોડ, બ્રિટિશ ટન ૨૩૬૦ કરોડ, કેનેડા
૨૧૪૦ કરોડ, જાપાન ૨૬૦૦ કરોડ. કુલ ૩૩૦૦૦ કરોડ.

સોનું—ફ્રાન્સવાલ ૧ કરોડ ઓંસ, રશિયા ૫૦ લાખ ઓંસ,
અમેરિકા ૩૧ લાખ, કેનેડા ૩૦ લાખ, ઓસ્ટ્રેલિયા ૧૨૧
લાખ, જાપાન—કોરિયા ૮૧ લાખ ઓંસ કુલ ૩ કરોડ ઓંસ.

ચાંદી—મેક્સિકો ૭૧ કરોડ ઓંસ, અમેરિકા ૫ કરોડ ઓંસ, પેરુ—
બોલિવિયા ૨૧ કરોડ ઓંસ. કુલ ૨૦ કરોડ ઓંસ.

ટીન—મલાયા ૩૭ હજાર ટન, બોલિવિયા ૨૩ હજાર ટન, કચ ઇસ્ટ
ઇન્ડિઝ ૧ હજાર ટન વગેરે. કુલ ૧૩ લાખ ટન.

તાંબુ—અમેરિકા ૩ લાખ ટન, ચીલી ૨૧ લાખ ટન, કેનેડા ૧૧૧
લાખ ટન વગેરે. કુલ ૧૩ લાખ ટન.

એલ્યુમિનિયમ—જર્મની ૫૬ હજાર ટન, અમેરિકા ૫૦ હજાર ટન,
રશિયા ૨૩ હજાર ટન. કુલ ૨૩૫૦૦૦ ટન.

રેડિયમ—૧૦ રતલ એલિજમ, કેનેડા અને ઝેકોસ્લોવેકિયામાં જ માત્ર
મળે છે.

લોહ પાકું—(Pig iron) અમેરિકામાં ૨૧ કરોડ ટન, રશિયા
૧૧ કરોડ ટન, જર્મની ૧૧ કરોડ ટન, બ્રિટન ૬૫ લાખ ટન,
ફ્રાન્સ ૫૭૧ લાખ ટન, જાપાન ૧૬ લાખ ટન વગેરે. કુલ
૭૧ કરોડ ટન.

પોલાદ—અમેરિકા ૩૧ કરોડ ટન, જર્મની ૨૧ કરોડ ટન, રશિયા
૧૧ કરોડ ટન, બ્રિટન ૧ કરોડ ટન વગેરે. કુલ ૬૧ કરોડ ટન.

કેનડા-અમેરિકા ૩૭૧ કરોડ ટન, જર્મની ૨૯ કરોડ ટન, બ્રિટન ૧૧ કરોડ ટન, રશિયા ૧ કરોડ ટન, ફ્રાન્સ ૪૫ લાખ ટન વગેરે. જગતની પેદાશ ૧૧ અમળ ટન.

મેગેનીઝ-રશિયા ૨૧૧૧ લાખ ટન, હિંદ ૩૧૧૧ લાખ ટન. કુલ ૩૩ લાખ ટન.

મોટરકારો-અમેરિકા ૪૦ લાખ, બ્રિટન ૫ લાખ, જર્મની ૨૧૧ લાખ, રશિયા ૨૧ લાખ વગેરે. કુલ ૬ લાખ.

ગાયો-બ્રજીટો-હિંદ ૧૬ કરોડ, અમેરિકા ૬૧ કરોડ, રશિયા ૫ કરોડ વગેરે.

આ ઉપરથી જણાશે કે અમેરિકા સૌમાં પ્રથમ નંબરે અને રશિયા બીજે નંબરે વસ્તુઓની પેદાશમાં આવે છે. રશિયામાં લગભગ બેઝીલી બધી વસ્તુઓ પેદા થાય છે. એના ઉદ્યોગો વિકાસ કરતા હતા. રશિયામાં વિશાળ વનો છે.

રશિયામાં વેપાર અને દુકાનદારી રાજ્ય હસ્તક છે. ઉદ્યોગોનું પણ તેમ જ છે. પૂર્વના દેશો સાથે રશિયા સારો વેપાર ખેડે છે. રશિયામાં કુલ ૨૧૧ કરોડ શ્રમજીવીઓ છે. બેકાર તો કોઈ છે જ નહિ. ૧૯૨૯-૩૦માં રશિયાનો કુલ વેપાર ૨૭૬૨ હજાર ટનનો હતો. ૧૯૩૩માં ૧૭૯૧૬ હજાર ટનનો હતો અને એ પછી રશિયાનો વેપાર વધવામાં જ છે, છતાં એની મુખ્ય પેદાશો પ્રજામાં જ વપરાઈ જાય છે. પોતાનું બધું જ સોનું એ અમેરિકાને વેચે છે.

રશિયાના વિશાળ સામ્રાજ્યની જમીનમાં હજી ઢગલાબંધ ખનીજ પદાર્થ પડ્યો છે જેનો રશિયા પૂરો લાભ લેવા માગે છે. સાર્પ-બીરિયાના બરફમય ઉજ્જડ પ્રદેશની નીચે જે અનેક કાચી વસ્તુઓ પડી છે એનો પણ ઉપયોગ હજી બાકી છે. આ બરફનાં તોફાનો અને અસહ્ય ઠંડીવાળા પ્રદેશમાં જે વિકાસ થયો છે એનાથી પાંચ-

મણે વિકાસ સાધી શકવાનું હજી શક્ય છે એમ રશિયા માને છે. એમાંય અત્યારના યુદ્ધમાં યુકેન જેવો સમૃદ્ધ પ્રદેશ જર્મનીના હાથમાં જવાથી સાઇબીરિયાના પ્રદેશને વિકસાવવાની ખાસ અગત્ય ઊભી થઈ છે. સાઇબીરિયા માનવવસવાટ માટે કઠિન પ્રદેશ છે. રશિયાએ આટલી પ્રગતિ કરી છે છતાં યુરોપ-અમેરિકાના ઉદ્યોગ સાથે હજી એને સરખાવી શકાય નહિ, પણ હવે યુદ્ધકાળ દરમિયાન એમને બારે તક સાંપડી છે. યુદ્ધસમયમાં મનુષ્યની શક્તિઓ તીવ્ર બને છે.

રશિયા પોતાને જોઈતાં બધી જ જાતનાં યંત્રો પોતાને ત્યાં જ તૈયાર કરે છે, પરંતુ જર્મની જેટલું યંત્રનૈપુણ્ય હજી તેને વર્ધુ નથી.

પંચવર્ષીય યોજના મુજબ ૨૧ લાખ ટનની સ્ટીમરો એણે બાંધી હતી. એમની પાસે પંદર લાખ ટનની સ્ટીમરો વેપાર માટે છે. રશિયન સામ્રાજ્ય આવડું મોટું હોવા છતાં સાગરમથકો પૂરતું એ પરતંત્ર છે. કાળા સમુદ્રમાંનાં એનાં બંદરેથી ચાલ લઈ જનાર સ્ટીમરોને બોસ્ફોરસની સાંકડી સામુદ્રધુનીમાંથી પસાર થવું પડે છે. આ સામુદ્ર-ધુની ઉપર તુર્કીના ડાર્ડેનલ્સના બચકર કિલ્લા રશિયાના પ્રવેશદ્વારને પરતંત્ર બનાવે છે. આજે સો વરસ થયાં રશિયા એ સામુદ્રધુની તરફ તૃષ્ણાની નજરે જોઈ રહ્યું છે. બાલ્ટિક સમુદ્રમાંનો માર્ગ પણ જર્મનીએ રૂંધી રાખ્યો છે. સાઇબીરિયાને છેડે વ્લાડિવોસ્ટોક માત્ર એક ત્રીજો માર્ગ છે, પણ તેય જાપાનની દયા ઉપર અવલંબે છે. સાધારણ દિવસેમાં તો ઠીક પણ વિગ્રહ વખતે આ મુશ્કેલી રશિયાને ખૂબ નડે છે.

જગતના વહાણવટાના (૧૯૩૬) આંકડા નીચે મુજબ છે :

જુદાં જુદાં રાજ્યો પાસે કેટલી વેપારી સ્ટીમરો હતી ?

ગ્રેટબ્રિટન

૧૧૧ કરોડ ટન

ગ્રીસ

૧૮ લાખ ટન

બ્રિટન સંસ્થાનો	૩૦ લાખ ટન	હોલેંડ	૨૫ લાખ ટન
ડેન્માર્ક	૧૨ લાખ ટન	ઈટલી	૩૦ લાખ ટન
ફ્રાન્સ	૩૦ લાખ ટન	જાપાન	૪૨ લાખ ટન
જર્મની	૪૦ લાખ ટન	નોર્વે	૪૦ લાખ ટન
સ્પેન	૧૨ લાખ ટન	સ્વીડન	૧૫ લાખ ટન
અમેરિકા	{ ૯૪ લાખ ટન સાગર ૨૫ લાખ ટન નદીઓ }	{ બીજા દેશો ૫૬ લાખ ટન રશિયા ૧૫ લાખ ટન }	

રશિયામાં ૫૨૦૦૦ માઈલની રેલવે છે.

રશિયા પાસે મોટાંમાં મોટાં જંગલો છે. આમાંનો મુખ્ય ભાગ તેના એશિયાટિક સામ્રાજ્યમાં આવેલો છે. આ વિસ્તાર ૩૦ કરોડ એકર જેટલો છે. આ સ્થળો અગમ્ય છે પરંતુ એવાં અગમ્ય સ્થળો રેલવે બાંધીને એનો વિકાસ કરવાનો રશિયાને કોઈ છે. કોકેસસમાં પણ મોટાં જંગલો છે જેનો વિસ્તાર ૨ કરોડ એકરમાં છે. રશિયામાં નદીઓ, સમુદ્ર અને નહેરોના વ્યવહાર માટે ૧ લાખ ટનના જળમાર્ગો છે. મોસ્કોથી વ્લાડીવોસ્ટોક સુધીની ૪૫૦૦ માઈલની રેલવે એ રશિયાની ભારે અભયબી છે. અગમ્ય અને ભયંકર રસ્તાઓ વચ્ચેથી એ રેલવે પસાર થાય છે. આ રેલવેના એક છેડાથી બીજા છેડે પહોંચતાં દિવસ અને રાત્રી મળીને આઠ દિવસ લાગે છે.

રશિયાએ ૧૯૨૬ થી ૨૫ સુધીમાં એન્જિનિયરીંગમાં ૫૦૦ ટકા, રસાયણોમાં ૪૦૦ ટકા અને રત્નમાં ૪૦૦ ટકા વિકાસ સાધ્યો છે.

ખનીજ-ઉત્પાદનમાં જોખંડમાં રશિયાનો નંબર ત્રીજો છે. પાકા લોહમાં બીજો, પોલાદમાં ત્રીજો, કોલસામાં ચોથો, સોનામાં બીજો, ચેટ્ટાલમાં બીજો છે. કુલ ઔદ્યોગિક પેદાશમાં ૩૪૮ ટકાનો વધારો થયો છે જ્યારે એની સરખામણીમાં જાપાનની ૧૪૨ ટકા, બ્રિટનની ૧૨૫

ટકા, જર્મનીની ૯૮ ટકા વધી છે. ખેતીવાડીમાં રશિયાનો વિકાસ ૬૭ ટકા હતો. વિમાનોમાં એણે સારો વિકાસ સાધ્યો છે. કુલ ૩૨ લાખ માર્શલમાં વેપારી વિમાનોએ સફર કરી છે.

રશિયામાં રૂબલ નામે ચાંદીના સિક્કાનું ચલણ છે. આ રૂબલની કિંમતનો જગતના સિક્કાઓ સાથે મેળ નથી છતાં એક પાઉંડના ૭૫૫ રૂબલ ગણાય.

રશિયાનું અર્થશાસ્ત્ર જગતના બીજા દેશો સાથે સંપૂર્ણ રીતે જોડાયેલું નથી. આ કાર્ય હજી રશિયાને કરવાનું છે.

રશિયામાં સરકારી બેંક એક જ છે. રશિયન પ્રજાનાં ધન, જમીન, સંપત્તિ, ખાનગી મૂડી એ બધું આ બેંકમાં રાખી શકાય છે.

રશિયા પાસે જેને ‘લાલ લશ્કર’ કહેવામાં આવે છે એવું સૈન્ય ૧ કરોડનું છે. રશિયામાં દર વરસે ૧૨ લાખ મનુષ્યને લશ્કરી તાલીમ અપાય છે. સ્ત્રીઓ પણ લશ્કરી તાલીમ લઈ શકે છે. આખા જગતમાં એક માત્ર રશિયા જ એવો દેશ છે, જ્યાં સ્ત્રીઓ લશ્કરી તાલીમ પામેલી હોય. આવી તાલીમ પામેલી સૌ સ્ત્રી-સૈનિકાની ટુકડીઓ પણ ઊભી કરાઈ છે.

રશિયામાં ત્રણ જાતની ટેન્કોનો વપરાશ છે. મોટી બારે ટેન્કો ૫૦ ટનની હોય છે, એમાં આઠ તોપચીઓ રહે છે. મધ્યમ વર્ગની ટેન્કો ૨૭ ટનની છે, એનાથી નાની ૧૦ ટનની, નાની ૬ ટનની, ૨ ટનની એમ અનુક્રમે છે. બે ટનની એ સૌથી નાની ટેન્ક છે. રશિયા પાસે ૧૦ હજાર ટેન્કો હોવા છતાં ૨૦૦૦ માર્શલના લાંબા મોરચા આગળ એ ટેન્કો ઓછી માલૂમ પડી હતી, અને એથી જ દુશ્મનો ઠેઠ મોરચાના ઝાંપા મુઠી પહોંચી શક્યા હતા. લશ્કરી અધિકારીઓને બ્યુહરચના શીખવા માટેની સેંકડો શાળાઓ રશિયામાં છે. રશિયન સૈન્યની રચના જર્મન સેનાખંડોને હાથે થઈ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૮માં

સૈન્યની વ્યૂહરચના નબળી જણાઈ અને એ માટે મુખ્ય સેનામ્યક્ષે જવાબદાર ગણાતાં એ પદ એની પાસેથી આંચકી લેવામાં આવ્યું હતું.

વિમાની બળમાં રશિયાનો નંબર જર્મની પછી બીજો આવે છે આ વિમાની કાફલાના આંકડા પ્રગટ કરવામાં આવતા નથી. વિમાને બાંધવાનાં મોટાં કારખાનાં ખારકાવમાં છે. યુદ્ધ-સામગ્રીઓ પાછળ ૧૯૩૬-૩૭માં રશિયાએ ૨૦૦ અબજ રૂબલ જેવી મોટી રકમ ખર્ચી હતી રશિયા પાસે ૭૦૦૦ વિમાનોનો કાફલો હોવાનું મનાય છે. વિમાનોમં નવી નવી શોધો કરીને તેને અદ્યતન બનાવવામાં આવ્યાં છે. ૧૯૪૦મં જર્મની કરતાં રશિયાનું વિમાની દળ ચડિયાતું હતું, પરંતુ જર્મનીએ આખા યુરોપને જીતી લીધા પછી એનું એ બળ વધી ગયું. જર્મનીએ નવી ઢંગનાં વિમાનો પણ બાંધ્યાં જેનો ઉપયોગ રશિયા ઉપરના આક્રમણ વખતે એણે કર્યો. રશિયાની વિમાની શક્તિએ એનો સામને કર્યો પરંતુ જર્મનીની પ્રબળ વિમાની શક્તિ સામે ન ટકી શકવાઈ એને પીછેહઠ કરવી પડી.

રશિયાએ વિમાનો બનાવવાનાં કારખાનાં હવે યુરલ પ્રદેશમાં ખસેડ્યાં છે. બ્રિટન અને અમેરિકા તરફથી પણ સારી એવી વિમાની મદદ એને મળતી રહે છે.

રશિયાનો સાગરમાર્ગ ચારેબાજુએથી રૂંધાયેલો છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે, છતાં રશિયા પાસે સારો એવો સાગરકાફલો છે. આ કાફલો કેવડો છે એની વિગતો ખાનગી રખાય છે. થોડાં વરસ પહેલાં સમ્રમરીનેનો કાફલો રશિયાએ બાંધ્યો હોવાની વાત બહાર આવી હતી. રશિયા પાસે મોટાં બેટલશીપ્સ ચાર છે પણ એ બધાં જૂનાં છે. અમેરિકા પાસેથી સાધનો ખરીદીને રશિયા મોટાં બેટલશીપ્સ બાંધવાનું હતું પણ પછી શું થયું એની ખબર પડી નથી. વિમાન-વાહક સ્ટીમરો રશિયા પાસે નથી, પણ પાછળથી તજવીજ કરી

એકાદ એવું વહાણ બાંધ્યું હોય તો ના કહેવાય નહિ. ફ્રાન્સની મદદથી લેનીનગ્રાડના ડક્કામાં બે મોટી કિરોમશ બાંધી હતી ને ચાર બંધાતી હતી જે તૈયાર થઈ ગઈ હશે. એમાં પંપના વ્યાસની તોપો અને ૬ ટોર્પિડોની નળીઓ છે. એની ઝડપ કલાકે ૩૬ માઈલની છે. રશિયા પાસે નાનીમોટી ૧૦૦ ઉપરાંત સખમરીનો છે, જેમાં સૌથી મોટી ૨૦૦૦ ટનની છે. રશિયાની પૃથ્વી પરની અને આકાશની શક્તિના પ્રમાણમાં દરિયાઈ શક્તિ બહુ થોડી કહેવાય. જર્મન વિમાનોએ રશિયાના દરિયાઈ કાફલાને સાધારણ રીતે ઠીકઠીક નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. બ્રિટિશમાં તો એ કાફલો ઠીકઠીક બચાવે છે. કાળા સમુદ્રનો કાફલો સેઆસ્ટોપોલના મજબૂત કિલ્લાવાળા મથકે છે. જર્મનીએ એને પાંગળો કર્યાનો દાવો કર્યો હતો પરંતુ સત્ય શું છે એ કાણ કહે ?

ચાલુ મહાયુદ્ધની શરૂઆત ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં થઈ. આ સમયે બ્રિટન અને ફ્રાન્સને રશિયાની મદદ મળે તેમ હતું. આ માટે બ્રિટિશ-ફ્રેંચ સેનાબંધો મોસ્કો જઈ સંયુક્ત વ્યૂહરચનામાં રોકાયા હતા. પણ અચાનક જર્મનીની મુત્સદ્દોગીરીએ સ્ટેલિનને ગોથું ખવડાવ્યું. પોલાંડનો અર્ધો ભાગ એણે રશિયા સામે ધર્યો. રશિયા ફસાયું ને દસ વર્ષના અનાકમણ-કરારો જર્મની અને રશિયા વચ્ચે થઈ ગયા.

બરાબર આ જ સમયે રૂમાનિયામાં ક્રાન્તિ થઈ. રાજકેરોલને નાસી જવું પડ્યું. રશિયાએ આ તકનો લાભ લઈ રૂમાનિયાના બેસરેબિયા અને બુખોવિના એ બે પ્રાંત છીનવી લીધા. બલ્ગેરિયાએ ડાબુજનો પ્રાંત મેળવ્યો. રશિયાની સોવિયેટ સરકારે પરપ્રાંતો પર ફૂડી નજર ન કરવાની સામ્યવાદી નીતિને હળવી કરી. એણે પોતાનાં પાડોશી નાનાં રાજ્યો લિથુઆનિયા, એસ્ટોનિયા અને લેટોવિયાને લાલ આંખ દેખાડીને પોતાના હસ્તક લઈ લીધાં અને તેમની કિલ્લેબંદોઓ, હવાઈ મથકો અને બંદરોનો કબજો કરી લીધો.

પણ ફિન્લેંડે પોતાનાં અંદરે અને કિલ્લેબંદી રશિયાને સોંપવાની ના પાડી. આથી રશિયાએ ફિન્લેંડ ઉપર આક્રમણ કર્યું.

રશિયાના આ આક્રમણ સામે ફિન્લેંડે બહાદુરીપૂર્વક બચાવ કર્યો. એણે મેનરહીમ લાઈનની કિલ્લેબંદી કરી હતી. આ કિલ્લેબંદી બેદવા માટે રશિયન સૈન્યોને મોટો ભોગ આપવો પડ્યો. ફિન્લેંડનાં બહાદુર અને નવાં શસ્ત્રોધરાવનાર સૈન્યોએ રશિયા સામે ભારે ટક્કર છીંટી. ખ્રિસ્ત અને ફ્રાન્સે ફિન્લેંડ પ્રત્યે દિવસોજી બતાવી મદદ કરી, જેથી રશિયા અને ખ્રિસ્ત વચ્ચે ખુલ્લો દ્વેષ પ્રગટી બેઠ્યો.

આખરે મેનરહીમ લાઈન તૂટી ને ફિન્લેંડને સંધિ કરવાની ફરજ પડી. આ સંધિ અનુસાર લેનીનગ્રાડ નજીકનો કેટલોક પ્રદેશ, કિલ્લેબંદીઓ, અંદરો, હવાઈ મથકો વગેરે રશિયાને હવાલે થયાં.

રશિયાએ હવે બાલ્ટિક સમુદ્રમાં મજબૂત મથકો બનાવ્યાં. એને કોઈ પણ શાહીવાદી પ્રજાનો વિશ્વાસ નહોતો, આથી યુદ્ધ માટે એને સતત તૈયાર રહેવું પડતું. કોણ ક્યારે આક્રમણ કરશે એ કહી શકાય તેમ નહોતું.

૧૯૩૮માં સ્ટેલિને જગત ચમકી બીઠે એવું કામ કર્યું. તેમના જૂના સાથીદારો અને પોતાથી પણ જૂના અને સામ્યવાદના સ્તંભો અને સંસ્થાપકો જેવા ૨૧ સામ્યવાદીઓની ધરપકડ કરીને એને કારાગારમાં પૂરી દીધા. આ ૨૧ જાણીતા રાજકોશ્ક અને જીખેરીન જેવા જગવિખ્યાત સામ્યવાદીઓ હતા. એમના ઉપર કેસ કરવામાં આવ્યો અને રાજ્ય વિરુદ્ધ કાવતરાં રચવાના આરોપસર એ બધાને ફાંસી આપવામાં આવી. આ જ સમયે કેટલાક સેનાબ્યક્ષોને પણ રુબસલ મળી. દ્રોહરકોનું પણ ઠેક મેંકિસકોમાં ખૂન થયું.

સ્ટેલિને હવે નયિંત બન્યો, પણ હજી એક કામ બાકી હતું—લીટવિનોફને પરદેશમંત્રીને પદેથી દૂર કરવાનું. લીટવિનોફનું ખ્રિસ્ત તરફ

ઠીકઠીક વલણ હતું. સ્ટેલિને એ પણ ક્યું. એણે લીટવિનોફને પણ છૂટો કર્યો અને એની કામગીરી મુખ્ય પ્રધાન મોલોટોવને સોંપી. બ્રિટન અને ફ્રાન્સ સાથેના સંબંધ વધુ બગડ્યો હતો. રશિયાએ જર્મની સાથે ૨૦ કરોડ પાઉંડના કાચા માલને બદલે પાકો માલ મેળવવાના કરારો કર્યા હતા. જર્મની એનું મિત્ર બન્યું.

જર્મનીની નીતિ એક સાથે બે ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની નથી. એણે લાલચ આપી રશિયાને થોડા સમય માટે મિત્ર બનાવ્યું, પરંતુ એનું હૃદય સાફ નહોતું.

જર્મનીએ પોતાની અતૂલ શક્તિ વડે ડેન્માર્ક, લક્ષમબર્ગ, હોલાંડ, નોર્વે, બેલ્જિયમ અને ફ્રાન્સને જીતી લીધાં. ઝેકાસ્લોવેકિયા, પોલાંડ અને ઓસ્ટ્રિયા તો એણે પ્રથમથી જ હસ્તગત કર્યાં હતાં. સ્પેન પણ એના આભાર નીચે હતું. ઇટલીની સ્થિતિ પણ ખંડિયા રાજ્ય જેવી જ હતી, એમાંય ગ્રીસમાં પરાજય પામ્યા પછી જર્મનીએ એને મદદ કરવી પડી એથી એ વધારે નીચું બન્યું. એટલા ખાતર જર્મનીને બાલ્કનમાં સૈન્ય પણ રાખવું પડ્યું. રૂમાનિયા અને બલ્ગેરિયા પણ તાબે થયાં. યુગોસ્લાવિયા બે દિવસમાં બો-બેગુ થઈ ગયું. ગ્રીસ પણ પડ્યું. ક્રીટમાં જાત્રી-સૈન્ય ઉતારી એને પણ તાબે કર્યું. આ રીતે આખા યુરોપ પર એણે વર્ચસ્વ જમાવ્યું અને એનાં કારખાનાંઓનો ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં શસ્ત્ર-સામગ્રી બનાવવામાં થવા લાગ્યો. એનું પચાસ લાખનું સૈન્ય જુદા જુદા પ્રકારની તાલીમ પામી રીઠું બન્યું હતું. રૂમાનિયા, ફિન્લેંડ, હંગરી, ઇટલી અને જીતેલા દેશોના સૈનિકોની પણ એને મદદ મળે તેમ હતી, એટલે હવે હિટલરની નજર રશિયા ઉપર મંડાઈ. અને કર્શી જ જાહેરાત કર્યા વગર રશિયાનાં વિમાની મથકો ઉપર જર્મન વિમાનોએ હલ્લો કરી એનો કુચ્છરબાણ વાળી નાખ્યો.

રશિયા ભારે બળવાન હતું, પણ એકલું હતું. જર્મનીના સામુ-

દાયિક બળ પાસે એની શક્તિ ઓછી પડે એમ હતું. જર્મન શત્રુ વધારે અસરકારક અને વિપુલ હતાં. છતાં રશિયા એ આખરે રશિયા હતું.

અને જગતે ન જોયું હોય એવું બીષણ યુદ્ધ મંડાયું. ૧૫૦૦થી ૨૦૦૦ માઈલના મેરચા ઉપર આ યુદ્ધ જામ્યું.

પણ આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેમ જર્મની વિશેષ બળવાન હતું એટલે રશિયાએ પોતાના પ્રદેશો એક પછી એક ગુમાવવા માંડ્યા, છતાં અત્યાર સુધી કદીયે ન આપી હોય એવી સખત લડાઈ રશિયાએ જર્મનીને આપી. અત્યાર સુધીના યુદ્ધમાં માત્ર રશિયનો જ જર્મનીના ધસારા સામે ટક્કર ઝીલી શકે એવા પુરવાર થયા. જર્મનીની વ્યૂહરચના વિજ્ઞાન હતી, અને એમાંય તે એનો સાણસા-વ્યૂહ ભારે અબળ હતો. આ સાણસા-વ્યૂહથી આખા સૈન્યને ઘેરી લેવાતું ને પછી એ સૈન્યને શરણે આવવાની ને કાં તો મૃત્યુશરણ થવાની ફરજ પડતી. જર્મન સેનાપતિઓએ વ્યૂહરચનામાં કુશળતા દાખવી હતી તો રશિયનોએ પરાક્રમ, શૌર્ય અને સામનો કરવાની અદ્ભુત શક્તિનો પરચો બતાવ્યો હતો.

જર્મની જીતતું જ ગયું કારણ કે એની પાસે ટેન્કા, વિમાનો, મશીનગનો, તોપો વગેરે યુદ્ધસરંજામનો વિપુલ જથ્થો હતો. રશિયા પાસે એની તાણ હતી. રશિયાએ ખૂબ ખુવારી સહી. જર્મની પણ સારી રીતે ખુવાર થયું.

જર્મનીએ જ્યારે રશિયા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે એની ગણતરી ટૂંકા સમયમાં જ રશિયા જીતી લેવાની હતી. પરંતુ રશિયન સામનાએ એની એ ગણતરી ઊંધી વાળી. જે કે આ સામનો રશિયાને ભારે તો પડી જ ગયો. એને પાછા હડતાં જવું પડ્યું અને ધીખતી ધરાની નીતિ અંગીકાર કરવી પડી. અખજો રૂપિયા ખરચીને ઊભાં કરેલાં

કારખાનાંઓનો એણે નાશ કર્યો. ઊભા પાંકા સળગાવી દીધા. રોલિન-ની સખત આગ્રા હતી કે, ‘ખતરદાર ! એક પણ ઉલોગ સાગ્ને-સારો હિટલરના હાથમાં ન જાય. પછી બલેને એ ગમે તેવો દીમતી હોય પણ હિટલરને હાથ તો માત્ર રાખજ આવવી જોઈએ.’ અને થયું પણ તેમ જ. હારી જઈને રશિયાનો જે જે પ્રદેશ છોડતા ગયા એને આગ લગાડતા ગયા.

રશિયાએ લિથુઆનિયા, લેટવિયા, સફેદ રશિયા, યુકેન, ક્રીમિયા વગેરે દેશો ગુમાવ્યા. બાલ્ટિક સમુદ્રની બંધી ફિલ્ડેબર્ગી, ખેટો અને બંદરો પણ જર્મનીના હાથમાં આવ્યાં. એમાં યુકેનનો પ્રદેશ ગુમાવવાથી તો રશિયાને ભારે ખાધ પડી.

અમેરિકા અને ઈંગ્લંડની મદદ રશિયાને હતી. મિરાનના અખા-તને લાંબે માર્ગેથી વિમાનો, ટેન્કો, તેલ અને બીજાં હથિયારો મોકલવાનું શરૂ હતું. પણ દુનિયામાં અજોડ એવા બે હજાર માર્શલના લાંબા અને દસ માર્શલ પહોળા મોરચામાં ખુવારી પણ ઓછો નહોતી.

આ યુદ્ધમાં રશિયાના ૩૬ લાખ સૈનિકો, ૧૫૦૦૦ ટેન્કો અને ૧૩૦૦૦ વિમાનો નાશ પામ્યાનો દાવો કર્યો હતો. રશિયાએ પણ જર્મનીની પુષ્કળ ખુવારી થયાના આંકડા પ્રગટ કર્યા હતા. પરંતુ એમાં સત્યનો અંશ કેટલો છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

રશિયાનો પરાજય ચાલુ જ રહ્યો પરંતુ રોલિન જેવી વજ્ર છાતીવાળો માનવી નિરાશ થવાનું શીખ્યો નથી. એણે દેશભરના યુવાનોને હાકલ કરી ભેગા કર્યા તે સાર્મીરિયામાં એને તાલીમ આપી લાખોનું નવું સૈન્ય ઊભું કર્યું. પરાજયમાં એની કાર્યશક્તિ ઝલટી વધારે ખીલો નીકળી. એણે યુરલ અને સાર્મીરિયા વિભાગમાં નવાં કારખાનાં ખોલ્યાં તે રશિયાનાં વિશાળ સાધનોનો ઉપયોગ દસ વરસમાં ન કરી શકાય એટલો આઠ માસમાં કર્યો.

અને હવે તો શિયાળો નજીક આવતો હતો. કોઈ પણ ભોગે શિયાળા સુધી ટકી રહેવું એ જ હાલ તુરત માટેનો કાર્યક્રમ નક્કી થયો હતો. આ સમય દરમિયાન જ અમેરિકા અને બ્રિટન સાથે એણે ત્રણમાંથી કોઈ એક રાજ્ય દુશ્મન સાથે એકલું સંધિ નહિ કરે એવા કરારો કર્યા.

જર્મનીની પાંચમી કતારે રશિયામાં બળવો જગાડવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ માટે લાલચો અને દ્રવ્યોનો પણ ઉપયોગ કરાયો હતો. પરંતુ રશિયન પ્રજા અડગ રહી. બધા જ મતભેદો બૂલીને સ્ટેલિનનું રશિયા એક ઝંડા નીચે એકત્રિત થઈ ગયું હતું. જાસૂસોનો કારી ન ફાવી.

યુદ્ધ ચાલતું હતું. ખારકોવ, ઓડેસ્સા, કીવ, રમેન્સ્ક, નિપર-વેસ્કી વગેરે શહેરો એક પછી એક છોડવાં પડ્યાં હતાં. દુશ્મનનું બળ અતૂટ હતું. એણે લેનીનગ્રાડ ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો. મહાન કિલ્લેખંદીનું મથક સોવિયેટોપોલ પશ્ચિમ ઘેરાયું. મુરમેન્સ્કનું રશિયાનું એક માત્ર બંદર પણ દુશ્મન હથિયારોના ખણખણાટથી ગાજી ઊઠ્યું. આ બધાં શહેરો આજ પડશે-કાલ પડશે એમ થઈ રહ્યું.

હવે દુશ્મન ઠેડ મોસ્કો સુધી પહોંચી ગયો. પાટનગરને ૫૦૦ માઉ દૂર ખસેડવું પડ્યું.

પણ ત્યાં તો શિયાળો લગભગ આવી પહોંચ્યો. ભયંકર તોફાન, બરફના વરસાદો અને અસહ્ય ઠંડી શરૂ થઈ ગયાં ને એક દિવસ સમાચાર આવ્યા કે જર્મનો પાછા હટી રહ્યા છે. પહેલાં તો આ પીછેહઠ પણ એક પ્રકારનો વ્યૂહ હશે એમ જાગતે માન્યું, પરંતુ છેલ્લા એક-દોઢ માસથી આ પીછેહઠ ચાલુ જ છે. આ પીછેહઠના બચાવમાં જર્મનો સખત ઠંડીનો દોષ કાઢે છે ન્યારે રશિયનો જર્મનીની સાધન-સામગ્રી ખૂટી ગઈ હોવાની અને સૈનિકોનો સંહાર થઈ ગયો હોવાની વાત કરે છે.

પણ એ તો જે હો તે હો, પણ જર્મનીને મોસ્કોના દરવાજેથી ઊભી પૂછીએ નાસવું પડ્યું અને નારથે જ જાય છે એ તો સાચું ને ! આ નાસભાગ કેણુ જાણે ક્યાં જઈને અટકશે !

મોસ્કો અને લેનીનગ્રાદ હવે બચ્ચુકા બની ગયાં છે. સોઆરટો-પોલનો ઘેરા ગધકાલની ગુજરી બન્યો છે. કીમિયા હવે રશિયાનોના હાથમાં આવી ગયું છે.

રશિયાનો પણ ધડીની પણ નિરાંત લીધા વગર જર્મન ધાકાને તગડ્યે જ જાય છે.

પણ હવે શું ? શું જર્મન-શક્તિ તદ્દન આવી રહી છે ? એનાં સૈન્યો થાક્યાં છે ? એની સાધન-સામગ્રીનો પ્રવાહ મંદ પડ્યો છે ? શું છે ?

અને રશિયા સામે પણ હજી મહાભારત કામ પડ્યું છે. મુકેન જેવા સમૃદ્ધ પ્રદેશો હજી શત્રુના હાથમાં હોય ત્યાં સુધી એને જંપ લેવાની વેળા નથી. વળી સતત પાછા હઠતા જર્મનો ક્યાં જઈને મોરચો ઊભો કરશે એ પણ વિચારવાનું છે. જર્મન લશ્કરનું કુલ સેનાધિપતિપદ હિટલરે હાથમાં લીધું છે.

વસંત ઋતુ આવી રહી છે, લાગે છે કે ત્યારે હિટલર કાંઈક નવો ધડાકો કરશે.

અને જર્મનીનું બળ જરા પણ ઓછું થયું છે એમ માનવું એ નરી મૂર્ખાઈ ગણાશે.

રશિયા જાપાન સામે લડવા તૈયાર થવા ધારે છે પરંતુ અત્યારે તો એની સમગ્ર તાકાત હિટલર સામે મંડાઈ છે. એમાંથી છૂટ્યા પછી જ એ કાંઈ નવું પગલું ભરવાનો વિચાર કરે. દેખાવ પૂરતું તો જર્મની શાંત લાગે છે પરંતુ એ ઝેરી નાગ છે તે ભૂલવું જોઈએ નહિ.

દરમિયાન પ્રાસિક્કમાં જાપાનનું જામતું જોર ક્યાં જઈ અટકે છે અને પ્રિટન અને અમેરિકા જેવાં મહારાજ્યો એને શી રીતે ભોંયભેથું કરે છે એ જોવાનું રહ્યું.

અમેરિકા

અમેરિકા એ એવો દેશ છે કે જેની સમૃદ્ધિની અદેખાઈ કરવાનું સહેજે મન થાય. એને ત્યાં કાચાં દ્રવ્યો વિપુલ પ્રમાણમાં છે ને એને પાકાં દ્રવ્યોમાં પલટી નાખનાર અલ્પતન કારખાનાંઓ ધમ-ધોકાર ચાલે છે. અનાજની પેદાશમાં એનો પહેલો નંબર છે. કપાસની પેદાશમાં પણ એનો દરજ્જો જીવો છે. મોટરોની બાબતમાં પણ એ મોખરે છે. વધુમાં વધુ પેટ્રોલ પણ એને સુસાધ્ય છે.

અમેરિકામાં કરોડાધિપતિઓ અને અમળેપતિઓનો તોટો નથી. દાન અને પરોપકારમાં પણ એ પાછળ નથી. સૌથી મોટો સોનાનો જથ્થો, એટલે કે લગભગ ૩ જેટલો જથ્થો, સરકારી તિજોરીમાં પડ્યો છે. જિંચાંમાં જિંચાં ૧૦૨ માળ અને ૧૨૦૦ ફૂટની જિંચાઈનાં મકાનો પણ અહીં છે. વીજળીનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ, રેલવેઓ, મિલો, શિક્ષણસંસ્થાઓ, બંદરો ને તેમાં લાંગરેલી મોટી મોટી સ્ટીમરો—અધું જ પહેલા નંબરનું છે. મોટી મોટી નદીઓ પણ અમેરિકામાં છે. જગતમાં સૌથી ખરચાળ અને મોંઘું જીવન પણ અમેરિકામાં છે.

આવો છે આ દેશ, અને એવી છે એની સંપત્તિ.

હવે આપણે એની જૂગોળ સમજીએ.

અમેરિકા આટલાંટિક મહાસાગર અને પાસિફિક મહાસાગર વચ્ચેનો વિશાળ દેશ છે અને તે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાને નામે ઓળખાય છે. એના અક્ષાંશ ૨૪°-૪૯° અને રેખાંશ ૬૭°-૧૨૪° છે. એની ઉત્તરે બ્રિટનનું મહાન સંસ્થાન કેનેડા અને દક્ષિણે મેક્સિકો છે. એના આટલાંટિક મહાસાગરના કિનારાની લંબાઈ ૫૫૬૫ માઈલ અને પાસિફિક મહાસાગરની લંબાઈ ૨૭૩૦ માઈલની છે. મેક્સિકોના અખાતમાં એની કિનારાની લંબાઈ ૩૬૪૧ માઈલ છે અને મહાસાગરનો કિનારો ૧૦૫૦ માઈલનો છે. એનો વિસ્તાર ૩૦ લાખ ચોરસ માઈલ છે અને અલાસ્કાનો વિસ્તાર ૬ લાખ ચોરસ માઈલ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમમાં એની સરેરાશ લંબાઈ ૨૫૦૦ લાખ ચોરસ માઈલની અને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૦૫૦ લાખ ચોરસ માઈલની છે. એની મુખ્ય નદી મિસિસિપી ૪૫૦૦ માઈલ લાંબી છે. કુલ નદીઓની મર્યાદા ૨૮ લાખ ચોરસ માઈલની છે. કુદરતે દરેક વસ્તુની બેટ આ વિશાળ સામ્રાજ્યને છૂટે હાથે કરી છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા (યુ. એસ. એ.) એ નાનાં નાનાં રાજ્યોનું સંયુક્ત રાજ્ય છે. એની ત્રણ શાખાઓ છે. ૧. વહીવટી, ૨. ન્યાય, ૩. કાયદાનું ધડતર-સંયુક્તપણે કામ કરે છે. અમેરિકાએ મોટામાં મોટું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. બધી વહીવટી સત્તા પ્રેસિડન્ટના હાથમાં છે. પ્રેસિડન્ટ પોતા માટેના પ્રધાનો અને બીજા અધિકારીઓ નીમે છે. દરિયાઈ, આકાશી અને પૃથ્વી પરનું-એમ ત્રણે પ્રકારનાં લશ્કરનો તે વડો છે. એને ૭૫૦૦૦ ડોલર વરસે મળે છે. ઉપરાંત ૨૫૦૦૦ ડોલર પ્રવાસખર્ચાના મળે છે. અમેરિકામાં ડેમોક્રેટિક અને રીપબ્લિકન એમ બે મોટા રાજદારી પક્ષો છે. આ બે પક્ષમાંથી જોને વધુ મતો મળે તે સભ્ય ચાર વર્ષ સુધી પ્રેસિડન્ટ તરીકે રહે છે. કોઈ પણ સભ્ય બે કરતાં વધુ વખત પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચૂંટાતો નથી, પરંતુ અલારનો પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટ ખાસ યુદ્ધના સંજોગોને લઈને ત્રીજી વખત ચૂંટાઈને આવ્યો છે. ૧૯૩૩ના માર્ચમાં એ

પહેલી વખત ચૂંટાઈને આવ્યો હતો તે આ ૧૯૪૨માં પણ ચાલુ છે.

પ્રમાણને વાર્ષિક ૧૫૦૦ ડૉલરનો પગાર મળે છે.

પ્રેસિડેન્ટ ઉપર દેખરેખ રાખવા અને કાયદા-કાનૂન ધડા કોંગ્રેસની ચૂંટણી થાય છે. આ કોંગ્રેસમાં સેનેટ અને પ્રતિનિધિસભા એમ બે વિભાગ છે. સેનેટમાં અમેરિકાનાં ૪૮ રાજ્યોમાંથી બે બે પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાઈને આવે છે. આ ચૂંટણી છ વરસ માટેની હોય છે. સેનેટ પ્રેસિડેન્ટે નીમેલા કોઈ પણ અધિકારીને કાઢી મૂકી શકે છે. યુદ્ધ જાહેર કરવું હોય તો કોંગ્રેસની સંમતિ જોઈએ. કોઈ પણ જાતની સંધિ કરવી હોય તો પ્રેસિડેન્ટે સેનેટની અનુમતિ મેળવવી જોઈએ. પ્રતિનિધિસભામાં ૪૩૫ સભ્યો છે. આ સભ્યો પણ ૪૮ રાજ્યોમાંથી ચૂંટાઈને આવે છે. દર બે વર્ષે એની ચૂંટણી થાય છે. આ બંને સભાઓ-સેનેટ અને પ્રતિનિધિ-કાયદાઓ ધડે છે અને પ્રેસિડેન્ટ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. કોઈ પણ અધિકારીને રુખસદ આપવી હોય તો કે મતથી આપી શકાય છે. કોંગ્રેસના બંધારણમાં પણ એટલા જ મતથી ફેરફાર કરી શકાય છે. સભ્યોને વાર્ષિક ૧૦૦૦૦ ડૉલરનો પગાર મળે છે.

અડતાલીસ રાજ્યોનું સૈન્ય, પોસ્ટ, વિમાન, ખચાવ, સંધિ, યુદ્ધ, ઇન્કમટેક્સ મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં છે, જ્યારે એ સિવાયની બીજી બાબતમાં દરેક રાજ્ય સ્વતંત્ર રીતે શાસન કરે છે-પોતાની પ્રજા ઉપર કરો પણ નાખી શકે છે. આ બધાં રાજ્યોનું બંધારણ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ધડાયેલું હોય છે. દરેક રાજ્યમાં બે સભાઓ હોય છે. દરેક રાજ્ય પોતાના ગવર્નરને ચૂંટી કાઢે છે, પોતાના કાયદા ધડે છે; ખરી રીતે કહીએ તો બધી બાબતમાં આ રાજ્યો સ્વતંત્ર છે, છતાં મધ્યસ્થ સરકારની સત્તાનો પણ એના ઉપર સારો કાબૂ છે. આર્થિક બજેટ પોતાને અનુકૂળ લાગે તે રીતે તેઓ ધડે

છે. મોટી પેદાશ, મોટા કરો અને જીવનનું જીવું ધોરણ સર્વ માટે સામાન્ય છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની વસ્તી ૧૭૯૦માં ૪૦ લાખ, ૧૮૩૦માં ૧૧ કરોડ, ૧૮૫૦માં સવા બે કરોડ, ૧૯૦૦માં ૭૧ કરોડ, ૧૯૨૦માં ૧૦૧ કરોડ, ૧૯૩૦માં ૧૨૧ કરોડ અને ૧૯૪૧માં ૧૩ કરોડની છે; તેમાં ૧૧ કરોડ યુરોપિયનો અને ૧૧ કરોડ સીદીઓ છે. ૧૯૩૦ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૪૧ લાખ મેક્સિકનો, ૩૧ લાખ હિંદીઓ, ૮૧ લાખ ચીનાઓ અને ૧૧ લાખ જાપાનીઓ વસતા હતા. પણ હવે એશિયાટિકોને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં આવવાની બંધી છે ને જ છે એમને પ્રજાજન તરીકેના હકો મળતા નથી અને ગમે ત્યારે કાઢી મૂકી શકાય છે. મતાધિકાર પણ એમને નથી. યુરોપિયનોમાં ઇટાલિયનોને બંધી છે. અંગ્રેજોને પણ અમુક જ સંખ્યામાં પ્રવેશવા દેવામાં આવે છે. એશિયાટિક પ્રજા એ અનિચ્છનીય પ્રજા ગણાય છે.

વસ્તીમાં ૬૧ કરોડ સ્ત્રીઓ અને ૬૧ કરોડ પુરુષો છે. વસ્તીના ૫૬૧ ટકા શહેરોમાં અને ૪૩૮૧ ટકા ગામડાંઓમાં વસે છે. કુલ ૧૩ કરોડની વસ્તીમાં ૪ કરોડ ખ્રિસ્તીઓ સિવાયના યુરોપિયનો છે. ૯૧ કરોડ અંગ્રેજ, ૨૬૦૮ અને આયરિશો છે. પ્રજાજનોમાંથી એક કરોડ ખેતીમાં, ૧૧ કરોડ ઉદ્યોગમાં, ૭૦ લાખ વેપારમાં રોકાયેલા છે. ૩૭ શહેરોની વસ્તી ૨૧ લાખથી વધુ છે. ૫૬ શહેરોની વસ્તી એક લાખથી અઢી લાખ જેટલી છે. મુખ્ય શહેરોમાં ન્યૂયૉર્કની વસ્તી ૭૫ લાખ છે. ચિકાગો ૩૫ લાખ, ફિલાડેલ્ફિયા ૨૨ લાખ, ડિટ્રોઈટ ૧૬ લાખ, લોસ એન્જલિસ ૧૩ લાખ અને કિલવૉર્થની ૧૦ લાખની છે.

અમેરિકામાં ૨૧૨ જાતના સંપ્રદાયો છે. ૨૧ લાખ ધાર્મિક સંસ્થાઓ છે ને તેના ૬ કરોડ સભ્યો છે. ત્યાંની પ્રજાનો લગભગ ૬૬ ટકા ભાગ ધર્મમાં માનતો નથી. બે કરોડ રોમન કેથલિક ધર્મમાં માનનારો છે. પ્રજા ધણી શુશિક્ષિત અને પ્રગતિગ્રામી છે. ધન કમાવા

પાછળ તો એ ગાંડા છે. મોજશોખ, એશઆરામમાં લપટાયેલા છે. જીવન ખૂબ ઉચ્ચ અને મોંઘું છે. મજૂર પણ દરરોજના આઠ-દસ રૂપિયા કમાય છે, પરંતુ રહનસહન મોંઘી હોવાથી કમાયેલું બધું ખરચાઈ જાય છે. દર ત્રણ ઘરે એક મોટરકાર હોય છે. સ્ત્રીઓ પણ ખૂબ જ આગળ વધેલી છે અને યુરોપ વગેરેની મોટી મોટી મુમા-ફરીઓ કરીને નાણાં વાપરી જાય છે. યુરોપની જૂની કળાનો અમેરિકાને ખૂબ શોખ છે અને એવી વસ્તુના સંગ્રહ પાછળ મોટી રકમ એ ખર્ચે છે. પ્રજા ખૂબ જ બણેલી અને હુન્નર-ઉદ્યોગ, યંત્રશાસ્ત્ર, વીજળી, રસાયન વગેરે બાબતમાં આગળ વધેલી છે. લાંની દોઢ કરોડની હાસી પ્રજા પણ પ્રગતિશીલ છે, પણ મોરોઓની એમના તરફ સમભાવરૂતિ નથી.

કુદરતી દર્યોમાં યલો સ્ટોન પાર્કમાંનો કુવારો ૩૦૦ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈએ ઊડે છે. મોટા કુવારામાં ૨૦ ફૂટ વ્યાસનો જલસ્તંભ જમીનથી ૬૦ ફૂટ જેટલો ઊંચે ઊડે છે. સિવાય, ગરમ પાણીના કુવારા, સુદર સરોવરો, ધોધો અને પ્રચંડ વૃક્ષોની ઘટા આ કુદરતી રીતે તૈયાર થયેલા જાહેર બગીચામાં છે. થોસેમાઈટની ખીણ પણ અદ્ભુત છે. આ ખીણની ઊંડાઈ એક માઈલ અને પહોળાઈ અરધી માઈલ છે. ચોમાસામાં એનો ધોધ અપૂર્વ શોભા આપે છે. એનાં વૃક્ષો ૨૦થી ૩૦ ફૂટ પહોળાં થડવાળાં અને ૩૦૦ થી ૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈવાળાં છે. થડોને કાતરી વચ્ચે મોટરો જવાનો માર્ગ બનાવાયો છે. એના મધ્યનાં મોટાં મેદાનમાંનાં કરોડો ખેતરોમાં તમાકુ, શેરડી, ડાંગર કપાસ વગેરે ખૂબ પાકે છે. જગતભરની કપાસની અરધી પેદાશ આ મેદાનનાં ખેતરોમાં જ થાય છે. આ મેદાનમાં પુષ્કળ ખનીજ-સંપત્તિ છે. એપેલેશિયનના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી કરોડો ટન કોલસો, કરોડો ગેલન પેટ્રોલ અને લાખો ટન પોલાદ મળી આવે છે. આ પ્રદેશમાં હજારો કારખાનાંઓ આવેલાં છે. આટલાંટિક કિનારાના ભાગમાં મોટા પ્રમા-

ણમાં પશુપાલન અને ડેરીનું કામકાજ ચાલે છે. સિવાય, મોટાં બંદરો, મોટાં શહેરો અને વિજ્ઞાન ઉદ્યોગો પણ ત્યાં છે.

શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં હોઈ મફત છે. કોઈ પણ દેશનો વિદ્યાર્થી અહીં મફત શિક્ષણ લઈ શકે છે. જાપાનીઓએ વિજ્ઞાનનું પ્રથમ જ્ઞાન અહીંથી જ મેળવ્યું. પ્રાથમિકથી માંડી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મોટેનો પ્રબંધ અમેરિકામાં છે. શિક્ષણસંસ્થાઓ અને રમતગમતનાં વિજ્ઞાન મેદાનોની વ્યવસ્થા ખાસ કાયદા દ્વારા નક્કી થયેલી છે. સહશિક્ષણ સામાન્ય છે.

અમેરિકામાં દર વરસે ૨૧૧ અબજ ડોલર (૧૦ અબજ રૂપિયા) ખાસ પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાય છે. વિશ્વવિદ્યાલયો અને કોલેજો ૧૩૮૦ છે અને એનું વાર્ષિક ખર્ચ ૭૦ કરોડ ડોલરનું છે. દરેક જાતનું વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર, કળા, સાહિત્ય વગેરેનું શિક્ષણ એટલું વ્યાપક છે કે પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૧૧ કરોડની છે. ૬૦ લાખ વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શિક્ષણ લે છે.

દેશમાં ૨૩૦૦ દૈનિકો, ૧૩૦૦૦ સાપ્તાહિકો, ૪૦૦૦ માસિકો વ. મળી ૨૨૦૦૦ પ્રકાશનો છે. મોટાં દૈનિકો અને નામાંકિત માસિકોના લાખો ગ્રાહકો છે. કોઈ કોઈ દૈનિકના ગ્રાહકોની સંખ્યા ૫૦ લાખ જેટલી છે. આવા દૈનિકની લાગવગ પણ વિજ્ઞાન છે.

લાયબ્રેરીઓ પણ અમેરિકા જેવી કોઈ દેશમાં નથી.

અમેરિકામાં જેમ કેળવણી અને સંસ્કારિતા વધુ છે તેમ ગુનાહીત વૃત્તિ પણ સારી રીતે કેળવાયેલી છે. આ ગુનેગારો વિજ્ઞાનની મદદથી મહાભયંકર ગુનાઓ કરે છે. પોલીસ ખૂબ હોશિયાર છે, પરંતુ ગુનેગારો એથીયે હોશિયાર છે. દેશના બંધારણ મુજબ દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર હોવાથી શક પરથી કોઈને પકડી શકાતું નથી. ગુનેગારોને અપીલમાં છોડાવવા માટે સરકારી વકીલોની મદદ મળે છે. કોર્ટની વ્યવસ્થા વિજ્ઞાન પાયે છે. દરેક નાનું રાજ્ય પોતાની અનુકૂળતા મુજબ સ્વતંત્ર

રીતે ન્યાય-કોર્ટો ચલાવે છે. એથી મોટી કોર્ટ સુપ્રીમ કોર્ટ છે. એ કોર્ટમાં નવ જજો બેસે છે ને એ હોદ્દા આજીવન છે. બંધારણનો અર્થ અને વ્યાખ્યા આ કોર્ટ નક્કી કરે છે.

આ નવે જજો ઉંમરે વૃદ્ધ એટલે કે ૭૦થી ૮૫ વર્ષની ઉંમરના છે અને પ્રેસિડન્ટ એને રજા આપી શકતો નથી, માત્ર કોંગ્રેસ કે મતે એને રજા આપી શકે. ૪૮ રાજ્યોની હાઈકોર્ટો છેવટની ન્યાયની સત્તા ધરાવે છે.

પોલીસ બારે હિંમતવાન અને ચતુર ગણાય છે.

અમેરિકામાં પ્રગટકલ્યાણનાં ખાતાં રાજ્ય અને પ્રજાના સહકારથી ચાલે છે અને એની સંખ્યા ધણી છે. કોઈ પણ પ્રજા આવકા મોટા ધોરણ પર લોકકલ્યાણ માટે નાણું નથી ખર્ચતી. અશક્ત, વૃદ્ધ અને અપંગને વીસથી પિસ્તાલીસ ડોલર જેટલું પેન્શન અપાય છે. મધ્યસ્થ સરકારે પાંચ-છ વરસ સુધી ૧૫ કરોડ બેકારોને પોખ્યા હતા. આવા બેકારોને કામ આપવા માટે વિજ્ઞાન રસ્તાઓ, ખેતીવાડી, જમીન-સુધારણા વગેરે કાર્ય ચોળાય છે. પણ આ માટે બારે ખર્ચ કરવું પડતું અને એના બજેટમાં મોટી ખાધ આવતી. કરજ પણ વધી ગયું હતું, છતાં ધનવાન દેશને કશી તકલીફ પડી નથી. નીચા આવ વખતે બેડૂતોને બચાવવા માટે એનો બધો જ પાક ખરીદી લઈ નુકસાનીએ વેચી દેવાતો. હજારો-લાખો જળાશયો બંધાયેલાં હતાં, જેના ખર્ચના આંકડા વિસ્મય પમાડે તેવા છે. અમેરિકામાં ખાનગી સંભાવતો પણ અબજો ડોલરની થાય છે. કારનેગી, રોકફેલર જેવા અબજોપતિઓએ મોટી મોટી સંભાવતો કરેલી છે. ખાનગી ટ્રસ્ટો ઉપર નબતી લોકોપયોગી સંસ્થાઓ અનેક છે. પ્રજા ધનવાન છે એટલે દેશમાં સંપૂર્ણ આળાહી છે. ધન, ધાન્ય, ફળ, ફૂલ, ખનીજ અને કાચો વસ્તુઓનો બંડાર હોવાથી લોકો ખૂબ જ પૈસાદાર છે. એક અમેરિકનની વાર્ષિક પેદાશ ૨૪૦૦ રૂપિયા ગણાય છે, જ્યારે અંગ્રેજની ૧૨૦૦

રૂપિયા, ફ્રેંચની ૪૫૦ રૂપિયા, જર્મનની ૪૦૦ રૂપિયા, જાપાનીની ૨૦૦ અને હિંદીની ૫૦ રૂપિયા છે. કરોડપતિઓ અને અબજપતિઓ અનેક હોવા છતાં સામાન્ય વસ્તી તો ગરીબ જ છે. ૧૯૩૮ના રિપોર્ટ મુજબ વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ ખેતરાકી, પોશાકી અને રહેઠાણ માટે દોનદશા ભોગવે છે.

વરસે દોઢ લાખથી છ લાખની પેદાશવાળાં ૪૦૦૦ કુટુંબો, છ લાખથી તેર લાખની પેદાશવાળાં ૧૦૦૦ કુટુંબો, તેર લાખથી છઠ્ઠીસ લાખની પેદાશવાળાં ૨૪૦ કુટુંબો અને ૨૫ લાખની પેદાશવાળાં ૮૭ કુટુંબો અમેરિકામાં છે.

અડતાલીશે રાજ્યોનાં બજેટ જુદાં જુદાં છે. મધ્યસ્થ રાજ્યને કરની સીધી પેદાશ મળે છે. જકાતી અને બંદરી પેદાશ ઉપર પણ એનો જ હક છે છતાં મંદીને કારણે છેલ્લાં ઘણાં વરસોથી એનાં બજેટો ખાધવાળાં જ રહે છે. લશ્કરી અને બેકારોને નિભાવવાનું ખર્ચ ઘણું મોટું છે. સાધારણ રીતે રાજ્યની પેદાશ (૧૯૩૫-૩૬માં) ચાર અબજ ડોલર અને ખર્ચ ૮૧૧ અબજ ડોલરનું હતું. હમણાં પચાસ અબજ ડોલર ઉપર આંકડો મથો છે. ૪૮ રાજ્યોની પેદાશ ૨૧ અબજ ડોલરની અને મોટાં અને મ્યુનિસિપાલિટી વગેરે ખાતાંઓની આવક ૧૧૧ અબજ ડોલર અને મોટાં શહેરોનાં ખાતાંઓની બિયજ પાંચ અબજ ડોલરની અને આખા દેશની કુલ પેદાશ ૭૫ અબજ ડોલરની ગણાય. રાજ્યોનું કરજ જુદું.

અમેરિકા ખંડ અતિ પ્રાચીન પ્રજાએ શોધી કાઢેલા હશે એવાં ચિહ્નો મળે છે. એ ચિહ્નો ચીની સંસ્કૃતિને મળતાં છે એટલે કદાચ ચીનાઓએ એની પહેલી શોધ કરી હશે. પરંતુ યુરોપિયન પ્રજાઓમાં અમેરિકા ખંડ શોધવાનું પહેલું માન સ્પેનિશોને ફાળે જાય છે. કોલંબસ જનિવાનો એક નાવિક હતો. એણે બહાર કુચું કે જો પૃથ્વી ગોળ હોય તો હિંદની શોધ મુશ્કેલ નથી. હિંદ ખાતેથી પગરસ્તે આવતી માલની અવર-જવર તુકોએ બંધ કરી હતી, આથી સમુદ્રમાર્ગે હિંદની

દેશત યુરોપમાં લાવવાનાં સ્વપ્ને યુરોપિયનો સેવવા લાગ્યા. પશ્ચિમમાં પ્રવાસ કરવાથી હિંદની શોધ શક્ય હોવાની કોલંબસને પાકી ખાતરી હતી. એણે પ્રવાસ આરંભ્યો. અનેક નિષ્ફળતાઓ પછી ૧૪૯૨ના ઓગસ્ટની ત્રીજી તારીખે સ્પેનના રાજ્યે એને વહાણોનો કાફલો સોંપી એક વધુ પ્રવાસ કરવા તક આપી. આ પહેલાં છ વરસ અગાઉ કાયઝે કેપ ઓફ ગુડહોપ શોધી આફ્રિકાની સમુદ્ર-સફર સફળ બનાવી હતી.

કોલંબસ ૭૫૬૫૦. ૭૦ દિવસ સુધી ઉપર આકાશ અને નીચે પાણી સિવાય કંઈ એને દેખાયું નહિ, પણ પછી જમીનનાં એને દર્શન થયાં. આ જમીન પશ્ચિમ ઇસ્ટ ઈન્ડિઝ. ઇસ્ટ ઈન્ડિઝ શોધ્યા પછી થોડાં વર્ષે અમેરિકાનો કિનારો કોલંબસે શોધી કાઢ્યો. આ સાહસિક નાવિકે બીજી પણ કેટલીક સફરો કરીને જમૈકા, ટ્રીનીડાડ વગેરે શોધી કાઢ્યા હતા.

આ મહાન સાહસિક ઇ. સ. ૧૫૦૬માં મૃત્યુ પામ્યો.

સર હમ્ફ્રી ગ્રિલ્લેઈ ન્યુ ફાઉન્ડેશનની વસાહત ૧૫૮૩માં સ્થાપી, પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળી. એના બાઈ સર વોલ્ટર રેલેએ ૧૫૮૪માં વર્જિનિયાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. બટાટાં અને તમાકુ ત્યારે પહેલવહેલી પ્રકાશમાં આવી. પણ એય વસાહત પરત્વે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ૧૬૦૬માં રાજા જેમ્સ પહેલાએ સર વોલ્ટર રેલેનો વધ કરાવ્યો.

ન્યુ ફાઉન્ડેશનમાં પાછળથી બીજા અંગ્રેજો જઈ વસ્યા હતા, પરંતુ ત્યાં મજૂરોની તંગી હોવાને લીધે આફ્રિકાના સીદીઓને ગુલામો તરીકે એમણે ખરીદી તમાકુનો પાક ઉગાડ્યો.

ઈ. સ. ૧૬૨૦માં રાજા જેમ્સની કેથલિક સંપ્રદાયની ધર્મ-નીતિથી રિસાઈને ૧૦૨ પ્યુરીટનો (સ્વચ્છ ધર્મપાલકો)મે ફલાવર નામના વહાણમાં બેસીને દેશ છોડી ગયા ને અમેરિકામાં આવી

વસ્યા. અમેરિકામાં આવ્યા પછી માસાયુસેટ્સ નામનું સંસ્થાન (૧૬૨૯) સ્થાપ્યું ને દસ વરસમાં તો ૨૦ હજાર અંગ્રેજો આ સંસ્થાનમાં આવીને વસ્યા. ધર્મના નામે થતા જીલમથી કંટાળીને આવેલા આ પ્યુરીટનોએ પછી તો ન્યુ ઇંગ્લંડ નામે ચાર સંસ્થાનો અમેરિકામાં સ્થાપ્યાં. ૧૬૩૪માં મેરીલેંડ નામનું રોમન કેથલિક એક સંસ્થાન સ્થપાયું. ૧૬૬૩માં ઉત્તર અને દક્ષિણ ફરોલીના વસ્યાં. ૧૬૮૧માં પેન્સિલવેનિયા વસ્યું. બ્રિટનમાં સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના સમયમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે યુદ્ધો થયાં. તે સમયે અનેક અંગ્રેજોએ નવાં નવાં સંસ્થાનો અમેરિકામાં વસાવ્યાં હતાં. આવી રીતે ૧૩ બ્રિટિશ સંસ્થાનો સત્તરમી સદી સુધીમાં વસ્યાં. ધર્મ અને રાજાઓના જીલમથી ત્રાસીને બાગેલાઓએ આ સંસ્થાનો વસાવ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૬૦૦માં બ્રિટિશ ટાપુઓની બહાર એક ઈંચ જેટલી જગ્યા પણ બ્રિટન પાસે નહોતી. ૧૭૦૦ સાલમાં (૧૦૦ વરસ પછી) એક મોટું સામ્રાજ્ય અમેરિકા, એશિયા અને આફ્રિકામાં બ્રિટને સ્થાપ્યું.

અમેરિકાના નવા વસાહતીઓ પોલાદી માનવીઓ હતા. નવો પ્રદેશ બયાનક જંગલો અને વિજ્ઞાન નદીઓથી પથરાયેલો હતો—અણુ-ખેડાયેલો હતો. ત્યાંના મૂળ વતની ઇન્ડિયન લોકો સાથે આ ગોરાઓને શરૂઆતથી જ શત્રુતા જાગી હતી. બંદૂકની ગોળીઓથી આ રાતા ઇન્ડિયનોનો વધ આ ગોરાઓએ આરંભી દીધો હતો તે એટલે સુધી કે માત્ર ૩૩ લાખ રાતા ઇન્ડિયનો અમેરિકામાં રહ્યા.

આ સમયે જ ફ્રેંચ લોકોએ નજદીકના કેનેડાના પ્રદેશમાં મજબૂત વસાહત સ્થાપી. બંને વચ્ચે હરીફાઈ અને હરીફાઈને પરિણામે દુશ્મનાવટ જાગી હતી. અંગ્રેજો ઉત્તર તરફ અને ફ્રેંચો દક્ષિણ તરફ આગળ વધતાં અથડામણ થઈ અને એકબીજા ઉપર આક્રમણો શરૂ થઈ ગયાં. પણ ૧૬૩૨માં બંને વચ્ચે સંધિ થઈ. એ પછી

૧૬૮૯થી ૧૬૯૭ સુધી ફ્રાન્સ અને બ્રિટન વચ્ચે યુદ્ધ થયાં પણ કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. અમેરિકામાં બંને બાજુએ લડાઈ ચાલતી હતી પણ ૧૬૯૭માં પાછી સંધિ થઈ અને લડાઈ બંધ પડી.

ઈ. સ. ૧૭૦૨થી ૧૭૧૩ સુધી યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને બ્રિટન વચ્ચે ફરીથી યુદ્ધ ખેલાયાં. ૧૭૧૩માં યુટ્રેચની સંધિ થઈ. અમેરિકામાંનાં ફ્રાન્સનાં ધણાં સંસ્થાનો બ્રિટનને મળ્યાં. ૧૭૩૯માં ફરી યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ને ધણાં વરસ સુધી બંને પ્રભુ વચ્ચે આ યુદ્ધ ચાલ્યું. અમેરિકામાં બ્રિટને લશ્કરી સામગ્રી અને લશ્કર મોકલ્યાં. ૧૭૬૩માં વુલ્ફે ફ્રાન્સ પાસેથી કેનેડા જીતી લીધું. ફ્રેંચોનાં સામ્રાજ્ય જમાવવાનાં સ્વપ્નાં નાશ પામ્યાં. ફ્રાન્સ જેવો શત્રુ નાશ પામ્યો. એટલે બ્રિટનની અમેરિકાની વસાહત મજબૂત બની. આ વસાહતી સંસ્થાનો ક્રમેક્રમે સ્વતંત્ર થયાં. વસ્તી પણ વધવા લાગી. બ્રિટને આ સંસ્થાનોને માત્ર માતૃદેશ સાથે જ વ્યાપારી સંબંધ રાખવાની ફરજ પાડી. ફ્રાન્સ સાથે જે વિગ્રહ થયો હતો એમાં બ્રિટનને ખૂબ ખર્ચ થયું હતું. આ ખર્ચને પહોંચી વળવા અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઉપર કર નાખવાની વેતરણ બ્રિટનના રાજદ્વારીઓ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો તે સામે વિરોધ હતો. ને એક દિવસ બ્રિટનમાંથી આ બરીને એક વહાણ અમેરિકાના બોસ્ટન બંદરે લાંગર્યું. પણ એ ચાની ડિલિવરી લેવાની વસાહતવાસીઓએ ના પાડી. સાધારણ ઝઘડો થતાં વસાહતવાસીઓએ ચાને દરિયામાં પધરાવી દીધી.

ને બ્રિટન અને અમેરિકા-માતા અને પુત્રી-વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ઈ. સ. ૧૭૭૫ની એ સાલ.

સંસ્થાનો પાસે સૈન્ય તો નહોતું પરંતુ ન્યોર્થ વોશિંગ્ટન નામના યુવાને તેરે સંસ્થાનોના યુવાનોને ભેગા કરી લશ્કરી તાલીમ

આપી શિસ્તબદ્ધ કર્યાં. ઈ. સ. ૧૭૭૬માં તેરે સંસ્થાનોની પરિષદ બંધાઈ. આ પરિષદે એકમત દ્વારા પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી.

યુદ્ધમાં પ્રથમ તો અમેરિકાનો પરાજય થયો પરંતુ એથી નિરાશ ન થતાં વૉશિંગ્ટને યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. સને ૧૭૭૭માં બ્રિટિશ જનરલ બર્મિંગ્ટન સારાટોગા ખાતે શરણે આવ્યો.

બ્રિટન માટે હવે મુશ્કેલ સમય આવ્યો. યુરોપમાં એક બાબુ ફ્રાન્સ, સ્પેન અને હોલંડે યુદ્ધ જાહેર કર્યાં. રશિયા, જર્મની, સ્વીડન અને ડેન્માર્કે પણ બાલ આંખ ખતાવવા માંડી. બ્રિટન ખરેખર મૂંઝાયું. એનાથી અમેરિકામાં લડતા પોતાના સૈન્યને વધુ મદદ મોકલી શકાઈ નહિ. ૧૭૮૧માં જનરલ કોર્નવોલિસને યૉર્કટાઉનમાં અમેરિકા અને ફ્રાન્સનાં સૈન્યોને શરણે જવું પડ્યું.

આમ અમેરિકામાં બ્રિટનનો પરાજય થયો, પણ યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને સ્પેનને નૌકાયુદ્ધમાં મોટો પરાજય આપ્યો.

અમેરિકાનો જીત થઈ. એ સ્વતંત્ર બન્યું ને પછી તો ૧૭૮૩માં વર્સેઈસની સંધિ થઈ. આ સમયે અમેરિકામાં ૩૦ લાખની વસ્તી હતી જેમાંથી ૧૦ લાખ બ્રિટનને પક્ષે હતા. આ દસ લાખ માણસો-એ અમેરિકા છોડી કેનેડામાં વસવાટ કર્યો. બ્રિટને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ખોલ્યું પરંતુ કેનેડા એને મળ્યું.

૧૮૧૨માં બ્રિટન અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ત્યારે ફ્રાન્સમાં નેપોલિયનની બોલબાલા હતી. બ્રિટને સમુદ્રમાં ધેરો ધાલીને ફ્રાન્સનાં વહાણોને આવતાં અટકાવ્યાં. અમેરિકાએ આથી બ્રિટન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ૧૮૧૪માં બંને વચ્ચે પાછી સંધિ થઈ. નેપોલિયન પણ સેન્ટ હેલિનામાં કેદ પુરાયો. એ સંધિ પછી એક જ બાષા બોલનારી આ બે પ્રજાઓ વચ્ચે પ્રેમ અને શાંતિ જળવાઈ રહ્યાં છે.

અમેરિકા-બ્રિટન વચ્ચે ૧૮૧૪માં હેલ્સી સંધિ થયા પછી

અમેરિકા દિનપરદિન વિકાસ સાધતું ગયું. ખાસ કરીને ખેતી અને પશુપાલનમાં એ દેશ ત્યારે ખૂબ જ ઉત્કર્ષ સાધી શક્યો. પછી તો ખતીજ પદાર્થો શોધાયા ને યંત્રોની શોધ થતાં એ ખતીજ પદાર્થોનો ખરો ઉપયોગ શરૂ થયો. દેશમાં સંગઠન-પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ થઈ. યુરોપના ખ્રીજ ભાગોમાંથી પણ લોકો આવીને વસવા લાગ્યા ને ધીમે ધીમે અગ્રેજી બોલતા થઈ પોતાને અમેરિકન તરીકે ગણાવવામાં અભિમાન લેવા લાગ્યા.

શિક્ષણમાં પ્રગતિ થઈ. વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો. યંત્રોએ પ્રગતિ કરી—ને એમ અમેરિકા જગતમાં મહારાજ્ય તરીકે જાણી ગયું.

૧૮૨૫માં અમેરિકાએ મનરો ડોક્ટ્રાઈન નામે મનરો સિદ્ધાંત જગતની પાસે મૂક્યો. આ સિદ્ધાંત અનુસાર અમેરિકાના આખા ખંડમાં યુરોપ કે યુરોપિયન રાજ્ય દરમિયાનગીરી કરે તો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તે સામે પગલાં લે એવો નિશ્ચય થયો.

અમેરિકામાં ખેતીના કામ માટે હબ્સી ગુલામોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. આ ગુલામોનો તો રીતસર વેપાર જ ચાલતો. એના પર જીલમ ગુજારવામાં કમીના ન રહેતી. આ જીલમ તો ફેટલીક વખત ભયંકર કક્ષાએ પહોંચતો. ગુલામોનાં બાળકોને પણ માલિકો ગમે ત્યાં વેચી શકે એવું હતું. સ્ત્રીઓનું પણ વેચાણ થતું. અમેરિકા ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો દેશ છે. આમાં ઉત્તર તરફના લોકો ગુલામો તરફ હમદર્દી બતાવી એમને સ્વતંત્રતા આપવાની હિમાયત કરતા હતા જ્યારે દક્ષિણના લોકો હબ્સીની ગુલામગીરીમાં એમનો ઉદય માનતા હતા. બંને પોતપોતાની આખતમાં ઊંડો આગ્રહ રાખતા અને તેનો પ્રચાર કરતા. પણ છેવટે આ પ્રશ્ને વિગ્રહનું રૂપ લીધું. એ વખતે મહાત્મા અબ્રહામ લિંકન પ્રેસિડન્ટ થયા. એમનું હૃદય અને વિચારો ઉજ્જત હતાં. ગુલામોને સ્વતંત્રતા

આપવા તરફ એમણે દિલસોજી જાહેર કરી.

પણ એનું પરિણામ કંઈ આબરું નહિ. બંને પક્ષ વચ્ચે કડવાશ વધતી જ ગઈ અને છેવટે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. દક્ષિણ વિભાગનો સેનાપતિ લી હતો. પ્રથમ તેને વિજય મળ્યો. પણ પાછળથી ઉત્તર વિભાગના સેનાપતિ ગ્રાંટનો જય થયો. અમેરિકાનો આ આંતરવિગ્રહ ચાર વરસ (૧૮૬૧-૬૫) ચાલ્યો. આથી મોટી ખાનાખરાબો થઈ. કપાસનું વાવેતર યુદ્ધને કારણે બંધ રહ્યું ને ભાવ વધીને પાંચગણા થઈ ગયા. ઉત્તર વિભાગના સેનાપતિ ગ્રાંટનો જય થતાં દક્ષિણ વિભાગને શરણે આવવું પડ્યું. ઉત્તર વિભાગે ઉદારતા વાપરી કરી ત્રાસ કે સખ્તાઈ ગુજારી નહિ.

અને મહાત્મા અબ્રહામ લિંકને ગુલામોની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. એ દોઢ કરોડની હબસી વસતી આજે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની પ્રજા તરીકેના અધિકારો ભોગવી રહી છે. જે કે હજીય ઘણા અમેરિકનો એને અનિચ્છનીય પણ કાઢી ન મુકાય એવી પ્રજા તો ગણે જ છે, ને સંસ્કૃતિ, અધિકાર, પ્રતિષ્ઠા, ધન, વૈભવ, સમૃદ્ધિ, શાસન, શિક્ષણ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઉન્નતિ—કશ્ચામાં આગળ ન વધે એવી કાળજી રાખે છે.

અમેરિકાના આ આંતરવિગ્રહમાં આઠ અબજ ડોલરનું નુકસાન અને દસ લાખ માણસોની ખુવારી થઈ હતી.

અમેરિકાને સંસ્થાનોનો લોભ નહોતો કારણ કે ખુદ અમેરિકા જ એટલો બધો મોટો દેશ છે અને એટલી બધી સંપત્તિ ત્યાં ભરી છે કે એને સંસ્થાનોનો લોભ ન રહે. પરંતુ તેને એક ઇચ્છા હતી અને તે એ કે અમેરિકાનો જે પ્રદેશ હજી નિર્જન અને અણખેડાયેલો પડ્યો છે ત્યાં યુરોપની પ્રજા આવીને વસે ને એ પ્રદેશને સમૃદ્ધ બનાવી તેનો વિકાસ કરે.

ઈ. સ. ૧૮૬૮માં નજીવા કારણે એને સ્પેન સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું. આ યુદ્ધમાં સ્પેનના દરિયાઈ કાફલાનો પરાજય થતાં સંધિ થઈ ને તેના પાસિફિક મહાસાગરમાંના ક્યુબા અને ફિલિપાઈનના મોટા પ્રદેશો અમેરિકાને મળ્યા. ક્યુબામાંથી પુષ્કળ ખાંડ મળે છે, ફિલિપાઈનમાં ખાંડ, શણ, સોનું, તમાકુ વગેરે મળે છે. એ પછી તો પાસિફિકમાંના હવાઈના અને બીજા પશુ કેટલાક અગત્યના ટાપુઓ અમેરિકાએ મેળવ્યા ને ત્યાં મજબૂત ફિલ્ડેબંદી કરી. ફિલિપાઈનને સ્વતંત્રતા આપવાનું અમેરિકાએ સ્વીકાર્યું છે પરંતુ અત્યારે તો ત્યાં યુદ્ધ ચાલે છે અને જાપાનીઓએ ત્યાં કબ્જો મેળવ્યો છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ લાલ યુરોપિયન પ્રજા માટે જ રહે એવી એના શાસનકર્તાઓની ઇચ્છા છે. આથી જાપાનીઓના આગમન પ્રત્યે અમેરિકામાં સૂઝ હતી. જાપાનીઓ લુચ્ચા છે અને જતે દિવસે પોતે સુવાંગ ચરી ખાવાના ખેતરમાં ભાગ પડાવશે એવી એમને શંકા ગઈ. આથી જાપાનીઓને પ્રજાજન તરીકેના હક ન આપવાનું વિચારાયું. પરંતુ એકલા જાપાન માટે જ એમ કરવું એ ઠીક નહિ એમ માની આખી ઐશ્વિયાટિક પ્રજાને અમેરિકન પ્રજાજન તરીકેના હકમાંથી બાતલ કરી. જાપાનીઓને તો શાળાઓમાં પણ દાખલ ન કરવા એમ ઠરાવ્યું ને ત્યારથી એ બે દેશો વચ્ચેનો સંબંધ બગડ્યો, જેનું પરિણામ અત્યારે જાપાને જગાવેલા વિગ્રહમાં આવ્યું છે. જાપાને મોટી તૈયારી પછી જ આ પગલું ભર્યું લાગે છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૪-૧૮નું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે પહેલાં તો અમેરિકા એનાથી દૂર રહ્યું હતું. આમ કરવામાં એનો સ્વાર્થ પણ હતો. આ સ્વાર્થ તે લડાઈમાં ઊતરેલ દેશોમાંના બીજા દેશોને દારૂગોળા અને હથિયારો પૂરાં પાડવાં અને એમ કરી સારી એવી કમાણી કરી લેવી. અને એની આ ગણતરી સાચી પડી. અમેરિકા ત્યારે સમૃદ્ધ

બન્યું પણ આખરે જર્મનીનું જોર વધતું જતું જોઈ અમેરિકાને પણ ઝુકાવતું પડ્યું. (ઈ. સ. ૧૯૧૬). રશિયામાં ત્યારે બળવો જાળ્યો હતો અને એથી મિત્રરાજ્યોને મળતી મદદ તૂટી ગઈ હતી. પેરીસ ઉપર બંધ ઝઝૂમી રહ્યો હતો. આર્થિક રીતે પણ એ નબળું પડ્યું હતું. ષિટન પણ થાકવાની તૈયારીમાં હતું. દરમિયાન અમેરિકાની એક મોટી સ્ટીમર જર્મનીએ કુખાડી ને અમેરિકાએ પણ યુદ્ધમાં ઝુકાવ્યું. એણે જનરલ પશ્ચિંગની સરદારી નીચે ૧૧૧ લાખનું સૈન્ય ફ્રાન્સના રક્ષણ માટે મોકલ્યું. (ઈ. સ. ૧૯૧૭). આ જ અરસામાં જર્મનીમાં દુકાળ પડ્યો. બીજા બાજુ નાકાબંધી એવી મજબૂત હતી કે બહારથી ખોરાક આવી શકતો નહિ. જર્મની મૃંઝાયું. એને શરણે આવવાની ફરજ પડી. મિત્રરાજ્યોનો વિજય થયો.

ષિટનના પ્રતિનિધિ લોર્ડ જ્યોર્જ, ફ્રાન્સના પ્રતિનિધિ ક્લેમેન્સ્યુ અને અમેરિકાના પ્રતિનિધિ પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન-આ ત્રણે જણ યુરોપમાં એકત્ર થયા. પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન ખૂબ ઉદાર શરતો સાથે યુરોપ આવ્યો હતો. એ માટે એણે ૧૪ સિદ્ધાંતો પ્રગટ કર્યા જેનો પ્રધાન સર જર્મની અને બીજાં શત્રુ-રાજ્યો સામે સમજાવ પ્રગટ કરવાનો હતો. પરંતુ ફ્રાન્સના મોં. ક્લેમેન્સ્યુએ લોર્ડ જ્યોર્જના સહકારથી જર્મનીને ચઢી નાખનારી શરતો રજૂ કરી. વિલ્સનની આશા ધૂળમાં મળી ને એમ વર્સેલ્સની સંધિ ઘડાઈ. આ સંધિ મુજબ જર્મની ઉપર ૬ અબજ પાઉન્ડનો દંડ ઠોકી બેસાર્યો. એનું વહાણવટું લઈ લીધું. ઔરિદ્રયાનું સામ્રાજ્ય છિન્નછિન્ન કરી મૂક્યું.

યુરોપનો નકશો બદલાઈ ગયો.

વર્સેલ્સની સંધિ અમેરિકાએ સ્વીકારી નહિ. ત્યાંની કોંગ્રેસે અમેરિકા સાથે એને કાંઈ પણ સંબંધ ન હોવાનું જાહેર કર્યું. યુરોપના રાજકારણમાં કોંગ્રેસ વચ્ચે પડવા માગતી નથી એમ પણ જાહેર થયું.

આ પછી પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને એક મહાન કાર્ય કર્યું. આ કાર્ય તે જીનિવામાં પ્રજાસંઘની સ્થાપના કરવાનું.

આ પ્રજાસંઘ સાથે પર રાજ્યો જોડાયાં, જે કે અમેરિકાએ એમાં પોતાનું સભ્યપદ નોંધાવ્યું નહિ. યુરોપના રાજકારણથી વિમુખ રહેવાનો સિદ્ધાંત એણે અપનાવ્યો હતો. એ સિદ્ધાંતે એવું પણ સ્વરૂપ પકડ્યું કે અમેરિકા અમેરિકનો માટે જ છે.

અમેરિકાએ યુદ્ધ દરમિયાન જેમ મોટું સૈન્ય મોકલ્યું હતું તેમ મોટી રકમની ધીરધાર પણ કરી હતી. ૧૯૧૭ની શરૂઆતમાં જ મિત્રરાજ્યોની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઈ હતી ને યુદ્ધ ચાલુ રાખવા માટે આર્થિક મદદ મેળવવાનું અનિવાર્ય બન્યું હતું. બરાબર એ જ સમયે અમેરિકાએ યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરીડો. પાઉંડની કિંમતનો કાચો માલ, પાકો માલ, શ્રમીઓ અને શેકડ નાણાં મિત્રરાજ્યોને ધીર્યાં. અમેરિકા જે યુદ્ધમાં ન પ્રવેશ્યું હોત અને એની આર્થિક સહાય જે મિત્રરાજ્યોને ન મળી હોત તો ૧૯૧૪-૧૮નું યુદ્ધ કાંઈ જુદું જ કહેત.

અમેરિકાએ ધીરેલાં નાણાંનું વ્યાજ તો લેવાનું હતું જ પરંતુ થોડો વખત વ્યાજ આપ્યા પછી મિત્રરાજ્યોએ વ્યાજ આપવું બંધ કર્યું. આમાં ભિત્રને થોડો વધુ વખત વ્યાજ બધું. ફિન્લેંડે ઠેઠ સુધી વ્યાજ બધું. આમ થયું એટલે અમેરિકાની કોંગ્રેસે એક એવો ઠરાવ કર્યો કે હવેથી શેકડ નાણાં લીધા વગર કોઈને કાંઈ માલ વેચવો નહિ. આમ તો અમેરિકા યુરોપના રાજકારણથી અલિપ્ત રહેવા માગતું હતું, પરંતુ આર્થિક રીતે તો એ બરાબર સંડોવાઈ ગયું હતું. અને દુઃખની વાત તો એ હતી કે ધીરેલાં નાણાં વસૂલ કરવા માટેનાં કશાં સાધનો તેની પાસે નહોતાં.

મહાયુદ્ધમાં અમેરિકાએ સારો એવો આર્થિક લાભ મેળવ્યો.

હતો એટલે આખા જગતમાં એ એકલું જ સમૃદ્ધ રાજ્ય બન્યું. એના કાચા માલની પેદાશ મિત્રરાજ્યોની યુદ્ધ-જરૂરિયાતને લીધે વધી ગઈ. કાચામાંથી પાકા માલ બનાવનારાં કારખાનાંઓની સંખ્યા પણ ખૂબ વધી ગઈ. બેંકો પણ વધી. અમેરિકામાં સમૃદ્ધિની છાંયો ઊડવા લાગી.

મિત્રરાજ્યોને ધીરેલા માલનાં નાણાંનો પ્રવાહ શરૂ થઈ ગયો હતો. જગતમાં ખિટનની આંટ બારે હતી. જગતમાં કોઈ પણ પ્રદેશથી માલ ચકાવો એટલે એની હૂંડી લંડનની બેંકને વેચવી પડે, કારણ કે જગતનાં બધાં જ ચલણો, સિક્કાઓ અને હૂંડીઓ વેચવાનું મધ્ય સ્થળ લંડન હતું. ત્યાંની મોટી બેંકો પાસે કોઈ પણ દેશનાં ચલણ અને હૂંડી વેચવાની વ્યવસ્થા હતી, પરંતુ યુદ્ધ પછી ખિટનમાં આર્થિક નબળાઈ આવી. શરાશીપદ ન્યુયૉર્કને સાંપડ્યું.

યુદ્ધ પછી કાચા-પાકા માલની માગ વધી હતી અને એ માલની વિપુલતા એકલા અમેરિકા પાસે જ હતી એટલે મોટો નફો લઈ એણે માલ વેચવા માંડ્યો. આથી યુદ્ધ પછીનાં દસ વર્ષો અમેરિકા માટે સોનાની રેલ વહાવનારાં બન્યાં. ખીજા બાજુ યુદ્ધ પછી યુરોપમાં ઈર્ષા, અદેખાઈ, રાગદ્વેષ અને વૈરવૃત્તિ એટલાં બધાં વધી પડ્યાં હતાં કે ન પૂછો વાત. એકબીજા દેશ સાથે ચલણનાં યુદ્ધો ચાલુ હતાં. જકાતી દીવાલો ઊભી કરી હતી. પોતપોતાના લશ્કરને બળવાન બનાવવા માટે ગળ ઉપરાંત ખર્ચ કરતા હતા. દરેક રાજ્ય પોતાના મિત્રરાજ્ય સાથે આર્થિક સંધિ કરીને, એ રાજ્ય બલે દૂર હોય પણ, ત્યાંથી માલ મગાવતું હતું-પાસેનાં રાજ્યોનો માલ આથી સડતો હતો.

પણ અમેરિકાને તો આવી કશી જ બાંજગડમાં ઊતરવાપણું નહોતું. એને કોઈ દેશ પાસેથી કાચો કે પાકો માલ મગાવવાપણું નહોતું-હોય તો એનો પાકો કે કાચો માલ વેચવાનું હતું, અને ખીજાં રાજ્યોને એની જરૂરિયાત હોઈ પુષ્કળ માલ વેચાતો પણ હતો.

મહાયુદ્ધમાં પુષ્કળ માણસો મરી ગયા હતા ને એની અસર ઉદ્યોગ પર થઈ હતી. આથી અમેરિકા પાસેથી નાણાં લીધા સિવાય મિત્રરાજ્યોને છૂટકો નહોતો. અમેરિકા પાસે પણ નાણાંની ખૂબ છૂટ હતી એટલે એણે ધીરધાર કરવા માંડી. જર્મની ઉપર મોટો યુદ્ધ દંડ લદાયો હતો. આ દંડની રકમનો મોટો ભાગ અમેરિકા પાસેથી લઈ એણે ચૂકવવા માંડ્યો. સિવાય પોતાનો વેપાર અને ઉદ્યોગ ફરી પગભર કરવા માટે પણ એણે અમેરિકા પાસેથી નાણાં લીધાં. પણ પછી એ નાણાંનું વ્યાજ કે મૂળ રકમ ભરવાની જર્મનીએ અશક્તિ જાહેર કરી. એ પછી બીજાં રાજ્યોએ પણ એનું અનુકરણ કર્યું.

૧૯૨૯નું વર્ષ જગત માટે આબાદીનું બન્યું, પરંતુ એ પછી મંદી શરૂ થઈ. યુરોપમાં આર્થિક હરીફાઈ, ચલણ, જકાતી અને વેપારી મુદ્દો તો ચાલતાં જ હતાં. જગતભરમાં અવ્યવસ્થા પ્રસરી હતી. મંદીનું પહેલું મોજું અમેરિકામાંથી પ્રસર્યું. ત્યાંના ખેડૂતોએ મોટી રકમ બેંકો પાસેથી ઉધાર લીધી હતી. આ નાણાંથી જ એણે પોતાના ખેતીના ધંધામાં વિકાસ સાધ્યો હતો. યુરોપનાં રાજ્યોએ પણ હવે પોતાને ત્યાં કાચો માલ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રમાણ વધારી મૂક્યું હતું.

અમેરિકામાં સાધારણ રીતે એક કરોડ ગાંસડી કપાસની પેદાશ થતી હતી, પણ હવે એ પેદાશ બે કરોડની થઈ. બીજા બાબુ દુનિયાની ખાંડ, ધઉં, ચોખા, કપૂર, લોહું વગેરે વસ્તુઓની પેદાશ પણ અનહદ વધી ગઈ. જગતનાં કારખાનાંઓ અને જનસંખ્યા પચાવી શકે તેના કરતાં પેદાશ બેવડી થઈ ગઈ. પરિણામે વેચાણ-હરીફાઈ વધી, ભાવો ગગડવા લાગ્યા, ગગડતાં ગગડતાં ત્રોળે ભાગે આવી ગયા. અમેરિકાના ખેડૂતોને આથી ભારે ફટકો પડ્યો. જેટલાં નાણાં એણે ખરચ્યાં હતાં એટલાં પણ ઊભાં થઈ શક્યાં નહિ. બેંકોને હવે શું આપવું? મુદ્દલ તો ક્યાંથી આપી શકાય પણ વ્યાજ આપવા

જેટલી પણ જોગવાઈ નહોતી. આથી બેંકાએ એનાં ખેતરો લિલાઈ કરવા માંડ્યાં. પણ એ સામે ખેડૂતોએ એકસંધી કરીને મક્કતના બાવે એ ખેતરો ખરીદી લીધાં. આમ થવાથી બેંકાને જાનજનત ખોટ ગઈ ને આ ખોટના પ્રત્યાધાતરૂપે ૨૦ હજાર બેંકા તૂટી. આથી બારે અવ્યવસ્થા થઈ રહી.

જર્મનીમાં પ્રથમ ચલણનો કુગાવો થઈ એક પાઉંડના દસ લાખ માક વેચાયા. ફ્રાન્સમાં પણ ચલણનો કુગાવો થયો. યુરોપમાં આ જ વખતે કાચા માલમાંથી પાકો માલ બનાવવાનાં કારખાનાંઓ ધમધોકાર ચાલતાં હતાં.

પણ બધાય કરતાં જાપાને સાધેલો ઔદ્યોગિક વિકાસ અદ્ભુત હતો. યુરોપના કોઈ પણ દેશ કરતાં ટૂંકાં બાવે જગતનાં જાનરોમાં એનો માલ વેચાવા લાગ્યો. આથી અને પરસ્પર આર્થિક યુદ્ધો ચાલતાં હોવાથી કાચા-પાકા માલનો મોટો સંગ્રહ થયો. જગતમાં મહામંદી ફરી વળી. ખેડૂતો અને કારખાનાંવાળાઓની પાંચમાલી શરૂ થઈ. એની પાછળ મજૂરો પણ બેકાર બન્યા. રાજ્યોની પેદાશ ઘટી અને લશ્કરી વિકાસ સાધવાની ધૂનમાં ખર્ચ વધ્યું. આ ખર્ચ વસૂલ કરવા પ્રજા પર કરનો બોજો વધ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૨૬માં જગતનો વેપાર ૧૦૦ ટકામાંથી ૩૫ ટકાએ આવીને ઊભો રહ્યો ને પછી તો મંદીને જાણે ગમી ગયું હોય એમ એણે કાયમનો નિવાસ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૯૩૧માં બ્રિટને સોનાનું ચલણ છોડ્યું. એની પાછળ જાપાને પણ છોડ્યું પણ ફ્રાન્સે વોરાજીના નાકાની પેઠે પકડી રાખ્યું. પરંતુ એથી એને બારે નુકસાની સહન કરવી પડી. હિંદ પણ એની બચકર અસરમાંથી મુક્ત ન રહી શક્યું.

મંદીએ બારે આર્થિક અવ્યવસ્થા ઊભી કરી હતી ને નજીકના

ભવિષ્યમાં એનો અંત દેખાતો નહોતો. અનેક અર્થશાસ્ત્રીઓએ એન નિવારણ માટે જુદા જુદા માર્ગો યત્નાવ્યા હતા. યુરોપમાં તો એ માટે ખાસ આર્થિક પરિષદ પણ ભરાઈ હતી. અમેરિકાનું પ્રતિનિધિમંડળ પણ ત્યાં ગયું હતું. પરંતુ એનું કાંઈજ પરિણામ આવ્યું નહિ. ને એ પરિષદ નિષ્ફળ નીવડી.

બેંકારી ભયંકર બની. એકલા યુરોપનાં રાજ્યોમાંજ બેંકારોનું સંખ્યા ૪ કરોડ સુધી પહોંચી. અમેરિકામાં બેંકારોની સંખ્યા દોઢ કરોડની થઈ. આ બધાને રાજ્યોએ નિઝાવ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. અમેરિકામાં આ વખતે હુવરને બદલે રૂઝવેલ્ટ પ્રેસિડન્ટ તરીકે આવ્યો હતો. એણે બેંકારીના નિવારણ માટે યોજના બંધી અને એ યોજના અનુસાર એક એકર જમીન દીઠ અમુક રકમ પરકીને વાવણી ઓછ કરાવી. સિવાય, રસ્તાઓ બાંધવા, નહેરો ખોદવી, ગરીબો માટે આશ્રય-સ્થાનો બનાવવાં કરવાં વગેરે કામો યોજી અમલો ડોલરનું ખર્ચ કર્યું. ખેડૂતો પાસેથી લેઈ-કપાસના વધારાના પાકો ખરીદી ઓછે ભાવે બજારમાં વેચ્યા, આથી અમેરિકાનું કરજ અમલો ડોલરનું વધી ગયું. પ્રેસિડન્ટ સામે વિરુદ્ધ પણ પણ બેંકો થયો. ૧૯૩૭ સુધી આમ ચાલ્યું.

અમેરિકામાં દારૂબંધી અમલમાં આવી હતી પરંતુ છ વરસના અનુભવ પછી એમાં સફળતા ન મળી ને એની પાછળ થયેલું કરોડો ડોલરનું ખર્ચ નકામું ગયું. ૧૯૩૭ પછી અમેરિકાએ બેંકારી-નિવારણનું કાર્યદિશા બદલી. યુરોપને યુદ્ધ માટે જાગ્રી તૈયારી કરતું એણે જોયું. જર્મની અને જાપાનના વધતા બળ સામે પોતાના ભવિષ્યના બચાવનું ચિંતા એને બેંકો થઈ. આથી એણે પૃથ્વી, આકાશ અને હરિયાઈ બળ વધારવા તરફ લક્ષ્ય આપ્યું. શરૂઆતમાં એ પ્રવૃત્તિ મંદ ચાલી પણ પછી એણે જોર પકડ્યું. પાસિફિકમાંનાં પોતાનાં થાણાંઓ મજબૂત બનાવવા

માટે કરોડો ડોલરનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો. બજેટમાં રક્ષણ માટેના ખર્ચની રકમ બેવડાઈ. આથી બજેટમાં ૪ અબજ ડોલર જેટલી ખાધ આવવા લાગી. અમેરિકામાં જેટલાંક મોટાં દ્રવ્યો છે તે એની બ્યવસ્થા ત્યાંના ધન-કુખેરોના હાથમાં છે. પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે આ દ્રવ્યો હાથ કરવા જેહાદ ઉપાડી, પણ એમાં એને સંપૂર્ણ સફળતા ન મળી. રૂઝવેલ્ટ ફરી ચૂંટાયો. જાપાને ચીન સાથે વિગ્રહ આરંભ્યો. અમેરિકાએ ચીન તરફ દિલસોજી બતાવવા માંડી.

અમેરિકામાં નાનાં-મોટાં ૨૧ રાજ્યો છે, જેમાં ધણીખરાં નામનાં જ પ્રજાસત્તાક છે. આ રાજ્યોમાં પોર્ટુગીઝ, સ્પેનિશ અને બીજી મિશ્રિત પ્રજાઓનો શ્વંભુમેળો છે જેઓ પરસ્પર બારે ઈર્ષા સેવે છે અને કોઈ વખત લડી પણ પડે છે. રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે પણ પક્ષો બંધાઈ અંદર અંદર વિપ્લવ જાગે છે. યુરોપનાં બાહકન રાજ્યો જેવી જ એની સ્થિતિ છે. પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે આ રાજ્યોની એકતા સાધવા ધણી પ્રયાસો કર્યા છે. આ રાજ્યો ઉપર હિટનનું ચાર-પાંચ અબજ ડોલર જેટલું લેણું હતું પરંતુ છેલ્લા મહાયુદ્ધ પછી હિટનને બદલે અમેરિકાનું લેણું થયું છે. મેક્સિકોએ અમેરિકન મૂડીદારો પાસેથી તેલના કૂવાઓ લઈ લીધા છતાં પ્રેસિડન્ટે આકરાં પગલાં લીધાં નહોતાં. ખાસ કરીને પોતાના પાડોશી કેનેડા સાથે નજદીકનો સંબંધ બાંધવા પ્રેસિડન્ટ ઈતેન્નર છે. એક જ ભાષા બોલનારી આ બે પ્રજા યુદ્ધકાળમાં એટલી નજીક આવી છે કે બંને વચ્ચે ખૂબ જ સારા સંબંધો કાયમ માટે સ્થપાઈ જશે એમ લાગે છે. કેનેડાની વસ્તી એક કરોડની છે, પણ એમાં હજી બીજા અનેક કરોડ સમાઈ શકે તેમ છે. બીજાં અમેરિકન રાજ્યોએ પણ ધરી-રાજ્યો (જાપાન, જર્મની, ઇટલી) સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે. આ સર્વ રાજ્યોને લાગ્યું છે કે જાપાન-જર્મની વિજેતા થશે તો ભવિષ્યમાં એમની સ્વતંત્રતા જરૂર ખંડિત થશે. આથી એણે અમેરિકાનાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની આગેવાની

સ્વીકારી છે. છતાં પરસ્પર ઊંડા મતભેદ તો છે જ. આ રાજ્યો લશ્કરી દૃષ્ટિએ પાછળ છે.

અમેરિકાએ ઉદાર પુરુષો, સાહિત્યકારો, યંત્રશાસ્ત્રીઓ અને વૈજ્ઞાનિકોને પેદા કર્યા છે, જેમાંના અમેરિકાને મુક્તિ અપાવનાર જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન, ફ્રાન્સ પાસેથી મુક્તિ માટે સહાય મેળવનાર બેન્જામિન ફ્રેન્ક્લીન, મહાન કવિ લોંગ ફ્લો, ગુલામોને મુક્તિ અપાવનાર અબ્રહામ લિંકન, મહાન વિચારક એમર્સન, ઋષિ થોરો, મહાન શોધક એડિસન, મહાન દાની કારનેગી અને રોકફેલર, ઉદ્યોગવીર ફોર્ડ વગેરે મુખ્ય છે.

અમેરિકા યુરોપથી હજારો માઈલ દૂર છે, વચ્ચે મોટા મહા-સાગર છે, આથી અમેરિકાને જમીન ઉપરનું મોટું સૈન્ય રાખવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ દરેક અમેરિકન સશક્ત છે, હથિયારોનો ઉપયોગ ક્રમ કરવો તે જાણે છે. તેને વિના કારણ કોઈ સામે લડવાની ઇચ્છા નથી કારણ કે તેનો દેશ તેને જોઈતી બધી વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. છતાં જરૂર પડ્યે લડવાને તે તૈયાર છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં અમેરિકાએ વીસ લાખ સૈનિકો ઊભા કર્યા હતા. આ વખતે તે પચાસ લાખ સૈનિકો ઊભા કરવા માગે છે. આવડા મોટા સૈન્યને હથિયારો વગેરે પૂરાં પાડવા માટેની પૂરતી સગવડ અમેરિકા પાસે છે. અમેરિકાને આમ તો બે-એક લાખનું લશ્કર બસ થઈ રહે. બ્રિટનના રક્ષણ માટે અમેરિકન સૈનિકો ત્યાં પહોંચશે. બ્રિટનના સૈનિકો સિંગાપુરનું રક્ષણ કરશે.

અમેરિકાએ જળરજસ્ત ડૂબકીમાર બોંબરો તૈયાર કર્યાં છે તેમ જ કલાકના ૪૦૦ માઈલની ઝડપે દોડતાં શ્વિઝરી વિમાનો પણ તેણે તૈયાર કર્યાં છે. અત્યારે ૫૦૦૦ વિમાનોનો કાફલો તૈયાર છે ને એ માટે લગભગ એક લાખ વિમાનવીરો તાલીમ પામીને તૈયાર ઊભા છે.

હાલમાં અમેરિકા કેટલાં વિમાનો દર માસે તૈયાર કરે છે એની ખબર નથી પરંતુ પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે બીજી શસ્ત્ર-સામગ્રી સાથે વિમાનોનું ઉત્પાદન વધારવાની વિશાળ પાયે યોજના કરી છે ને તે માટે મિ. ડોનાલ્ડને ખાસ પ્રધાન નીમ્યા છે. અંદાજ એવો છે કે ૧૯૪૨ની સાલ દરમિયાન ૨૦-૨૫ હજાર વિમાનો ઉત્પન્ન કરવાં. પાસિફિકમાં જાપાનીઝ વિમાનોની સંખ્યા અને કાર્યની દૃષ્ટિએ સરસાઈ દેખાય છે. અમેરિકા માત્ર તે સરસાઈ તોડી શકશે. આધુનિક યુદ્ધમાં વિમાની સરસાઈ એ પહેલા નંબરનું જીતનું શસ્ત્ર છે. પાસિફિકમાં બ્રિટન-અમેરિકાને આ સરસાઈ ન સાંપડે ત્યાં સુધી વિજય મેળવવો અસંભવિત છે. અને એકલાં વિમાનોના ઉત્પાદનથી જ કાર્ય નથી સરતું, વિમાનીઓ પણ જોઈએ. જર્મની અને જાપાની વિમાનીઓ જેવી જ તાલીમ પામેલા વિમાનીઓ એમણે તૈયાર કરવાના રહેશે. પણ એ માટે સમય લાગશે. લાગે છે કે ૧૯૪૩ પહેલાં એ કાર્ય શક્ય નહિ બને.

અમેરિકન ટેન્કોની બનાવટ જર્મન-જાપાન ટેન્કોના જેવી જ છે. પરંતુ ટેન્કો માટે તાલીમબદ્ધ તોપચીઓ તૈયાર કરવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે. જેવી રીતે વિમાનીઓ તૈયાર કરવાનું અમેરિકાને માથે છે તેવી જ રીતે ૬૦ હજાર ટેન્કો માટેના ખલાસીઓ અને તોપચીઓ તૈયાર કરવાનું પણ રહે છે. ચીન, રશિયા, બ્રિટન, ડચ-આ બધા જર્મન-જાપાન સામે લડે છે. એ સિવાય ઓસ્ટ્રેલિયાએ પણ ટેન્કો અને વિમાની મદદ માટે અમેરિકા પાસે માગણી કરી છે ને એ બધી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાનું અમેરિકાએ માથે લીધું છે. વિમાનો અને ટેન્કોને સાગરમાર્ગે હજારો માઈલ દૂર પહોંચાડવાનું કામ પણ અમેરિકાએ કરવાનું રહે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો ટેન્કો અને વિમાનોનું વિશાળ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવાનું, એ માટે ખલાસીઓને તાલીમ આપવાનું અને એ ટેન્કો અને વિમાનો હજારો માઈલ દૂર આવેલા દેશોને શત્રુ-સુરંગો, સંજ્ઞામરીનો અને વિમાની ચોકીમાંથી પસાર કરીને

પહોંચાડવાનું-એમ વિવિધ કાર્ય આ યુદ્ધ દરમિયાન અમેરિકાએ કરવાનું છે. ત્રણે કામ અતિ દુર્વિંટ અને સાહસ માગી લે છે.

સ્ટીમરોની જરૂરિયાત પણ એટલી જ છે કારણ કે સ્ટીમરો વગર આ બધી સામગ્રી શી રીતે પહોંચાડવી? હાલમાં બ્રિટન-અમેરિકા પાસે સ્ટીમરોની સંખ્યા સારી છે પરંતુ એમાં જે નવો વધારો ન થાય તો દુશ્મનો જે સ્ટીમરો છુટાડે છે એની ખોટ શી રીતે પુરાય? જે કે બ્રિટન-અમેરિકાનો ચાલુ કાર્યક્રમ તો જેટલી સ્ટીમર ખૂડે એનાથી ત્રણગણી વધુ સ્ટીમરો બાંધવાનો છે, પરંતુ એય કાંઈ ખાવાનું કામ થોડું છે? એ માટે સમય જોઈએ. જે કે અમેરિકાનાં સાધનો વિશાળ છે એટલે કાર્યક્રમને પહોંચી વળવા સંબંધી શ્રેષ્ઠ રહેતી નથી. આ વરસે ૬૦ લાખ ટનની સ્ટીમરો અને આવતે વરસે એક કરોડ ટન વજનની સ્ટીમરો બાંધવાનો કાર્યક્રમ છે. સ્ટીમરો બાંધવા સાથે તેમાં દુશ્મન શસ્ત્રાસ્ત્રોથી બચાવ કરી શકે એવા તાલીમ પામેલા લાખો ખલાસીઓ પણ તૈયાર કરવા પડશે. આ કામ સહેલું નથી. આ સિવાય સ્ટીમરોના કાફલાઓનું રક્ષણ કરવા ઓછામાં ઓછી બસેથી અઢીસો વિનાશિકાઓ પણ જોઈશે.

ઉપલાં સાધનો સાથે મનવારોનો કાફલો વધારવાની જરૂર પણ ભારે અગત્યની છે. જાપાને પહેલો ફટકો મારી અમેરિકાની મનવારોના કાફલાની મોટા પ્રમાણમાં ખુવારી કરી. બ્રિટનની જે મહાન સ્ટીમરો 'રિપલ્સ' અને 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ' પણ નાશ પામી. આથી જાપાનીઝ કાફલાને પાસિફિકમાં છૂટો હાથ મળી ગયો. આ કાફલો બ્રિટન અને અમેરિકાના કાફલા પરસ્પર મળે નહિ તે માટેની તકેદારી રાખીને ક્યાંક છુપાયો છે. તે સિવાય આ કાફલાના બળ ઉપર મુસ્તાફાનીને જાપાનીઓએ ફિલિપાઈન્સ, મલાયા, ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં લગભગ દસ લાખ સૈનિકો ઉતાર્યા છે. તેઓ ઉપરાઉપરી વિજયો મેળવી આગેકૂચ કરી રહ્યા છે. એમનાં દોર અને શક્તિને તોડવા માટે

અમેરિકાએ મનવારોનો મોટો કાફલો તૈયાર કરવા માંડ્યો છે. આ કાફલાના રક્ષણ માટે સજ્જતો અને વિમાનોનું વિશાળ રક્ષણ પણ્ય ચોજવું પડશે. આ મહાભારત કામ છે. ૧૯૪૨ માં એ બનવું મુશ્કેલ છે.

એટલે કે મિત્રરાજ્યો માટે અત્યંત કઠિન સમય ઉપસ્થિત થયો છે એમ કહેવું જોઈએ. જર્મની અને જાપાન બંનેની પ્રાથમિક તૈયારી બહુ જ વિશાળ હતી. આ તૈયારીને ક્ષીણ જ એ ત્રિજ્યો મેળવતાં આવ્યાં છે. વળી જીતેલા દેશોની પુષ્કળ સાધન-સામગ્રી પણ એને સાંપડી છે. એટલે એ બધાને પહોંચી વળે એટલી તૈયારી મિત્રરાજ્યોએ કરવી રહી.

જાપાની સાગરકાફલો દસેક જંગી મનવારો, ૯૦ વિનાશિકાઓ, ૩ વિમાનવાહક મનવારો અને ૮૦ સજ્જતોનો બનેલો છે. સિવાય, દોઢસો જેટલી વેપારી સ્ટીમરો છે, જે સૈનિકોની હેરફેર માટે વાપરી શકાય. ચૌદ મહિના ચાલે એટલો તેલનો જથ્થો એણે તૈયાર રાખ્યો છે. એની સજ્જતો પાસિફિક, આટલાંટિક અને હિંદી મહાસાગરમાં ધૂમે છે. એનાં વિમાનોનું ઉત્પાદન પણ બારે જંગી હોવું જોઈએ. સંખ્યાબંધ વિમાનો નાશ પામવા છતાં એની વિમાની સરસાઈ નબળી પડી નથી અને સિંગાપુર, રંગૂન, બટેવિયા સુધી એ બોંબમારો કરી આવે છે. આટલાંટિકમાં જર્મન સજ્જતો ખિટન અને અમેરિકાની સ્ટીમરો કુખાડવાનું કામ કરી રહી છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પણ સજ્જતોનો કાફલો પહોંચ્યો છે. જર્મનીના હાથમાં જીતેલા દેશોનાં કારખાનાં આવ્યાં છે એટલે સ્ટીમરો અને સજ્જતો બાંધવાનું કાર્ય ધમધોકાર ચાલતું હશે. ઇટલીના દરિયાઈ કાફલાનો મોટો ભાગ હજી અનામત છે. આ બધાનો મુકાબલો મિત્રરાજ્યોએ કરવાનો રહે છે. જો કે અત્યારે તો મિત્રરાજ્યોનો વિમાની કાફલો સફર છે જ પરંતુ પાસિફિકમાંના જાપાની આધિપત્યને તોડવા તે શક્તિમાન નથી. આથી ખિટન-અમેરિકા વધારે મનવારો બાંધે એ જરૂરનું છે ને બાંધે પણ છે.

જગતના ૬ બાગની પ્રજાને સીધી કે આડકતરી રીતે સંડોવનારું આ મહાયુદ્ધ અંગે છે. આમાં બધાં રાજ્યોનું મળીને દરરોજનું કુલ એક અબજ રૂપિયાનું ખર્ચ છે. મિત્રરાજ્યોમાં અમેરિકા અને બ્રિટન બંને ખૂબ ધનવાન છે પરંતુ એમાં બ્રિટન ૨૫ વરસથી યુદ્ધ ચલાવે છે એટલે, એ આર્થિક રીતે ગમે તેટલું બળવાન હોય તોપણ, થાકે તો ખરું જ. અમેરિકાનાં આર્થિક સાધનો અતિ વિશાળ છે, પરંતુ બ્રિટન અને અમેરિકાનો પ્રજાનું જીવન-ધોરણ ખૂબ જ ઊંચું છે. સાગરનો કચ્છો એની પાસે હોવાથી એમને વિશેષ નુકસાની ભોગવવી પડતી હશે. અત્યારે અમેરિકા માત્ર યુદ્ધના ચાલન માટે વાર્ષિક ૫૬ અબજ ડોલર જેટલી ગંજાવર રકમ ખર્ચે છે. વળી આ ભયંકર ખર્ચ ફેટલો સમય ચલાવવો એ કાંઈ નક્કી થોકું છે? કોઈ કોઈને નમતું આપે એવો નથી કારણ કે એના આગેવાનો દૈનિક-નિશ્ચયી અને જ્યેષ્ઠ પહેાંચી વળવા ખાતર મરી શીટવામાં માનનારા છે. પરાજય, નુકસાન, હાડમારી કશાની એમને પરવા નથી. આ યુદ્ધ ખૂબ લાંબું ચાલશે એ પણ નક્કી છે કારણ કે હજુ કોઈ રાજ્યને મરણતોલ ફટકો લાગ્યો નથી, હજુ પ્રજાઓનાં વિશાળ સાધનોની સંપૂર્ણ ચૂસણી આ યુદ્ધે કરી નથી, જગતના વેપાર-ઉદ્યોગનો સંપૂર્ણ નાશ હજુ થયો નથી, લશ્કરી તાલીમ લઈને તોપોનો ખોરાક બનવા માટે હજુ યુવાનો બહાર પડે છે.

આમ તો જાપાન, ઇટલી અને જર્મની બૂખડી ખારસ રાજ્યો છે. એમનું જીવન-ધોરણ ખૂબ નીચું છે. પગારો પણ ખૂબ ઓછા છે. પહેલેથી લશ્કરી તૈયારી કરવામાં એનું ધણું ધન ખલાસ થઈ ગયું છે. પરંતુ પૂર્વતૈયારીની તાકાતે તેઓએ જગતના ધણા કુદ્રુપ પ્રદેશો કચ્છો કર્યા છે. ઝેકાસ્લોવેકિયા, પોલાંડ, બેલિજયમ, હોલાંડ, ફ્રાન્સ અને બીજા દેશોનો કાચો માલ, કારખાનાંઓ અને બીજાં ઔદ્યોગિક મથકોનો જર્મની ઉપયોગ કરી શકે છે. એકંદરે ૩૦ દેશોનો એને સહકાર છે.

આમાંના કેટલાક આદ્યોગિક દેશ છે, કેટલાક કોલસા અને તેલ આપનારા દેશો છે. બાલ્કનમાંથી અનાજનો મોટો જથ્થો એને મળે છે.

જપાને પણ પાસિફિક મહાસાગરના સૌથી ફળદ્રુપ પ્રદેશોનો કબજો મેળવ્યો છે, જ્યાંથી એને તેલ, રબર, ચોખા, ક્વાર્ટ્ઝ, નાનિયેર અને બીજાં દ્રવ્યો મળી રહેશે.

આમ બધું ચાલે જ છે એટલે યુદ્ધનો અંત જલદી આવે એમ છે જ નહિ.

ખિટને જર્મની-ઈટલીને સાગરઘેરે ધાલ્યો છે છતાં જીતેલા દેશો મારફત એને બધું મળી રહે છે ને એનું ગાડું ગયડ્યે જાય છે. જપાની સિપાહીઓ મુઠ્ઠીભર ચોખા ઉપર જીવન ટકાવી ઝનૂની વરુની પેઠે લડે છે એમ અમેરિકન રેડિયો કહે છે.

ફળદ્રુપ જમીન, સારો વરસાદ અને યાંત્રિક સાધનો દ્વારા ઊંડી ખેડથી અમેરિકાની ખેતી ભારે વિકાસ પામી છે. જર્મનો કાપીને એણે ખેતીવાડીને લાયક જમીનો તૈયાર કરી છે. એમનો વિશાળ દેશ ધન, ધાન્ય, ફળો, ફૂલો અને અનાજથી ભરપૂર છે. જગતમાં આ બધી વસ્તુઓ પેદા કરવામાં એ મોખરે છે. પશુઓની સંખ્યા પણ ત્યાં મોટી છે, પણ પશુઓ કરતાં વિશેષ સહકાર તો વીજળી અને વરાળ-યંત્રોનો છે, ખેતીનું મુખ્ય સાધન એ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ખેતીવાડીના શિક્ષણ માટેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા પણ છે. કુલ ખેતી માટે બે અબજ એકર જેટલી જમીનનો ઉપયોગ થાય છે. આ બે અબજ એકર જમીનમાં ૭૦ લાખ મોટાં ખેતરો છે જેમાં યાંત્રિક મદદથી ખેડતો ખેતી કરે છે. ટેલિફોન-રેડિયો દરેક માટે સુલભ છે. પશુ-ઉછેર, ઇંડાંની પેદાશ, મધપૂડા, મરધાં-ઉછેર, ઘોડા-ઉછેર—એવા એવા અનેક ઉદ્યોગો ત્યાં પુષ્કળ છે. દૂધની પેદાશ ખૂબ હોવાથી ડેરીઓ પણ ખૂબ

છે. ખેડૂતોની વાર્ષિક આવક ૮ અબજ ડોલર જેટલી ગણાય છે.

૧૯૩૫ના આંકડા મુજબ મુખ્ય વાર્ષિક પેદાશ નીચે મુજબ છે :

જાત	પેદાશ વજન	કિંમત ડોલર	પેદાશમાં જગતમાં નંબર
મકાઈ	૨૫૭ દસ લાખ ક્વાટર (૪૬૦ રતલ)	૧૩૫૬૬ લાખ ડોલર	૧ લો.
ધઉં	૭૫ „ „	૫૧૭૪ „	૩ જો.
ઑટ્સ	૧૧૬ „ „ (૩૨૦ રતલ)	૩૧૭૫ „	૩ જો.
બારલી (જવ)	૩૫ „ „ (૪૦૦ રતલ)	૧૦૬૧ „	૩ જો.
કપાસ	૨૩ લાખ ટન	૫૯૦૧ „	૧ લો.
કપાસિયા	૪૩૧૧ લાખ ટન	૧૪૮૧ „	૧ લો.
તમાકુ	૫૧૧૧ લાખ ટન	૧૩૭૦ „	૨ જો.
બટાટાં	૬૭ લાખ ટન	૧૩૧૧ „	૫ મો.
મીઠાં બટાટાં	૦	૫૮૬ „	૦
પશુ માટે લીલું ધાસ	૦	૩૦૪૫ „	૦
સકું ધાસ	૦	૬૫૩૮ „	૦
સફરજનનાં ફળો	૦	૧૧૮૬ „	૦
ફળો	૦	૧૮૮૨ „	૨ જો.
પશુ અને વાછરડાં	૭ કરોડ (સંખ્યામાં છે.)	૬૧૪૨ „	૨ જો.
ડુકરો	૪ કરોડ (સંખ્યામાં છે.)	૮૮૮૧ „	„
ધેટાં અને અન્ય	૫ કરોડ (સંખ્યામાં છે.)	૧૨૨૨ „	૫ મો.
મરઘાં	૪૧૧૧ કરોડ (સંખ્યામાં છે.)	૩૨૧૬ „	૧ લો.
છેડાં	૦	૫૮૧૫ „	૦
દૂધ	૦	૧૭૧૫૨ „	૧ લો.
બીર દારૂ	૧૮ અબજ ગેલન	૦ „	૧ લો.
માખણ	૬૧૧ લાખ ટન	૦ „	૧ લો.

નારંબી	૨૨ લાખ ટન	૦	,,	૧ લો.
હીંજી	૩ લાખ ટન	૦	,,	૨ નો.
સોયાવાલ	૧૧ લાખ ટન	૦	,,	૩ નો.
અળસી	૪ લાખ ટન	૦	,,	૪ થો.
લાકડાનો માવો				
(કાગળ માટે)	૪૨૧ લાખ ટન	૦	,,	૨ નો.
જીન	૨ લાખ ટન	૦	,,	૨ નો.
ધોડા	૧૧ કરોડ	૦	,,	૨ નો.

કેટલાકમાં રશિયા પહેલા નંબરે છે. ખનીજની પેદાશ માટે અમેરિકા પ્રથમ દરજ્જે ભોગવતું આવે છે. લગભગ ૩૧૧ અબજ ડોલરની કિંમતનાં ભૂસ્તરો (ધાતુઓ) એની પૃથ્વીમાંથી નીકળે છે. ૩૬ કરોડ ડોલરનું લોહું, ૬૧ કરોડ ડોલરોની કિંમતનું તાંબું, ૧૨ કરોડ ડોલરની કિંમતનું સોનું, ૩૧ કરોડ ડોલરની કિંમતનું રૂપું. ધાતુઓ સિવાયની ખનીજ પેદાશ ૩ અબજ ડોલરની છે, જેમાં કોલસો ૭૦ કરોડ ડોલરનો, પેટ્રોલિયમ ૧ અબજ ડોલરની કિંમતનું, હલકો કોલસો ૨૩ કરોડ ડોલરની કિંમતનો, કુદરતી ગેસ ૪૨૧ કરોડ ડોલરનો, સિમેન્ટ ૧૨ કરોડ ડોલરનું હતું. ૧૯૩૫ના આંકડા નીચે મુજબ છે :

વસ્તુ	વજન	જમતમાં પેદાશમાં	
		નંબર	રિમાર્ક
સોનું	૩૧ લાખ ઓંસ	૩ નો.	ટ્રાન્સવાલ ૧ લો છે.
ચાંદી	૪૧૧ કરોડ ઓંસ	૨ નો.	મેક્સિકો ૧ લો છે.
તાંબું	૩ લાખ ટન	૧ લો.	આની પેદાશ અંકુશમાં રખાઈ છે.
સીસું	૨૧૧ લાખ ટન	૧ લો.	
કાંસું	૩૧ લાખ ટન	૧ લો.	

એટ્યુમિનિયમ	૫૦ હજાર ટન	૨ જો. જર્મની ૧ લો છે.
લોડું (Pig Iron)	૨૧ કરોડ ટન	૧ લો. રશિયા ખીજે છે.
પોલાદ	૩૧૧ કરોડ ટન	૧ લો. જર્મની ખીજે છે.
કોલસો	૩૭૧ કરોડ ટન	૧ લો. ૨ જો જર્મની છે.
સ્લેટ	૨૧ લાખ ટન	૨ જો. ૧ લો ષ્વિટન છે.
સિમેન્ટ	૧૧ કરોડ ટન	૧ લો. ૨ જો જર્મની છે.
સુપર ફૉસ્ફરસ		
ઑક્સિજન	૨૪ લાખ ટન	૧ લો.
પોટાશ	૧૧૧ લાખ ટન	૩ જો.
સિંધવ (મીઠું)	૩૧ લાખ ટન	૧ લો.

ધણીખરાં ખનીજોમાં અમેરિકાનો નંબર પ્રથમ છે.

ખેતીવાડી, ઔદ્યોગિક અને ભૂસ્તર-એ ત્રણેય પેદાશોમાં અમેરિકા પ્રથમ નંબર આપ્યા જગતમાં ભોગવે છે. એની મહાન સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિની આ જ મુખ્ય કડીઓ છે. અમેરિકાનોએ વિજ્ઞાન, વિદ્યુત અને રસાયણોમાં અત્યંત કાબેલિયત બતાવી છે. અમેરિકાનો અત્યંત પ્રગતિશીલ પ્રજા તરીકે જગતમાં અગ્રગણ્ય પદવી ભોગવે છે. અમેરિકામાં કુલ ૧૧૧ લાખ કારખાનાં છે, જેમાં ૩૨ અબજ ડોલરના પાકા માલની ગંજવર પેદાશ કરવામાં આવી હતી. પાકા માલની પેદાશમાં અમેરિકાનો જગતમાં સૌથી આગળ વધેલા છે. આમાંની ધણીખરી પેદાશ અમેરિકા પોતે જ વાપરે છે, છતાં પરદેશો સાથે પણ એને વિશાળ વેપાર છે. આ યુદ્ધમાં પોતાનાં કારખાનાંઓમાંથી માત્ર ૧૯ ટકા જ યુદ્ધનો સામાન બનાવવાના કામે લાગ્યાં હતાં, પરંતુ હવે લગભગ ૫૦ ટકા યુદ્ધનો સામાન બનાવે તેવી વ્યવસ્થા અમલમાં મૂકવામાં આવશે.

જુદા જુદા દેશોની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ નીચે મુજબ છે :

	૧૯૩૨	૧૯૩૩	૧૯૩૪	૧૯૩૫	૧૯૩૬
દેશ	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
આખું જગત	૬૯	૭૮	૮૫	૯૫	૦
રશિયા	૨૨૩	૨૭૩	૨૬૭	૩૪૧	૩૪૮
જાપાન	૧૨૦	૧૪૦	૧૩૫	૧૫૦	૧૪૨
બ્રિટન	૯૮	૧૦૪	૧૦૫	૧૧૩	૧૧૫
જર્મની	૭૮	૮૮	૮૯	૧૦૦	૯૮
કેનેડા	૬૮	૭૪	૭૬	૮૭	૮૩
અમેરિકા	૬૮	૬૫	૭૫	૮૩	૮૦
ફ્રાન્સ	૭૫	૬૭	૬૭	૬૮	૭૧

અમેરિકાની યુદ્ધ-પ્રવૃત્તિ ૮૦ ટકામાંથી હવે ૧૦૦ ટકાએ પહોંચશે.

બેલીવાડીમાં રશિયાની પેદાશ ૧૯૩૨માં ૮૩ ટકા હતી, ૧૯૩૫માં ૯૭ ટકા થઈ હતી. અમેરિકાની ૧૦૧ ટકામાંથી ઘટીને ૪ વરસોમાં ૮૮ ટકા ઉપર આવી હતી, જેનું કારણ જગતની મંદી હતી. કેટલીક ખાસ વસ્તુઓમાં અમેરિકા પહેલે નંબરે હતું.

ટન

વસ્તુ	કીલો કલાક	નંબર
ખનાવટી રેશ્મ	૧૧૪૦૦૦	પહેલો જર્મની બીજો નંબર
વિદ્યુત	૧૨૩,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦	—, — રશિયા ત્રીજો નંબર
મોટરકાર	૪૧ લાખ	—, — બ્રિટન બીજો નંબર (૪૧ લાખ ગાડીઓ)

વેપાર—અમેરિકા જગત સાથે વિશાળ વેપાર કરે છે. એણે નીચે મુજબ વેપાર આયાત-નિકાસ કર્યાં હતાં. આંકડા ડોલરોમાં છે:

વરસ	આયાત	વરસ	નિકાસ
૧૯૨૯	૫૨૪૦૯૯૫૦૦૦	૧૯૨૯	૫૨૪૦૯૯૫૦૦૦
૧૯૩૦	૩૮૪૩૧૮૧૦૦૦	૧૯૩૦	૩૮૪૩૧૮૧૦૦૦
૧૯૩૧	૨૪૨૭૯૮૨૦૦૦	૧૯૩૧	૨૨૨૪૨૮૯૦૦૦
૧૯૩૨	૧૬૧૧૦૧૬૦૦૦	૧૯૩૨	૧૬૧૧૦૧૬૦૦૦
૧૯૩૩	૧૬૭૪૯૯૪૦૦૦	૧૯૩૩	૧૬૭૪૯૯૪૦૦૦
૧૯૩૪	૨૧૩૨૮૦૦૦૦૦	૧૯૩૪	૨૨૩૧૮૦૦૦૦૦
૧૯૩૫	૨૨૮૧૮૦૦૦૦૦	૧૯૩૫	૨૨૮૧૮૦૦૦૦૦

આ આંકડાઓ જ જગત પર ફરી વળેલ મંદીનું મોજું બતાવે છે. સને ૧૯૪૨ની સાલ સુધી પણ આ મંદીની અસર ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં છે જ. ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અમેરિકાની સરકારે ૮૦ કરોડ ડોલર ૧૯૩૬માં ખર્ચ્યા હતા. અમેરિકાની મુખ્ય નિકાસ ફળ, તમાકુ, કાપડ, પેટ્રોલ, યંત્રો, મોટરકારો, કપાસ વગેરેની છે. આમદાનીમાં રબર, ખાંડ, કોકો વગેરે હતાં.

અમેરિકામાં રેલવે વિશાળ રીતે પથરાઈ છે. જગતના કાર્મ પ્રદેશમાં અમેરિકા જેટલી રેલવે નથી. મોટરની બનાવટમાં પણ અમેરિકા આગળ છે. ૧૯૧૩માં ૨૬૧૦૩૬ માર્મલની રેલવે અમેરિકામાં હતી. ૧૯૧૬માં ૨૬૬૦૩૧ માર્મલની થઈ. ૧૯૩૨માં ૨૬૦૪૩૮ માર્મલની થઈ. ૧૯૩૫માં ૨૫૪૩૪૭ માર્મલ સુધી પહોંચી. આ રેલવે પાછળ ૨૨ અબજ ડોલરની મૂડી રોકાઈ છે. જહોન રોકફેલર રેલવેનો રાજ ગણાતો હતો.

અમેરિકામાં બેંકોની સંખ્યા ૬૭ લાખની (૧૯૩૫) હતી જે ૧૯૩૬માં ઘટીને ૬૫૦ લાખ થઈ. સરકાર તેમને બંધું આપતી હતી. હવે યુદ્ધને લીધે બેંકોની સંખ્યા ઘટી છે. બેંકારી વધી હતી એટલે યુરોપમાંથી વસવાટ કરવા આવનારને બંધી ફરમાવવામાં આવી હતી.

અમેરિકાનું વહાણવડું પણ ખૂબ જ વિકાસ પામેલું છે. નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી એ સાબિત થશે:

દેશ	સ્ટીમરો	મોટરબોટો	વહાણો	કુલ
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	ટન ૧૬૬૫૭૬૧૪	૩૫૨૫૩૧૯	૨૧૨૧૫૫	૨૦૩૮૫૧૩૮
સંખ્યા	૭૯૧૬	૧૧૬૩	૬૨૫	૩૫૭૬
અમેરિકા	ટન ૧૧૨૫૪૯૪૯	૭૩૨૦૮૫	૫૦૯૭૧૨	૧૨૫૫૬૫૬૭
સંખ્યા	૨૭૧૩	૪૦૭	૪૫૬	૩૫૭૬
જાપાન	ટન ૩૨૪૭૬૨૯	૯૬૭૭૪૧	૦	૪૨૧૫૬૬૦
સંખ્યા	૧૪૨૪	૯૫૩	૦	૨૩૬૭
રોવે	ટન ૧૯૫૨૧૦૧	૨૧૦૧૫૫૪	૮૫૦	૪૦૫૪૪૮૫
સંખ્યા	૧૩૭૭	૪૮૦	૨	૧૮૫૯
જર્મની	ટન ૨૯૨૩૩૦૬	૭૮૪૮૯૬	૧૦૨૨૫	૩૭૧૮૪૨૭
સંખ્યા	૧૪૩૩	૬૫૨	૯	૨૦૯૪
ફ્રાંસ	ટન ૨૪૧૧૫૦૩	૬૪૫૨૫૦	૪૨૪૦૬	૩૦૦૨૪૫૫
સંખ્યા	૭૯૭	૨૭૫	૧૧૪	૧૨૪૫

૧૯૪૨-૪૩માં અમેરિકામાં ૬૦ લાખ ટનની સ્ટીમરો બંધાય છે. ૧૯૪૩-૪૪માં ૧ કરોડ ટનની બંધાશે. યુદ્ધનાં સાધનો અને સૈનિકો લઈ જવા માટે આનો ઉપયોગ થશે. અંગ્રેજો અને અમેરિકાએ પોતાનાં ઔદ્યોગિક સૈનિક શસ્ત્રાસ્ત્રો અને વહાણવડું એક તંત્ર નીચે મુજબ છે. અમેરિકા આર્થિક તેમ જ ઔદ્યોગિક પેદાશમાં મુખ્ય કાળો આપશે. બધાં મિત્રરાજ્યોને એ આર્થિક અને શસ્ત્રાસ્ત્રોની મદદ ઉધાર આપશે. બ્રિટનના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં લગભગ ૫ અબજ પાઉન્ડનાં શેરો અને જમીનગીરીઓ હતાં તે સર્વે હવે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ખર્ચાઈ ગયાં છે. હમણાં વહાણવટાનો બધી પ્રજાઓનો મળી સબમરીન, વિમાનો અને સુરંગોથી નાશ એક કરોડ ટન ઉપર છે.

વિમાનોના પ્રવાસીઓ માટેનો ખર્ચ—અધા સુધરેલા દેશોમાં વિમાનો માલ ઉપાડવા અને મુસાફરોને લઈ જવા માટે મોટો ખર્ચ કરે છે. નીચે પ્રમાણેના દેશોનાં ખર્ચો સરખામણી માટે રસિક હોવાથી આપ્યાં છે.

૧૯૪૨માં અમેરિકા ૬૦ લાખ ટનની સ્ટીમરો આંધરો. ૧૯૪૩-૪૪માં એક કરોડ ટનની સ્ટીમરો આંધરો જેનો ઉપયોગ મુદ્દનાં સાધનો અને સૈનિકો લઈ જવા માટે થશે. બ્રિટન અને અમેરિકાએ લશ્કરી સરંજામ અને વહાણવટું એક તંત્ર નીચે મૂક્યાં છે. અમેરિકા આર્થિક તેમ જ ઔદ્યોગિક પેદાશમાં મુખ્ય ફાળો આપશે. અધાં મિતરાન્યૌને એ આર્થિક તેમ જ શસ્ત્રાઓની મદદ ઉધાર આપશે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં બ્રિટનનાં પાંચ અબજ પાઉન્ડના શેરો અને જમીનમીરીઓ હતાં તે બધું હવે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે ખરચી નાખ્યું છે.

અધા જ સુધરેલા દેશોમાં માલ લાવવા-લઈ જવા તેમ જ મુસાફરો માટે વિમાનોનો ઉપયોગ થાય છે, જેની પાછળ સારું એવું ખર્ચ કરવું પડે છે. દરેક દેશ આ ખર્ચ કેટલું કરે છે તે નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી સમજશે :

દેશ	૧૯૩૫-૩૬ માટે ખર્ચ પાઉન્ડમાં	માઈલો	મુસાફરો	માલ ટન
ગ્રેટબ્રિટન	૭૫૯૦૪૧	૮૪૧૨૦૦૦	૨૦૦૦૦૦	૧૮૯૮
કેનેડા	૧૫૩૦૦૦	૭૫૨૨૫૦૯	૧૭૭૪૭૨	૧૧૮૪૯
ઑસ્ટ્રેલિયા	૨૧૪૧૫૦	૨૩૨૨૫૦૯	૧૭૨૮૮	૧૪૯
એશિયન				
(જમીનીએ લીધું છે)	૧૨૮૧૨૭	૧૦૧૯૫૫૯	૨૪૬૫૦	૪૧૩
હિંદ	૧૨૦૯૬૮	૫૪૯૫૫૮	૫૪૨	૩
ફાન્સ	૧૬૯૨૧૭૧	૬૯૫૬૬૩૩	૫૬૩૯૩	૧૩૦૪

જર્મની	૧૦૨૮૮૧૦૬	૯૨૬૮૧૧૦	૧૭૮૧૫૨	૧૮૪૭
જાપાન	૨૫૧૫૧૧	૧૧૭૬૦૮૫	૧૩૨૧૧	૬૦
ઈટલી	૭૯૫૮૯૦	૨૭૭૨૦૪૨	૫૩૬૯૪	૯૪૧
અમેરિકા	૫૫૩૪૧૫૩	૬૩૫૪૦૨૩૩	૮૬૦૭૬૨	૨૪૬૧
રશિયા	૦	૩૧૧૬૦૦	૧૪૨૩૭	૦

ઉડ્ડયનમાં અમેરિકાનો નંબર પહેલો છે. ૧૯૩૯ની સાલમાં એ ઉડ્ડયન બેવડાયું છે. હમણાં યુદ્ધકાળને લીધે તેમાં ઘટાડો થયો છે.

અમેરિકાએ પાસિફિક મહાસાગરમાં પોતાના રક્ષણ માટે મજબૂત કિલ્લેબંદીઓ કરી છે તે ચાલ્યાંઓ તેમજ સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં છે. આ કાર્ય પાછળ કરોડો ડોલરનું ખર્ચ થયું છે, જે નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજી શકાય.

હવાઈ બેટો—ઉત્તર પાસિફિકમાં આ બેટો આવેલા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૪૦૭ માઈલનું છે. વસ્તી ૪ લાખની છે. ૧૮૯૮માં એ બેટો ઉપર અમેરિકાનું શાસન સ્થપાયું. ત્યાંની આંતરવ્યવસ્થા ગવર્નર-જનરલ અને હવાઈની કોંગ્રેસના હાથમાં છે. કોંગ્રેસમાં પ્રતિનિધિ-સભાના ૩૦ અને સેનેટના ૧૫ સભ્યો છે. અમેરિકાની મધ્યસ્થ કોંગ્રેસમાં હવાઈની પ્રતિનિધિ સભ્ય તરીકે બેસે છે. આ બેટોમાં સજીવ જ્વાળા-મુખીઓ છે. પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. એની આર્થિક સ્થિતિ નીચે મુજબ છે:

પેદાશ ૧૧૧૧ કરોડ ડોલર, ખર્ચ ૧૬૩ લાખ ડોલર, કરજ ૩૧ કરોડ ડોલર, નિકાસ-વેપાર ૧૦ કરોડ ડોલર, આમદાની-વેપાર ૮૧૧ કરોડ ડોલર. મુખ્ય શહેર હોનોલુલુ, જેની વસ્તી ૧૧૧ લાખની છે. એથી થોડે દૂર પર્લ હારબર છે. અહીં વિશાળ સમુદ્રકાફેલો અને વિમાની કાફેલો રહે છે. મજબૂત કિલ્લેબંદી છે. આ કાફેલાના બળે જ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પાસિફિક મહાસાગરનું અને પનામાની નહેરનું રક્ષણ કરે છે. પરંતુ જાપાને અચાનક હલ્લો કરી મોટું નુકસાન કર્યું છે, પરિણામે

એટલા પૂરતી સાગર અને હવાઈ શક્તિ ખાંડિત બની છે.

આ ટાપુઓની મુખ્ય પેદાશ ખાંડ, કૉપરુ, ચોખા, કોફી, કેળાં અને અનાનસની છે.

ફિલિપાઈન ટાપુઓ—ફિલિપાઈનના કુલ ૭૫૦૦ બેટા છે જેમાં મુખ્ય આઠ છે. કુલ વિસ્તાર ૧૧૪૪૦૦ ચો. માઈલનો છે. આઠ બેટાનો જ વિસ્તાર ૧૦૪૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. બીજા ૭૦૧૫ બેટાનું ક્ષેત્રફળ માત્ર ૧૧૧૧૨ ચોરસ માઈલનું છે. એની વસ્તી ૧૧ કરોડની છે. ફિલિપીનો પ્રજા મલાઈ જાતિની છે તે મોટે ભાગે ખ્રિસ્તી છે. ૧૯૩૫થી આ બેટાને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રેસિડન્ટ ફિલિપીનો છે. કોંગ્રેસમાં સેનેટમાં ૨૪ અને પ્રતિનિધિસભામાં ૯૪ સભ્યો છે. ૧૯૪૪માં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષવાનું આ બેટાને કહેવામાં આવ્યું છે. આ બેટાને ૧૫૨૧માં પોર્ટુગીઝોએ શોધી કાઢ્યા હતા. ૧૮૯૮ના યુદ્ધમાં સાગરયુદ્ધમાં સ્પેનને હરાવીને અમેરિકાએ આ બેટા લઈ લીધા.

આ બેટામાં શિક્ષણ પાછળ ૧૧૧૧ કરોડ ડોલર ખર્ચાય છે. મનીલાનું વિશ્વવિદ્યાલય વખણાય છે.

મુખ્ય પેદાશ ખાંડ, સોનું, શણનાં દેરડાં, કૉપરાં, તમાકુ, બરતકામ, ઈમારતી લાકડું, કૉપરાનું તેલ વગેરે છે. કોઈ ખાસ જાણુવાજોગ ઉદ્યોગો નથી. કાગળો બને છે. કુલ પેદાશ ૨૧૧૧ કરોડ ડોલર અને ખર્ચ ૨૬૬ લાખ ડોલરનું છે. કરજ ૮૧૧ કરોડ ડોલરનું છે. વેપારના માલની આમદાની ૮૧૧ કરોડ ડોલર અને નિકાસ ૧૨ કરોડ ડોલર છે. રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર મનીલા છે તેની વસ્તી ૩૧ લાખની છે.

આ બેટા ઉપર જાપાની આક્રમણ થયું છે અને એના મોટા ભાગ જાપાને હસ્તગત કર્યો છે. મનીલા શહેર અને બારુ પશ્ચિમ જાપાન હસ્તક આવી ગયાં છે.

અલાસ્કા—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને લગતો આ પ્રદેશ ૧૮૮૪માં રશિયા પાસેથી ૭૨ લાખ ડોલર આપીને ખરીદાયો હતો. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૮૬૪૦૦ ચોરસ માઈલનું છે. આ પ્રદેશની વસ્તી ૬૦ હજાર જેટલી છે, જેમાં ૩૬૦૦૦ પુરુષો અને ૨૨૪૦૦ સ્ત્રીઓ છે. આમાં ૧૯૨૦૨૮ એસ્કિમો જાતિના છે. એ લોકો અરફનાં ધરો આંધીને રહે છે. સિવાય, ૩૦૦ જાપાનીઓ પણ છે.

આ ટાપુની પેદાશ ૦૧ કરોડ ડોલરની અને ખર્ચ ૧૧ કરોડ ડોલરનું છે. જમીનનો ધણો ભાગ અરફમ હોવાથી ખેતીને લાયક જમીન થોડીક જ છે. આ પ્રદેશમાં રેન-ડ્રિયર નામનું હરણ થાય છે જે ધણા ઉપયોગમાં આવે છે. વર્ષનો મોટો ભાગ શિયાળો અને અંધકાર રહે છે. અહીં સીલ નામની માછલીઓ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. અહીં સોનાની ખાણો છે અને એમાંથી પાંચ લાખ ઔંસ સોનું નીકળે છે. સિવાય, ૧૧ લાખ ઔંસ ચાંદી, ૧૬ લાખ રતલ તાંબુ તેમજ બીજા ધાતુઓ પણ પ્રુક્ળ છે, પરંતુ ઋતુની સખ્તાઈને લીધે જોઈએ તેટલો લાભ લઈ શકાતો નથી.

રેલવે ૯૧૪ માઈલની છે. ૧૫૩૪ માઈલના પાકા રસ્તા છે.

પોર્ટી રીકો—આ પ્રદેશ સ્પેન પાસેથી ૧૮૯૮માં મળ્યો. આ ખેટનું ક્ષેત્રફળ ૩૪૩૫ ચોરસ માઈલ છે. વસ્તી ૧૫૧ લાખની છે. શિશુલુ ફરજિયાત છે. કોલસાની પેદાશ ૧૧ કરોડ ડોલરની છે, ખર્ચ પણ તેટલું જ છે. ૧૮૧૧ કરોડ ડોલરની કિંમતની ખેતીની જમીન છે. ખાંડ, અનાનસ, તમાકુ, મધ, ફળફૂલો, કપાસ, નાળિયેર, નારંગી વગેરેની પેદાશ સારી છે. ધાતુઓ પણ નીકળે છે જેમાં ૨ લાખ ઔંસ સોનાનો સમાવેશ પણ થાય છે. મીઠું પણ થાય છે. આમદાની ૬ કરોડ ડોલર અને નિકાસ ૮૧ કરોડ ડોલરની છે.

વર્જિન ઐટા—૧૯૧૭માં આ ઐટા અમેરિકાએ ડેન્માર્ક

પાસેથી રાા કરોડ ડોલર આપી ખરીદા હતા. આ બેટા પોર્ટો રીક્રી બેટા પાસે આટલાંટિક મહાસાગરમાં આવેલા છે. એનો વિસ્તાર ૧૩૩ ચો. માઈલનો છે. વસ્તી ૨૬ હજારની છે. વનરપતિ, ખાંડ અને દારૂની મુખ્ય પેદાશ છે.

ગુઆમ—૨૦૬ ચોરસ માઈલના આ બેટા હવે જાપાનીઓના હાથમાં ગયા છે. એની વસ્તી ૨૦ હજારની છે.

સામોઆન—આ બેટા નાના છે.

જાપાની સૈન્યે વેટ, ભૂદોનસન, ફિલિપાઈન્સ અને ગુઆમનાં જાણીતાં મથકો લઈ લીધાં છે તે એથી અમેરિકન સાગર-કાફો સુરક્ષામાં આવી પડ્યો છે. અત્યારે તો જાપાનીઓનો વિજય થાય છે પરંતુ ૧૯૪૩માં અમેરિકાનાં વિમાનોની સંખ્યા એક લાખ ઉપર પહોંચશે ત્યારે ગુમાવેલું અધુરું તેઓ પાછું લઈ લેશે તેમાં શંકા નથી.

નેપચુન એસ્યોરન્સ કંપની લિ.

પ્રગતિ પ્રજ્ઞના વિશ્વાસનો પુરાવો છે.

૧૯૩૯ના કામકાજના • મળેલું કામ રૂ. ૫૪ લાખથી વધુ
આંક હા એ • નોંધેલું કામ રૂ. ૪૦ લાખથી વધુ

બોનસ

દર હજારની પોલિસી પર દરેક વર્ષને માટે

૧૮

૧૫

બિહગીના વીમા પર

હયાતીના વીમા પર

• મુખ્ય ઓફિસ •

નેપચુન એસ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ

નેપચુન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ

ગુજરાત-કાઠિયાવાડ બ્રાંચ : પાચકૂવા, અમદાવાદ

મગજને શાંત રાખવા માટે
વિદ્યાર્થીઓ, વૃદ્ધો તથા ઝેરિસ્ટરો માટે
ખાસ વાપરવા લાયક

વનદેવી હિર ઓઈલ

૩૨ જાતનાં દેશી વસાણાંઓ નાખીને ખાસ
તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. ખરી પડતા વાળને
ઘટકાવી, વાળ વધારી, મગજને કંટુ અતાવે છે.

• સ્ટોફીસ્ટ •

વિ હ લ હા સ ના રા ય લુ હા સ

જુમ્મા મસ્જિદ

મુંબઈ-૨

ટે. નં. ૩૧૯૭૫

ટે. નં. લોજ

સિંહ લોજ

રહેવા તથા જમવાનું સુંદર સ્થાન.

૧૭૭/૭૬ હાર્નબી રોડ, કોટ, ગુલશ.

વાળ વધારવામાં બીન હરીફ.
 હઠારો કુલોની ખુશખોશી
 મધ મધનું.

તેમજ
વરલકર
 બામ, લોશન.
 અને
 કમાલતેલ વાપરો.

એજન્સી માટે લખો -

વરલકર

1905

જાનો હનુમાન ગણ્યો.

ચુંબક નં. ૨.

અશાંતિના સમયમાં

બોરફા ટીરોઝનું
નિયમિત સ્નાન
તમોને શાંત અને
સ્ફૂર્તિવંત રાખશે.

સર્વનો માનીતો લોકપ્રિય સાયુ

બો મ્બે સો પ ફે કટ રી

હિંદુસ્તાનના આગેવાન સાયુ તથા પરકયુમરી બનાવનાર
[સ્થાપના ૧૯૦૪]

મુંબઈ-૩

